

M. DÁWLETOV, **A. DÁWLETOV**,
Z. ISMAYLOVA, A. DÁWLETOVA

QARAQALPAQ TILI

MORFOLOGIYA HÁM SINTAKSIS

7-KLASS USHÍN SABAQLÍQ

*Qaraqalpaqstan Respublikası Xalıq bilimlendiriw
ministrliği tastıyqlağan*

*Qayta islengen hám tolıqtırılğan
basılımi*

NÓKIS
«BILIM»
2017

UOK 811.512.121 (075)
KBK 81.2 Qar
D-59

Qaraqalpaq tili. 7-klass ushın sabaqlıq. Nókis,
«Bilim». 2017-j. 160 bet.

Avtorlar: M. Dáwletov,
A. Dáwletov,
Z. Ismaylova,
A. Dáwletova

UOK 811.512.121 (075)
KBK 81.2 Qar
D-59

**Respublikalıq maqsetli kitap qorı qarjıları
esabınan basıp shıǵarıldı.**

Pikir bildiriwshiler:

Baxıt Bekbosnova — *Nókis qalalıq 7-sanlı mekteptiń I kategoriyalı muǵallimi;*
Xurlixan Abdijabbarova — *Nókis qalalıq 1-sanlı qánigelestirilgen mekteptiń
II kategoriyalı muǵallimi;*

Náwbáhár Qalbaeva — *Nókis rayon 1-sanlı mekteptiń joqarı kategoriyalı
muǵallimi, Qaraqalpaqstan Xalıq bilimlendiriw aǵlası.*

ISBN 978-9943-327-95-8

© **M. Dáwletov hám t.b.**
© **«O‘zbekiston» BPDÚ, 2017**
© **«Bilim» baspası, 2017**

1-SENTYABR — GÁREZSIZLIK KÚNI

Mustaqilliq maydanning ótkende

Búgin Ámiw bolıp aqqım keledi,
Argımaq at bolıp shapqım keledi.
Búgin óñirine ózbek aǵamnıń
Kewlimnen gúl úzip taqqım keledi.

Nawayı, Berdaqlar dástan bitkende,
Babur tárki watan qılıp ketkende,
Mashrab ǵázzelleri páryad etkende,
Oyǵa alǵan maqsetine jetken be?

Babalar ruwxı keshti oyımnan,
Mustaqilliq maydanınan ótkende.

Akmal, Allayarlar atilip ketkende,
Jawlar Qadiriydi qatl etkende.

Sharapatli insan uyqisin buzip,
Qabirinen shigarip alip ketkende...
Bari kóz ónimnen ótkendey boldi,
Mustaqilliq maydaninan ótkende.

«Aq altin»nan tawday qirman pitkende,
Oni jat karwanlar alip ketkende,
Sen oyshan süyenip awir ketpenge,
Únsiz turislarin eleslep ketti,
Mustaqilliq maydaninan ótkende...

Senin ruwxindaǵi mártlik, danalıq,
Jańa dáwran jolin tappaǵı lazım.
Biyik insanlıǵın dúnya tán alıp,
Jáhán minberinen shiqsın hawazın.

Kewil talwas etip, ilham yosh urar,
Miyrim suwı menen tolganday Aral,
Eser bir ájayıp jaǵımlı samal,
Mustaqilliq maydaninan ótkende.

Ózbekistan — Kúnshıǵıstın Sholpanı,
Kóp qıyın jollardan óterseń asıp.
Binyad tawıp azat insan ármanı,
Jolinıdı jaqtırar ıǵbal quyashı.

(I.Y.)

Sorawlar

1. Ózbekistan óz ǵárezsizligine qashan iye boldı?
2. Qosıqtı tásirli etip oqıp, ideyalıq mazmunın aytıp beriń.
3. Ǵárezsizlik jıllarındaǵı ózgerislerdi túsindiriniń.

KIRISIW

Ádebiy til hám onıń áhmiyeti

Tildiń kúndelikli turmısta awızeki sóylew hám jazba túrde hámmege teńdey túsinikli qollanılatusın túrine **ádebiy til** dep ataladı. Ádebiy til — tildiń fonetikalıq, leksikalıq hám grammatikalıq qaǵıydaları hám normaların óz ishine alǵan milliy tildiń eń joqarı forması. Qaraqalpaq milliy tili — házirgi qaraqalpaq milletiniń ózine tiyisli bolǵan birden-bir ana tili. Ol hárqanday jazba ádebiyatlar: jámiyetlik-siyasiy, ilimiy-texnikalıq, miynetlerdiń, kórkem shıǵarmalardıń, oqıw qurallarınıń hám t.b. jazıw arqalı iske asatuǵın ádebiyatlardıń tili bolıp esaplanadı.

Ádebiy til awızeki sóylew hám jazba til bolıp ekige bólinedi. Awızeki sóylew tili — xalıqtıń erteden qollanılıp kiyatırǵan qatnas quralı. Sonlıqtan, ol ulıwma xalıqlıq til dep te ataladı. Awızeki sóylewde sózler ádebiy normadan ózgeshe fonetikalıq ózgeriske ushırap yamasa jergilikli ózgeshelikke iye bolıp ta keledi. Mısalı: jarpaq-japıraq, quwla-qubla, kónil-kewil, kóyleńke-kóleńke, shalı-salı, shaǵal-saǵal t.b. Bunıń sońǵısı ádebiy til ushın norma bolıp esaplanadı.

Ádebiy tildiń jazba túri xalıq awızeki sóylew tiline tiykarlanadı. Ol jergilikli ózgesheliklerdegi hámme ushın teńdey túsinikli sózlerdi óz ishine aladı.

Sorawlar hám tapsırmalar

1. Ádebiy til dep nege aytamız?
2. Ádebiy til qanday túrlerge bólinedi? Olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıń.
3. Awızeki sóylew tilindegi **jambadı, alıppar, sarala, jońqa, Sársembay** sózleriniń ádebiy tilde qalay jazılatusının dúzetip aytıp beriń.

1-shinığıw. Tómendegi berilgen sózlerdiń awızeki sóylew tiline hám jazba tilge qatnaslı túrlerin úlgiden paydalanıp, bólek-bólek kóshirip jazıń.

Topıraq, torpaq, kómbedi, kónbedi, kelmedi, kemedi, kelatır, kiyatır, kelemis, kelemiz, shańaraq, shańraq, túńgi, túngi, basshı, bashshı, russha, orıssha, jazsın, jassın, Aytpay, Aytbay, Turǵanbay, Turǵambay, jiyirma, jigirma, digirman, diyirman, sáksen, seksen, toǵız, toqqız, musılman, musırman.

Úlgi: **Sóylew tili**
baramıs, ...

Ádebiy tili
baramız, ...

2-shinığıw. Qosıqtı oqıp, sóylew tilge qatnaslı sózlerdi tawıp aytıń.

Áwel atqanıńda «Birinshi adım»,
«Erkin qaraqalpaq» boldı laqabıń,
Gedey, diyqan xalıqtıń maqset-muradın,
Súrenlep jar salıp aytqan, gázitseń.

Áwel Seyfulgabit, sońra Támendar,
Dáslepki qol qoyǵan redaktorlar,
Árepshe, latinsha túrlenip xatlar,
Sál úyretse, bárin bilgen, gázitseń.

Aldıńǵılar tájiriybesin quwatlap,
Kim teris pikir bolsa hújdanın sotlap,
Dáwir menen barlıq waqta teń atlap,
Shin teperish bolıp júrgen, gázitseń.

(I. Y.)

VI KLASTA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Fonetika hám imla boyınsha ótilgenlerdi tákirarlaw

Sorawlar

1. Fonetika neni úyretedi?
2. Dawıslı hám dawıssız sesler neshew, olardı atap aytıń.

3. Dawıslı sesler qanday túrlerge bólinedi?
4. Ünleslik nızamı haqqında túsınık berıń. Ol qanday túrlerge bólinedi?
5. Imla degen ne? Imla hám orfoepiyanıń bir-birinen ayırmashılıǵı qanday?

3-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdegi dawıslı seslerge fonetikalıq tallaw jasań hám olardı juwan-jıńıshke, erinlik-eziwlik, ashıq-qısıq túrlerine ajıratıp aytıń.

Ómir óz jolı menen **áweldegidey** bolıp óte berdi. Awıllar da kem-kemnen qurǵınlasıp, **el** toqshılıqqa shıqtı. **Kórgen** azap-aqıretlerimiz **umıt** bolıp, **adamlardıń** kewlinde qalǵan urıs daǵları óshe basladı.

Aliman ekewimiz awıl xojalıǵına **bilek** bolıp islep júre berdik. Fronttan soldatlar qaytıp keliwden-aq men **brigadirlik** wazıypanı **jaslarǵa** tapsırǵan edim.

Sol waqıttaǵı jaslar eleǵe deyin «Brigadir apay» dep, **meni** sıylap turadı. (*Sh.A.*)

4-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dıqqat etilgen sózlerden únli dawıssızlardıń astın bir, únsiz dawıssızlardıń astın eki sızıń. Ne ushın únli hám únsiz bolıp bóliniwın túsindirıń.

— Áy, meniń **qádir**dan, **qutlı** keń dalam, házir jıyın-terimnen keyin dem alıp atırsań. **Házir** bul **jerlerde** adamlardıń dawısı esitilmeydi. **Mashinalar** da arman-berman qatnap joldıń shańın suwırmaydı. Kombaynlar da kórinbeydi, **atızlarǵa** ele **mallar** da jayılǵan joq. Házir bul átirapta sen hám men barman. Basqa heshkim joq. **Sen** meniń barlıq **ómir tariyxımdı** bileseń. (*Sh.A.*)

5-shınıǵıw. Awızeki sóylew tilinde berilgen sózlerdi ádebiy tildegi imlası boyınsha kóshirip jazıń. Olardıń awızeki sóylew hám jazba túrdegi ózgesheligin aytıń.

Amańgeldi, Ádembay, Amańgúl, Qaroy, torat, qarala, kelalmadım, tabalmadım, barmeken, aǵaltın, Kógózek, temirǵazıq, állegim, jassın, azańǵı, aldıńǵı, Aytpay, sallıq, bashshı.

6-shinigiw. Berilgen túbir sózlerge qawıs ishindegi qosımtalar qosılǵanda awızeki sóylewdegi ózgeriske ushıraw sebebin túsindirıń hám olardı imla qaǵıydaları boyınsha durıs jazıń.

Bas(shı)— bashshı, qos(shı)— qoshshı, duz(shı)— dushshı, dúz(sin)— dússin, jaz(sın)— jassın, jan(badı)— jambadı, kón(bedi)— kómbedi, Qurban(bay)— Qurbambay.

7-shinigiw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń únlesiw nızamlılıqlarına dıqqat etiń. Olardıń qaysıları buwın únlesligi, qaysıları ses únlesligi ekenligin anıqlań.

Mine, Qızılqum **boylarında** haqıyqat báhár baslandı. **Kók-te** quyash jarqırap, jer-ananıń bawırın balqıttı. Tumlı-tus kók jasıl **dóngen** lipaslar kiyindi. Hátte, say-salalar menen **ózeklerdegi** kók **suwlardıń** orınların iyneydey jiltıraǵan **kózge** názik kórinetuǵın kók shópler qaplap ketti. Tek bul emes, al tuw **uzaqlardan** kózge túsetuǵın taw jotaları menen qum janbawırları jasıl maysalar menen **bólendi**. (Ó.X.)

LEKSIKOLOGIYA BOYÍNSHA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlar

1. Sóz hám onıń mánisi, kóp mánili sózlerge qalay túsinesiz?
2. Tilde kóp qollanılatuǵın hámmege ortaq sózlerge qanday sózler kiredi?
3. Kásipke baylanıslı sózlerge qanday sózler kiredi?
4. Terminler dep nege ayıladı?
5. Dialektlik sózler degen ne? Túsiniń berıń.
6. Orfoepiyalıq hám orfografiyalıq sózliklerge qanday sózler kiredi?

8-shinigiw. Tómende berilgen sózlerdiń leksikalıq hám grammatikalıq mánileri boyınsha túsiniń berıń. Berilgen sózlerdiń durıs jazılıwına itibar berıń.

Ay, juldız, awıl, qala, taw, kól, dárya, kitap, barıw, keliw, oqıw, jazıw, qızıl, kók, sarı, úlken, házir, búgin, úsh, on, jigirma, men, sen, ol, tars, dúrs, jilt-jilt, zir-zir, ah, kóshe, dápter, juwırıw.

9-shuniqiw. Oqin. Qara hârip penen jazilgan sözlerge leksikalıq tallaw jasan. Olardıñ leksikalıq mânisi jağınan qanday sözler ekenin anıqlañ.

Shımbayğa jıynaydı alğan **beldarin**,
Xorezmge saldı beldar sârdarin,
Hâmeldarlar tawıp qoydı sârdarin,
Xalıq tilekles bolıp qala basladı.

Sharjawdan mindirgen sol **otarbasi**,
Aldınan óte almas ushqan ğargası,
Japakeshler qarsı turıp qozğaldı,
Paraxat xalıqqa **oyaz jar** saldı.

Jeti úyge bir adam **mârdikar** aldı,
Xalıqtı tereñ oylandırğan mârdikar.

(Xalıq qosıǵı)

SÓZ JASALIW BOYINSHA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlar

1. Sözler qalay jasaladı?
2. Qosımtalar qanday túrlerge bólinedi? Söz jasawshı hám söz túrlewshi qosımtalardıñ ayırmashılıǵın aytın.
3. Sözlerdiñ jasalıw usılları qanday?
4. Qospa sözler qalay jasaladı?

10-shuniqiw. Tekstti oqın. Qara hârip penen jazilgan sözlerdiñ qurılısına diqqat awdarın. Olardı túbir hám qosımtağa ajıratıp, qosımtanıñ qaysı túri ekenin túsindirin.

Jazdıñ payızlı azanı. Tañ azannan **jumısshılar** qosıq aytıp atızğa shıqtı. Ál hawada kózge ilinbey, shırıldap sayrağan poshsha torğaydıñ jağımlı dawısı esitildi. Poshsha torğaydıñ qoñırawday sınıǵırlağan saz dawısı **tómen degi egislikke** quyash nurına aralasıp, jayılp atırǵanday seziledi.

Usı **máhalde** gúllan **quslar** jámlenip, dúrlep **aspanğa kóterildi**. Poshsha **quslardı** kórip, quwanishtan baqırıp jiberdi.

11-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıń. Sóz jasawshı qosımtalı sózlerdiń astın sızıp, sol sózdiń qaysı sóz shaqabı ekenin aytıń.

Aygabaǵar

Aygabaǵardıń watanı Arqa Amerika bolıp, ol Evropaǵa XVIII ásirde alıp kelindi. Aygabaǵar tiykarǵı may alınatuǵın eginlerdiń biri. Dáninde 50 — 52 procent may boladı, juǵımlılıǵı jaǵınan basqa ósimlik maylarınan joqarı turadı. Aygabaǵar mayınıń azıq-awqatlıq zat sıpatında bahalılıǵı sonda, onıń quramında adam densawlıǵı ushın júdá paydalı joqarı biologiyalıq áhmiyetke iye may kislotası bar. Házirgi aygabaǵardıń dúnya júzilik egislik maydanı 9,6 million gekardı quraydı.

Aygabaǵar mádeniy hám jabayı bolıp eki túрге bólinedi. Ol jaqtılıqtı jaqsı kóretuǵın ósimlik. Hawanıń bultlı kúnleri ósip rawajlanıwı toqtaydı. («E.Q.»)

12-shınıǵıw. Tómenдеги sózlerdiń qosılıwı arqalı jasalǵan qospa sózlerdi túrlerine ajıratıp kóshirip jazıń.

- Úlgi:**
1. Birikken sózler: qolǵap, ...
 2. Dizbekli qospa sózler: qara torı, ...
 3. Jup sózler: er-júwen, ...
 4. Qısqarǵan sózler: QR, ...

Aral teńizi, Dawıtkól, at arba, aqqtan, Orta Aziya, qarabaraq, palawǵadı, asqabaq, BMSH, QMU, azıq-awqat, Teńgeshashqan, Qaraoy, ashıq júzli, awıl xojalıǵı, heshkim, hárkim, hárqashan, hár kúni, hár adam, TashMI, Góne Úr-genish, miynet haqı, bıyıl, búgin, demalı, ersili-qarsılı.

MORFOLOGIYA BOYINSHA ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlar

1. Morfologiyada neler úyreniledi?
2. Sóz shaqapları neshege bólinedi?
3. Mánili sóz shaqapları hám kómekshi sóz shaqapların aytıń.
4. Olardıń bir-birinen ayırmashılıǵı qanday?

13-shinigiw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdi sóz shaqabına ajıratıp aytıń.

Ǵawashaları qulpirǵan úlken-úlken **atızlar** shalqar teńizdey **kók-kóńbek.** Arqa betten **esken** salqın samaldıń epkini menen **olar** gá **terbelip,** gá shayqalıp qaraǵan adamǵa tájım etkendeıy zawıq **baǵıshlaydı.**

Úlkemizdiń **erte** tańdaǵı tınıq **taza** hawasınan kókirekti toltırıp dem alıwdıń lázzeti óz aldına **ǵoy.** **Men** ádettegi tártibim boyınsha azanǵı saat **beste turıp,** atızlarımdı aralap, keshegi jumıslardıń **orınlanıwın baqlayman.** Arqayınlıq diyqanǵa **bárhama** pánt berip kiyatırǵanı belgili. Kún sanap ósip rawajlanıp baratırǵan **daqıl** arqayınlıqtıń aqıbetinde jolınan qaladı. (*«E. Q.»*)

14-shinigiw. Tekstti kóshiriń. Feyillerdiń astın sızıp, olarǵa morfologiyalıq tallaw jasań. Feyillerdiń qaysı meyil, qaysı bette hám máhálde ekenin anıqlań.

Qıslawda

Burıńǵı qaraqalpaq awıllarınıń qısta jasaǵan jeri qıslaw dep ataladı. Qıslawlar qamıstan, jıńǵıldan, sheńgelden islenedi. Olardıń túbi jerge kómilip, ortasınan qıспақ buwıladı. Bul qoralar bir qońsınıń qoraları menen ekinshi qońsınıń qoraları bir-birine tutastırılıp úlken qora qılınadı. Olar kóshe-kóshe boladı. Bunday qalıń qonıslasqan awıldı «bir güreń awıl» dep ataydı. Qoralardıń ishine qara úyler tigiledi. Qıs ayları awıl adamları usı qara úylerdiń ishinde ómir keshiredi. (*Q. A.*)

15-shinigiw. Berilgen gáplerdi oqıń. Sanlıq, almasıq, ráwıshlerdi tawıp, olardıń sorawların hám gáptiń qaysı aǵzasınıń xızmetin atqarıp kelgenin túsindirini.

1. Elimizde agrarlıq salaǵa úlken itibar berilmekte. 2. Óz waqtında fermerlik háreketine keń jol ashıp berildi. 3. Házirgi waqıtta fermerlik háreketi tek ózin, shańaraǵın baǵıw ǵana emes, usınıń menen bir waqıtta óziniń aldına uzaq hám anıq maqsetler qoydı. 4. Awıllarımız, pútkil elimizdiń búgingi

küni jáne keleshegi ushın juwapkershilikti ózine alıwǵa ılayıq bolǵan sheshiwshi siyasiy-jámiyetlik kúshke aylanıp barmaqta. 5. Bıylǵı paxta zúráátiniń 90 procentten aslamı joqarı sortlar menen jetistirildi. 6. Respublikamızdıń aldınǵı fermer xojalıqları paxta zúráátin hár gektar jerden 45—50 centnerge deyin jetkerdi. («E. Q.»)

16-shınıǵıw. Gáplerden tolıqlawısh, anıqlawısh hám pısıqlawıshlardı tapıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Kósheniń eki qaptalındaǵı qıyaban joldıń ústi armanberman júrip atırǵan kewilli adamlarǵa tolı. 2. Jańa uyasınan shıqqan ay kem-kemnen joqarı kóterilip, jaqtılıǵı artıp baratırǵanday. (A.B.) 3. Sizdi ózimizdiń sheshemizdey qádirleymiz. 4. Olardıń aldında Orazgúl meni quwıp kiyatırǵan shıǵardep, japtıń biyik ırashınan tómenge qaray asıp tústim. (J.A.) 5. Aydos jazıq mańlayın jıyırıp, alaқанına basın qoyıp, biraz otırǵannan keyin tiklendi hám qamırdan qıl suwırǵanday jayparaxat gáp basladı. (T.Q.) 6. Men bul sózlerge túsinbey, awzım ashılıp apama qaradım. (G.E.)

MORFOLOGIYA HÁM IMLA

KÓMEKSHI SÓZ SHAQAPLARI

§1. Kómekshi sózler haqqında túsinik

Tildegi barlıq sózler **mánili sóz shaqapları** hám **kómekshi sóz shaqapları** bolıp, úlken eki toparǵa bólinedi.

Jeke turǵanda belgili leksika-grammatikalıq mánige iye bolǵan sózler **mánili sóz shaqapları** dep ataladı.

Jeke turǵanda leksikalıq máni ańlatpaytuǵın hám belgili gáp aǵzasınıń xızmetin atqara almaytuǵın sózlerge **kómekshi sózler** delinedi.

Kómekshi sózlerdiń geyparaları sózlerdi yamasa gáplerdi bir-biri menen baylanıstırsa, geyparaları gápke yaki jeke sózge qosımsha grammatikalıq máni beredi.

Мисалы: 1. Tilewbiyke ketken **soń** tómenge sıyrılıp tústim. 2. Artıq aǵa **menen** Atamurat kólden shıǵıwdan-aq toǵayǵa **qaray** baǵdar aldı. 3. Kún ádewir basılayın depti, **tek** jaǵımsızlaw **ǵana** samal esip tur. (*Ó.X.*)

Bul misallarda **soń**, **menen**, **qaray**, **tek**, **ǵana** kómekshi sózleri mánili sózler hám gápler menen birge qollanılıp, kómekshi sóz wazıypasın atqarıp kelgen.

Kómekshi sózler grammatikalıq mánisi hám atqaratuǵın xızmetine qaray **tirkewish**, **dáneker** hám **janapay** bolıp úsh túrge bólinedi.

17-shınıǵıw. Tekstti kóshirip jazıp, kómekshi sózlerdiń astın sızın. Mánili sózlerden ayırmashılıǵına itibar beriń.

Balanıń ózi birge oynaytuǵın joraları bolmaǵanlıqtan áne usınday sumlıqsız hám biyqayǵı nárselerdiń qorshawında qalatuǵın edi. Tek avtolavkanı kórgen máhálde ǵana ol bir nárseler jóninde bas qatırǵandı qoyıp, úy betine qaray zıtqıydı. Óytkeni, avtolavka oǵan qanday da bir taslar menen shóplik emes, aqırı. Aytarı bar ma, onıń, avtolavkada ne joq deyseń, bári bar! (*Sh.A*)

18-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Teksttegi kómekshi sózlerdi tawıp, olardıń qanday sózler menen qollanılıp kelgenine hám mánilerine dıqqat awdarıń. Gáplerdegi kómekshi sózlerdiń bir-birinen ózgesheligin túsindirıń.

Baratuǵın úyi ádewir jer bar edi. Ol awılınan shıǵıp biraz júrgennen keyin, qádimgi Tórtkúl menen Shımbaydı baylanıstırıp turǵan úlken gúzar jolǵa tústi.

Qıstıń aqırǵı ayları. Keshke qaray aspandı bult qaplap, batıstan kúshli samal esti. Orazbay arbasın jüklep bolıp háwli-den shıǵıp hawanı baqladı. Hawa tünde júriwge qolaysız edi. Onıń menen isi bolmadı. Arbasın aydap shıǵıp, dárwazaǵa qulp urdı. Arbanıń altaqtasına mindi.

— Shúw, jániwar, — dep attıń delbesin qaqtı. At júrip ketti. Dáryaǵa baratuǵın jolǵa tústi. Kegeyliniń muzı ele bekkem edi. Onnan irkilmey-aq ótip, qublaǵa qaraǵan jol menen júrip otırdı. (*S.X.*)

19-shınıǵıw. Teksttiń ishinen kómekshi sózli gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Kómekshi sózlerdiń astın sızıp, olardıń mánili sózler menen baylanısın hám olarǵa qanday qosımsha grammatikalıq máni júklep kelgenin anıqlań.

1. Sońǵı gezleri sayaman shertektiń astı payızlı bolıp ketti. Úlken japtıń aqqan suwı oǵan salqınlıq berdi. Kelgen de, ketken de usı jerde irkilip, ház etip shay ishedı. Arqa betten jaǵımlı samal esip turadı.

2. Jáhángir usı waqıtqa shekem kim menen islesip, kim menen dos bolǵanın esledi. Biraq qattı oylandı.

Jáhángir basıp ótken ómir jolın esledi. Seni bul baxıtqa, bul izzet-húrmetke jetkerip, shán-sháwketke jetkergen kim deyseń. Álbette, xalqıń hám doslarıń. Áne, sol ushın janıńdı pidá qılsań arızıdı. (Ó. X.)

TIRKEWISHLER

§2. Tirkewish haqqında túsinek

20-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdarıń. Olar gáp ishinde jeke turǵanda óz aldına máni anlatatuǵınlıǵın yamasa ózinen burıńǵı sózge dizbeklesip, qosımsha máni bildiretuǵınlıǵın túsindirıń.

1. Basqanı oqıtıw **ushın** aldı **menen** óziń oqı. 2. Ol qabaqtı tolı suwı **menen** kóterip kiyatır. 3. Suw bargan **sayın** tereńley basladı. 4. Usılar **ushın** irkilip qaldım. 5. Men usılar **jóninde** oylaǵan edim. (I.Y.) 6. Kún **sayın** eki jaq telefon **arqalı** xabarlasıp turadı. 7. Shertek qaqıra **tárizli** qurılǵan. 8. Qardıń beti qoraǵa **deyin** sozılǵan. (Ó. X.)

Atlıq hám atlıq mánisindegi sózlerge dizbeklesip, olardı basqa bir mánili sózler menen baylanıstıratuǵın kómekshi sózler **tirkewish** delinedi.

Tirkewishler dizbeklesip kelgen sózi menen birge bir sorawǵa juwap beredi hám sol sóz benen birge bir gáp aǵzasınıń xızmetin atqaradı.

Tirkewishler dizbeklesetuǵın sózinen bólek jazıladı. Mısalı: Qoylar **ushın** ot-shóp jıynadı. Salını kombayn

menen jynadı. Men kelgen **soń** koncert baslandı. Ol awıl **jaqqa** názer saldı.

Añlatıw: **menen (benen, penen)** kómekshi sózi tirke-wishlik xızmeti menen qatar, birgelkili mánili eki sózdiń arasın baylanıstırıp, dánekerlik xızmette de qollanıladı. Mısalı: Jańa qonıs bolıp atırǵan salıkeshler **menen** sharwalardıń balaları oqıytuǵın mektep Asqardikinen táwir-aq alıs edi. (I.Q.)

Bul gápте **menen** kómekshi sózi teń mánili birgelkili aǵzalırdı baylanıstırıp kelgen.

21-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan tirkewish-lerdiń qanday sóz shaqapları menen dizbeklesip, mánilik baylanısqa túsip turǵanın aytıp beriń.

1. Erteńine túslik awqattan **soń** Rústem jumısshılardı jynadı. 2. Polat bul sózlerdi dıqqat **penen** tıńlaǵannan **keyin**, kewli jay taptı. 3. Gáp brigadanıń dańqı **haqqında** boldı. 4. Usı jıynalıstan **keyin** Polattıń minezinde álleqanday bir ózgeris payda boldı. 5. Aradan az waqıt ótpey-aq jumıs **penen** támiyinlendi. 6. Brigada aldında júzi tómen bolmawı **ushın**, Rústemdi qoymawı **ushın** Xalmattan ozıp shıǵıwǵa háreket etti. 7. Polat keshte jumıstan sharshap shıǵıwına **qaramay**, Rústem **menen** birge balıq awlawǵa bardı. (Sh. R.)

22-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tirkewishlerdi tawıp, olardıń diz-beklesip kelgen sózi menen birge astın sızıń. Tirkewishlerdiń ózi dizbeklesip kelgen sózi menen qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin anıqlań.

1. Úyine kelgennen keyin de ol bul sorawlarǵa juwap izlep ádewir háleklendi. (K.A.) 2. Sóytse de, sır bermeyin degen qıyal menen Tórebay ornınan turıp, tórinen orın kórsetti. 3. Aqır, bolmaǵan soń úyge qayttım. 4. Birazdan soń taǵı kóshege shıqtım. 5. Quwanım menen úyge keldim, atam menen apam qapalǵan túrde otır. 6. Dárhál mektepke qaray juwırdım. (Á.Sh.) 7. Kún sayın qurılıstıń páti óse berdi. 8. Jay pitken soń kóp uzamay-aq oǵan kirip aldıq. (T.Q.) 9. Tap usı jerden baslap, ańǵardıń baǵdarı menen tawǵa qaray sozilip ketetuǵın qorıq toǵayı baslanadı. (Sh.A.)

§3. Tirkewishlerdiń túrleri

23-shunıǵıw. Tirkewishlerdi tawıp, ózleri tirkesetuǵın sózlerge qanday qosımsha máni bildirip turǵanlıǵına dıqqat etiń.

1. Ol aytqan sózin dálillew ushın ángimesin dawam etti.
2. Qudaybergen úyden shıǵıp ketkennen baslap, onı sorawshılar kóbeyip ketti. 3. Bunnan keyin ol shıranı jeńiniń ushı menen jelpip óshirdi de, tósegine jattı. 4. Állen waqıtlarǵa shekem uyqısı kelmedi. (K.M.) 5. Ótebiyke kempir túni menen uyqılay almadı.

Tirkewishler shıǵısına qaray úsh toparǵa bólinedi: **túpkilikli tirkewishler, atawısh tirkewishler hám feyil tirkewishler.**

1. Túpkilikli tirkewishlerdiń toparına óziniń jeke turǵandaǵı leksikalıq mánisinen birotala ayırılǵan kómekshi sózler kiredi. Olar mınalar: **ushın, deyin, sheyin, shekem, sayın, kibi, yańlı, tárizli, sıyaqlı, menen, haqqında, tuwralı, jóninde, arqalı** t.b. Bulardıń mánişi ózleri dizbeklesip kelgen sózler menen birge anıqlanadı.

2. Atawısh tirkewishlerdiń toparına atawısh hám ráwısh sózlerden kómekshilik xızmetke ótken **keyin, soń, burın, aldın, basqa, ózge, janında, qasında, ústinde, tusında, artında, ústinde, ishinde, beri, (berli)** t.b. sózler kiredi. Bul toparǵa kiretuǵın kómekshi sózler orını menen birde mánilı sóz, birde kómekshi sóz xızmetinde qollanıladı. Mısalı: 1. Ol **keyin** keldi. 2. Bizler úyge **burın** keldik. 3. Ol hámmeden **keyin** keldi. 4. Ol bizlerden **burın** keldi.

Bul mısallardaǵı 1 — 2-gáplerdegi **keyin, burın** sózleri óz aldına jeke qollanılıp ráwısh, al 3 — 4-gáplerdegi **keyin, burın** sózleri aldındaǵı seplik qosımtalı sózlerge dizbeklesip, tirkewish wazıypasın atqaradı.

3. Feyil tirkewishlerdiń toparına kómekshi sóz wazıypasına ótken **qarap, qaray, qaraǵanda, qaramastan, baslap, boylap, jaǵalap** t.b. kómekshi sózler kiredi. Bulardıń geyparaları gáp ishinde qollanılıw ózgesheligine qaray, birde mánilı sóz, birde kómekshi sóz wazıypalarında qollanıla beredi.

24-shuniqıw. Berilgen gápılerdi oqıń. Túpkilikli tirkewishlerdi tawıp, olardı dizbeklesip turǵan sózi menen birge aytıp berıń.

1. Mine, Seydan 12 jıldan berli óz ómirinde arttırǵan usı gewishin súyrep júr. 2. Sonnan beri Seydan ǵarrınıń esabı boyınsha, eki gewishke bir mıń bir jamaw túsken eken. 3. Úydiń úzikleri de ǵarrınıń gewishlerinen kem jamalmaǵan sıyaqlı. 4. Piskennen keyin úydiń hájeti ushın úzip alınǵanlarınan basqası pálek penen birge bastırmaǵa órmelegen halında qalıp qoyadı. 5. Jaman esik óziniń jaǵımsız dawısı menen ashılıp, sen ishke atlap túskennen keyin állen waqıtqa shekem kóziń qarańǵılıqtan basqa hesh nárseni kórmeydi. 6. Künge pisken mıs reńli bet almalarına deyin qalıń buwrıl saqal qaplaǵan. 7. Gewish jırtılıw menen hálek, Seydan ǵarrı jamaw menen hálek. (*I. Y.*)

25-shuniqıw. Gápılerdi oqıń. Atawish tirkewishlerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqaplarına dizbeklesip kelgenin hám qanday sepliktegi sózlerdi basqarıp turǵanın anıqlań.

1. Men usı mektepke kelmesten burın óz aldımá paxta alıp júrgen muǵallım edim. 2. Direktordıń aldına bargan bul jigitlerdiń ishinen ótken oylasıq boyınsha gápti Asqar baslawı kerek edi. 3. Ol direktor menen sálemlesip bolıwdan dárhal oyın ortaǵa salıwǵa batına almay irkildi. 4. Asqar barsa, Shamurat esiginiń aldında kiyinip shıǵıp tur eken. (*I. Q.*)

26-shuniqıw. Kóshirip jazıń. Tirkewishlerdiń astın sızıp, olardıń qaysısı túpkilikli tirkewish, qaysısı atawish hám qaysısı feyil tirkewish ekenin ajratıp aytıń.

1. Baǵ egiw ushın ashılǵan on eki gektarday jerdi Sultan ǵarrı suwǵarıp júr. 2. Ol berilgen sorawlarǵa qısqa sóz benen juwap berdi. 3. Úyine kelgennen keyin Sultan ǵarrı pechke ottı wajlatıp jaqtı. 4. Palsánem jumıs kiyimlerin kiyip fermaǵa qaray ketti. 5. Kelse, medpunktıń aldında bir topar qız-jigitler tur eken. (*J. M.*) 6. Taw janbawırınan baslap tap kók aspanǵa tutasıp turǵan kók jiyekke shekem hámme jer lala güllerden lipas kiydi. (*Sh. R.*) 7. Bizler Jandulla aǵaǵa qızıw jumıs ústinde gezlestik. (*N. D.*)

27-shinğıw. Tómenдегі tirkewishlerdi keltirip yadтан yamasa kórkem shıǵarmalardan 8 gáp tawıp jazıń. Jazǵan gáplerinińдегі tirkewishler atlıq, almasıq, atawısh feyil, kelbetlik feyillerge dizbeklesetuǵın bolsın hám olardıń seplik qosımtalı túrinde keliwin de esapqa alıń.

Tirkewishler: sayın, tuwralı, arqalı, sıyaqlı, kibi, menen, taman, burın.

§4. Túpkilikli tirkewishlerdiń qollanılıwı hám mánileri

Túpkilikli tirkewishler ataw, barıs, shıǵıs sepliklerindeгі atawısh hám atawıshlıq xızmetteгі sózler menen dizbeklesip qollanıladı.

1. Ataw sepligindeгі sózler menen **ushın, sayın, arqalı, menen** (penen, benen), **haqqında, tuwralı, boyınsha, kibi, sıyaqlı, tárizli, sebepli** tirkewishleri qollanılıp, sol sózlerge qatnaslı **orın, waqıt, sebep, zatlıq** hám t.b. mánilerdi bildiredi. Mısalı: 1. Kanaldıń boyındaǵı **jol menen** birewler kiyatır. 2. Jumıs **kún sayın** qızdı. (*J. A.*) 3. Ayxan **ákesi tuwralı** künde oylanatuǵın edi. (*T. Q.*)

2. Barıs sepligindeгі sózler menen **taman, deyin, sheyin, shekem, salım** t.b. tirkewishler qollanılıp, **orın, waqıt** hám **muǵdar, qarsılıqlı** mánilerdi bildiredi. Mısalı: 1. Mashina jerdiń astın otız metr **tereńlikke deyin** qazadı. 2. **Keshke salım** ayırım adamlar shegin bolıp úylerine qaytıwǵa beyimlesken. (*J. Sh.*) 3. **Keshke taman** xalıq toparlasıp teńqurbıları menen gúrrińlesip atır. (*J. Sh.*) 4. Keleshek ómiri jóninde ekewi kóp **waqıtqa shekem** sóylesip jattı. (*M. D.*)

3. Shıǵıs sepligindeгі sózler menen **góri, aslam** t.b. tirkewishler qollanılıp, **waqıt, salıstırıw** hám **kúsheytiwshilik** mánilerdi ańlatadı. Mısalı: 1. Ármanda **ólgen-nen góri** gúresip ólgen jaqsı. (*J. A.*) 2. El ishinen **mıńnan aslam** nóker jynap qayttı.

28-shinğıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan tirkewishlerdiń qaysı seplikteгі sóz benen qollanılıp kelgenin hám mánisin ańıqlań.

1. Inkamal apay qunisip tońǵanına qaramastan, geografiya sabaǵı waqtında Indiya jaǵalawlarına jaqın okeandaǵı Ceylon atawı **jóninde** oqıwshılarga sóylep berip atır. 2. Biraq, bárinen de **beter** bul jerdiń ıssısın aytsañ-á. 3. Ceylonda túni **menen** de tap kúndizgidey ıssılıqtıń háwiri sezilip mudamı jaz bolıp turadı. 4. Shomılǵıń kele me, meyli azannan keshke **deyin** shambırлатıp shomıla ber. (*Sh.A.*) 5. Men Tórtkúlde júrip usı shaydı siz **ushın** aldım. 6. Jaqınlaǵan **sayın** gúridi qattı esitildi. (*X.S.*) 7. Bular jıynalısta kóriskennen **beri** bir-eki ret ushırastı. (*Ó.X.*) 8. Adamlar Ráwshannıń kórsetiwi **boyınsha** taǵı da iske kiristi. (*J.A.*)

29-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tómendegi tirkewishlerdiń tiyislin qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Tirkewish dizbeklesip turǵan sózlerdiń qaysı sóz shaqabı, qaysı seplikte ekenin hám mánisin túsindirıń.

Tirkewishler: menen (penen, benen), deyin, sheyin, shekem, sayın, góri, beri (berli), tuwralı, ushın, sıyaqlı.

1. Men dostım Orınbay ... atız jaqtan qayıp kiyatırman.
2. Keshe men sizlerge xalıq batırları ... sóylep bergen edim.
3. Kóp waqıttan ... heshkimge aytpay kiyatırǵan sıırım edi.
4. Bizlerdiń úylerge kirip júrgenimizdi kórgen ... ol tıprshıp bir orında tura almadı. (*Q.D.*) 5. Ol keshke ... tınbadı.
6. Alıstaǵı Aqsayǵa barıp fronttaǵılar ... qosımsha júzlegen gektar jazlıq biyday egiw ... ayttı. 7. Joldası ... janın da ayamaydı. 8. Ol da basqa barlıq batırlar ... óziniń menshigindegi tulparı jipek jaldı janınday jaqsı kóredi. (*Sh.A.*)

30-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tirkewishlerdiń astın sızıp, olardıń qanday sepliktegi sózler menen dizbeklesip kelgenin hám mánilerin anıqlań.

1. Ol kúndegiden góri búgin erterek turıp, balasınıń motocikli turǵan jayǵa kirdi. 2. Sháripbay qálpeden Esimge shekem otırǵan on bir-on eki bala qolların jaydı. (*Á.Sh.*) 3. Gúlsimniń selk-selk kúlkisi Temirbektiń kirip keliwi menen tıyıldı. (*T.Q.*) 4. Mektep-úyde oqıwdıń baslanatuǵını haqqında kúnnen burın xabar berildi. 5. Búgin aqshamı menen jawın jawdı. (*Ó.A.*)

6. Eshki ılaqların ertip soqpaq penen ketip baratır. (S.S.)
 7. Bir kúni men sáskege taman qayıtıp keldim. 8. Hasiljan bul ret ózin dáslepki den de beter batıl tuttı. (A.Sh.)

§5. Atawısh tirkewishlerdiń qollanıwı hám mánileri

1. Atawısh tirkewishler ózi dizbeklesip kelgen sózi menen birge tómendegi mánilerdi bildiredi:

1) atawısh tirkewishlerdiń **keyin, soń, burın, aldın, ilgeri, tısqarı** t. b. túrleri shıǵıs sepligindegi sózlerge dizbeklesip, **waqıtlıq, sebeplik hám ayırımlawshı** mánilerdi bildiredi. Mısalı: 1. **Bayanlamadan soń** jarıs sóz baslandı. 2. **Shaydan keyin** Ulmeken balasın ertip dalaǵa shıǵıp ketti. (A.Á.) 3. Bıyıl báhár ortası bolar-bolmastanaq, biz qara úyge **hámmeden burın shıqtıq**. (Q.D.) 4. Ol **awqatlanıwdan aldın** qolların sabınlap juwdı.

2) atawısh tirkewishlerdiń **aldı, artı, janı, qası, tusı, ústi, sırtı, boyı, arası** t.b. túrlerine barıs, shıǵıs, orın seplikleriniń qosımtaları qosılıp, iyelik sepligindegi atawısh sózler menen dizbeklesedi. Olar iyelik sepligindegi sózler menen dizbeklesip kelgende, kóbinese **orın, waqıt hám sınılıq** mánilerdi ańlatadı. Mısalı: 1. **Dalańlıqtıń ústine** kún arqan boyı kóterildi. 2. Mátjan jumıstan yarım aqshamda, geyde **tańnıń aldında** keledi. (J.Sh.) 3. Jas shopan **qoylardıń sırtınan** baqlap júrdi. (Ó.X.)

31-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Atawısh tirkewishlerdi ózi dizbeklesip turǵan sózi menen birge astın sızıń. Olardıń mánilerin túsindirín.

1. Sonda da báribir Sultamurat onı ıq jaǵına otırǵızıp, suwıq samal húwlegen jaǵında ózi otırar edi. 2. Sóytip, tap oqıw kitabındaǵı súwrettegidey bolıp, pildiń eki qulaǵınıń arasına otırıp aladı da, awıldıń arasında ırǵaqlap júre berer edi daǵı. 3. Keshte úydiń aldındaǵı alma aǵashınıń astında otırıp, hámmesi samawrındı ortaǵa alıp shay ishti. 4. Bir

saparı ađayınli ekewi usınıń ústinde tóbelesip te qaldı. 5. Bul ásbaplardıń bári de qardıń astında jatır. (*Sh.A.*)

32-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, qaysısı mánili sóz, qaysısı tirkewish ekenin anıqlań. Tirkewishlerdiń qanday sóz shaqabına tirkelip kelgenin aytıp beriń.

1. Bul máhálde eki ǵarrı ne bilgenin ishine túyip, úyge **qarap** qádem basıp ketti. 2. Ol dógeresine **qaray** berdi. (*Ó.A.*) 3. Paqırbay **burın** Allaniyaz baydıń padashısı edi. 4. Bunnan úsh jil **burın** «Qosshılar» awqamınıń qararı menen baydıń jeri, iri baslı mal-múlki xatlanıp, kooperativ qarawına berildi. 5. Zaman sonday bolǵan **soń** ne qılasań, Seydan aǵa. (*I.Y.*) 6. **Soń** bul is heshkimniń yadına kelmedi. 7. Házirshe usıdan **basqa** uzın hám keń kiyim-kenshegimiz joq, usını kiyip tursań, **keyin** boyıña shaqlap kiyim tiktiremiz. 8. Al endi, **keyin** qash. 9. Jandos **keyin** báskennen **keyin**, ǵarrı qaqpandı shıjımlap barıp bosattı. (*M.S.*)

33-shınıǵıw. Ózleriń oqip atırǵan kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan túpkilikli hám atawısh tirkewishi bar ǵáplerden eki ǵápten tawıp jazıń. Jazǵan ǵáplerińizde tirkewishler atlıq, almasıq, atawısh feyil hám kelbetlik feyillerge dizbeklesken bolsın.

§6. Feyil tirkewishlerdiń qollanıwı hám mánileri

Feyil tirkewishlerdiń **qaray, qarap, qaramastan, qaramay** túrleri barıs sepligindegi, **boylap, jaǵalap** túrleri tabıs sepligindegi, al **baslap** tirkewishi shıǵıs sepligindegi sózler menen dizbeklesip qollanıladı.

a) **qaray, qarap** tirkewishleri barıs sepligindegi sózler menen qollanılganda, **orın, waqıt** hám **sın** mánilerin bildiredi. Mısalı: 1. Awıldan shıqqan eki atlı **tawǵa qarap** baǵdarlangan edi. 2. Iz tuppa-tuwrı **Ámiwdáryaǵa qaray** tarttı. (*T.Q.*)

b) **qaramastan, qaramay** tirkewishleri barıs sepligindegi sózler menen qollanııp, **qarsılaslıq** máni ańlatadı. Mısalı: 1. **Jıynalıstıń ashılıwına qaramastan** adamlardıń kóbisiniń betinen jańaǵı uzaq kúlkiniń izi

óshpedi. (*I. Y.*) 2. Olar **kóp bolǵanına qaramay** tım-tıraqay qashtı. (*Á. T.*)

d) **jaǵalap, boylap** tirkewishleri tabıı sepligi menen qollanılıp, **orın** mánisin, **baslap** tirkewishi shıǵıs sepligindegi sózler menen dizbeklesip, **waqıtlıq** máni bildiredi. Mısalı: 1. Paroxod ketip baratırǵan jaqqa qaray **jaǵıstı jaǵalap** juwırdı. (*K.S.*) 2. Asfalt joldı **boylap** eki yarım saattay waqıt júrdik. 3. Sol **kúnnen baslap** maǵan múnásibeti ózgerdi. (*T.Q.*)

34-shınıǵıw. Gápnerdi oqıń. Feyil tirkewishlerdi tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı hám qaysı sepliktegi sózler menen qollanılıp kelgenin anıqlań.

1. Ol óziniń jaslıǵına qaramay Atamuratqa iste buyırıp qoyadı. 2. Jumagúldiń qarsılıǵına qaramastan eki jigit Sánemdi kóterip arbaǵa mingizdi. (*T.Q.*) 3. Kól qusları tawıstay taranıp, kóldiń ishinen sırtqa qaray shıǵa basladı. (*J.A.*) 4. Aspanda qara bulklar biriniń izinen ekinshisi batısqa qarap kóshiwe. (*Ó. A.*) 5. Keyin izykeshtiń kánarın jaǵalap az ǵana júrgennen keyin ırashtiń basına shıqtı. (*Ó.X.*) 6. Yarım aqshamnan baslap biziń artilleriya iske kiristi. (*N.D.*)

35-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tómende berilgen feyil tirkewishlerdiń tiyislinin qoyıp gápnerdi kóshirip jazıń. Olardıń qollanılǵan sózi menen birge qanday máni bildirip turǵanın túsindirıń.

1. Hár kúngi ádetimiz sáske bolıwdan úsh dos ılaq-qozılarımızǵa súyrik ákeliw ushın awılımızdıń ortasınan burqasınlap aǵıp ótetuǵın japtı ... ketemiz. (*G.E.*) 2. Qarsı aldınan aymalaǵan samal epkini aqquba júzine sorgalaǵan terdi keyin ... jumalatadı. 3. Tuwrı arqaǵa baratırǵanı qashqınnıń ózine málim edi. (*Sh.S.*) 4. Asfalt joldı... qatara tigilgen aq terekler uzaqtan kórinip awılǵa sán berip tur. 5. Esiktiń aldındaǵı salmanı ... qashınıń basına shıqtıq. (*N.D.*) 6. Iz tuppa-tuwrı bılay ... ketken. (*T.Q.*)

Feyil tirkewishler: qaray, qarap, qaramastan, qaramay, boylap, jaǵalap, baslap.

36-shumig'w. Feylil tirkewishlerdiń hár bir túrine yadtan 3 gápten 6 gáp tawıp jazıń. Olardıń bayanlawısh penen baylanıs w mánisine qaray qanday mánilerdi añlatıp turǵanın añıqlañ.

TIRKEWISHLERDI MORFOLOGIYALÍQ TALLAW

Tallawdıń jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi.
- II. Morfologiyalıq belgisi: Ózgermeytuǵın sóz shaqabı. Túp-kilikli, atawısh, feylil tirkewishler.
- III. Sintaksislik xızmeti

Tallaw úlgisi:

Kún ótken **sayın** dógerekti qar basa basladı. (O.A.)

Awızsha tallaw

- I. **Sayın** — tirkewish,
- II. Morfologiyalıq belgisi: túp-kilikli tirkewish, ózgermeytuǵın sóz.

III. Gáp aǵzası bolmaydı.

Jazba tallaw

- I. **Sayın** — tir:
= sayın =
- II. Morf. bel.: túp.,
ózg. sóz
- III. Gáp aǵz. bolm.

37-shumig'w. Berilgen gáplerdiń dáslepki 4 gápindegi tirkewishlerdi awızeki morfologiyalıq tallaw túrinde, al qalǵan ekewin jazba túrde tallaw jasań. Tirkewishlerdiń qaysı sóz benen qaysı sózdi baylanıstırıp kelgenin aytıp beriń.

1. Dáryadan qayıq arqalı óttik. 2. Keshke qaray qalıń qar jawıp ketti. 3. Duman azdan keyin tarap ketti. 4. Ol kópke shekem kózin asha almadı. 5. Sen bul ádetti qashannan beri kár etip júrsen? 6. Endi kóp keshikpey muzdıń ústine mine-miz. (O.A.)

TIRKEWISHLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızeki juwap beriń

1. Tirkewishler ne ushın kómekshi sóz dep ataladı? Olardıń mánili sózlerden ayırmashılıǵın aytıń.

2. Tirkewishlerdiń túrlerin aytıń. Qaysı tirkewishler túpkilikli tirkewishke, qaysı sózler atawısh tirkewishke kiredi?
3. Tirkewishler qaysı sóz shaqapları menen dizbeklesedi?
4. Tirkewishler dizbeklesken sózi menen birge qanday mánilerdi bildiredi?

Tapsırmalardı orınlań

1. Tirkewishlerdiń atlıq, almasıq, atawısh feyil hám kelbetlik feyil menen dizbeklesip qollanıwına mısallar keltiriń.
2. Ataw sepligindegi sózlerge dizbeklesetuǵın tirkewishlerdi atań hám olarǵa mısallar keltiriń.
3. Barıs sepligindegi sózler menen qollanılatuǵın tirkewishlerdi atap kórsetiń hám mısallar keltiriń.
4. Shıǵıs sepligindegi sózler menen dizbeklesetuǵın tirkewishlerdi aytıń, olarǵa mısallar keltiriń.
5. Atawısh tirkewishlerdiń iyelik sepligi menen dizbeklesetuǵın túrine tórt gáp jazıń, olardıń mánisin túsindirıń.

38-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tirkewishlerdiń ózi dizbeklesip turǵan sózi menen birge astın sızıń hám gáptegi bayanlawıshqa qanday mánide baylanısp turǵanın aytıp berıń.

1. Inkamal apay Ceylon haqqında, teńiz, ıssı eller jónindegi gápiniń keynin ayta berdi. 2. Qattı suwıq baslanganga deyin, bul jerde burın Mırzagúl otıratuǵın edi. 3. Janarmay tasıw ushın hárbir fermer xojalıǵı kúsh-kólik ajratıp qoyıwǵa minnetli edi. 4. Ol úlken qıyınshılıq penen bul sırdı qupiya saqlawǵa eristi. 5. Shay iship bolǵannan, ákesi menen birge olar háremniń sırtındaǵı kók shópli jerge baradı. 6. Attıń at bolıwı ushın onı jaqsılap semirtip, baplap kútiw kerek. 7. Anasına oramal, onnan basqa da hár qyılı shireli zatlar aldı. 8. Fronttan qaytıp kelgennen keyin, jaqında gúzden beri baslıq bolıwına qaramastan ol da bul jerdegilerdiń bárin biledi. 9. Solay etip, dúnyadaǵı qádimgi arbalar sıyaqlı mına arba da ulı-tasırılı bolıp zımırıp kete berdi. (*Sh.A.*)

39-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Atawısh tirkewishlerdi tawıp, olardı dizbeklesken sózi menen qanday seplikte baylanısqanın aytıp berıń.

1. Pildiń ústine minemen dese, pútkil klastaǵıların bári de jayǵasadı. 2. Bunnan soń onı bir jumsaq shóptiń ústine jatqızadı da, ústine gúrteshesin jawadı. 3. Sultanmurat oyanıp, tusawlangan atların gútsheklerdiń átirapında otlap júrgenin esitedi. 4. Seyisxananıń qasında dizilisip turǵan balalardıń aldında baslıq Tinaliev mine usılay degen edi. 5. Awıldın artında egislik jerler bar edi. (*Sh. A.*) 6. Ózi jumısqa menen keyin keldi. 7. Bunnan burın qurılısta boyawshı bolıp islegen. (*S. S.*)

40-shınıǵıw. Tómenдеgi berilgen tirkewishlerdi úlgige qarap, túrlerine ajratıp bólip jazıń.

Qaray, qarap, menen, benen, penen, taman, qarsı, keyin, soń, burın, sheyin, shekem, deyin, aldın, qaramastan, ushın, sayın, göre, beri, berli qaraǵanda, basqa, beter, haqqında, sıyaqlı, arqalı, tuwralı, jóninde, jaqın, tısqarı, janında, qasında, tusında, ústinde, boylap, jaǵalap, baslap, sırtında, arasında.

Úlgi:

Túpkilikli tirkewishler	Atawish tirkewishler	Feyil tirkewishler
menen,...	aldın,...	qarap,...

DÁNEKERLER

§7. Dáneker haqqında túsinek

Gáptegi birgelkili aǵzalardı hám qospa gáptiń quramındaǵı jay gáplerdi óz ara bir-biri menen baylanıstratuǵın kómekshi sózlerge dáneker delinedi.

Dánekerler morfologiyalıq qurılısına qaray dara hám qospa dáneker bolıp bólinedi.

Dara túrde qollanılatuǵın dánekerler: **hám, jáne, taǵı, menen** (penen, benen), **da, de, ta, te, al, ya, yaki, yamasa, gá, gáhi, geyde, sebebi, sonlıqtan, óytkeni, bi-raq, lekin, eger** t.b.

Qospa türde qollanilatugin dânekerler: **jâne de, tağı da, hám de, biraq ta, nege deseń, degen menen, sol sebepli, ya bolmasa, yaki bolmasa, sonda da, eger de, sol ushin, sonıń ushin, birde, birese, gáde** t.b.

Qospa dânekerlerdin **birde, birese, gáde** túrleri birigip jazıladı da, qalğanları bólek jazıladı.

Gáptin quramında **biraq, lekin, sebebi, sonlıqtan, óytkeni, sol sebepli, sonıń ushin** dânekerleriniń aldına útir qoyıladı. Sonday-aq, **hám, da, de, jáne, gá, gáhi, ya, yaki** t.b. dânekerler tákirarlanıp kelgende de, birgelkili aǵzaldın arasına útir qoyıladı.

Dânekerler grammatikalıq mánisi hám baylanıstırıwshılıq xızmetine qaray, **dizbeklewshi** hám **baǵın-dırıwshi** dâneker bolıp ekige bólinedi.

41-shınıǵıw. Gáplerdi oqın. Dânekerlerdi tawıp, olardıń qaysıları sóz benen sózdi (birgelkili aǵzaldı), qaysıları jay gáplerdi baylanıstırıp kelgenin aytıń.

1. Ol kúta qatań hám talapker komandır bolıp, óziniń jawıngerlerin tınbay hám jalıqpay áskerlikke úyretti hám tárbiyaladı. (S. S.) 2. Jámiyla menen Jumabaydın jáne Qaliylanın Taxtakópirden awılǵa kelgenine yarım ayday boldı. (K. S.) 3. Gúzde hám qısta kekliklerge jem jetispeydi, sonlıqtan olar joldan ótip, qorıqqa kelip jigildik hám basqa da nárseler menen awqatlanadı. 4. Kebirlikte boyanlar ósip tur. Bul shıpalı ósimlikti qırǵawıl qorek (azıq-awqat, taǵam) etedi, biraq házir emes. (B. B.) 5. Asqar jerge túsiwge shulǵıdı, al Muratov bolsa onıń úyine qoy aydap qaytıw múmkinshiligin eslep tınıshsızlandı. (Ó. X.) 6. Qırman da kewip qaldı, paxtanın japıraǵı da túsirildi.

42-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Dara dânekerlerdin astın bir, qospa dânekerlerdin astın eki sızın. Olardıń ne ushın dara, ne ushın qospa dâneker dep atalıwın hám baylanıstırıwshılıq mánilerin túsindirin.

1. Geyde onıń kózleri baqırayıp, kirpigi tikenektey shan-shılıp, geyde erinleri únsiz jıbırlap ketedi. 2. Sonlıqtan, gürre

dárhál birese artqı ayaqların, birese aldınđı ayaqların aspangá kóterip ónkiley basladı. 3. Qara jal gúrre tağı da ónkileydi, tağı da jığıladı, tağı da minedi. 4. Ne sebep adamlar túyeden yamasa attan jıđılđanđa qarağanda eshekten jıđılđan qattı boladı desedi? 5. Attıń yamasa túyeniń ústinen jıđılđan adam tómen túsip kiyatırıp hesh bolmasa eki qolın tarbańlatıp qaladı. 6. Adam eshekten jığıla qoysa, bunday etiwge shaması kelmey, birden ońbađanday bolıp dúrs ete qaladı. (*Sh. A.*)

43-shınıđıw. Gápkerdi oqıń. Qospa hám dara dánekerlerdi tawıp, olardıń qanday gápkerdiń quramında kelgenin (birgelkili ađzalı gápkerdiń quramında ma yaki qospa gáptiń quramında ma?) anıqlań.

1. Rus erteginde ájayıp qus birew ğana. Al, baday toğayda mıńlađan qırđawıl bar, sonda da párin taba almay sebil bolıp júrmen. 3. Tağı bir samolyot bulardıń tóbesinen zuwlap ótip ketti de, uzaqta gúrildegen sestı birese alıslap, birese jaqınlap, artına qarawıllap turđanday seziledi. (*K. S.*) 4. Aqsulıw Turdibektiń turpayı sózine ashıwlanıp qalđan, solay da ol tuwısqan degen sózdi ayırıqsha bahalaydı. (*X. S.*) 5. Jatıp atırıp ári-beri xalıq aralıq awhallar jóninde sóylesken boldıq ta, keyin ala hámme tım-tırıs uyqığa buyıqtıq. (*S. S.*)

44-shınıđıw. Tómendegi dánekerlerdi gáp ishinde keltirip jazıń. Gápkerińizdiń quramındađı dánekerler birgelkili ađzalıdı baylanıstırıp kelgen bolsın.

Dánekerler: hám de, biraq ta, tađı da, sol sebepli, sonıń ushın da, degen menen, sonda da, ya bolmasa, egerde.

§8. Dizbeklewshi dánekerler haqqında túsinik

Gápтеги birgelkili ağzalıdı hám mánileri óz ara teń bolđan jay gápkerdi bir-birine baylanıstırıwshı dánekerlerge dizbeklewshi dánekerler delinedi.

Dizbeklewshi dánekerler baylanıstırıw xızmetine, mánisine qaray tómendegi túrлерге bólinedi:

1. **Biriktiriwshi dánekerler:** hám, jáne, tağı, da/de (ta/te), menen (benen, penen), al t.b.

2. **Qarsilas dānekerler:** biraq, lekin, biraq ta, son-da, sóytse de, degen menen, al t.b.

3. **Awisपाल dānekerler:** ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, álle, meyli t.b.

4. **Gezekles dānekerler:** gá, gáhi, gáde, geyde, bir, birese, birde, bazda, ári t.b.

45-shuníqiw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Dizbeklewshi dānekerlerdiń astın sızıń.

1. Jaqınlağan gezde Mırjıqtıń asıǵıs atlanıp arqaǵa qaray ketkenin kórdi, biraq izinen shaqırmadı. 2. Bala óziniń ákesi haqqında ángime ketkenin hám jaqsı ángime ekenin de abayladı, lekin birden ashıwlana qoyatuǵın minez Allayarda joq edi. 3. Esengeldiniń Elgeldi atlı ulınan qızın aqıllı hám qıyın qıstawda gáp tapqısh dep oylaytuǵın edi. Sol ushın hám húrmetleydi, hám aybınadı. *(T.Q.)* 4. Ózleri jılınadı, al bulardı túrli-túrli suwıq xabarlar menen muzlatıp ketedi. *(Sh.S.)* 5. Dospan endi gá onıń, gá qamıslıqqa álleqashan sińip ketken qız tárepke alma-gezek qarap, bir gezde teńgesin esledi. 6. Biytanı jolawshılar bul awıldı geyde teńiz ortasındaǵı kishkene atawǵa, al geyde ushı qıyırsız dalańlıqta irkilip qalǵan tóbe-tóbe qańbaqlıqqa megzetedi. *(T.Q.)* 7. Ol jipektey jumsaq qolı menen gáhi basımnan, gáhi shashımnan sıypadı. *(Ó.X.)*

§9. Biriktiriwshi dānekerler

Birgelkili aǵzaldı hám jay gáplerdi óz ara teń má-nide baylanıstıratuǵın dānekerlerge biriktiriwshi dāneker delinedi.

Biriktiriwshi dānekerlerdiń xızmetin **hám, jáne, jáne de, taǵı, taǵı da, menen (benen, penen) da, de (ta, te) al** dānekerleri atqaradı. Mısalı: Jumısshılardı topıraq júritiwe boladı dedik te, ekewimiz joldıń shetine shıǵıp otırdıq. *(S.S.)*

46-shuníqiw. Oquń. Biriktiriwshi dānekerlerdiń baylanıstırıwshılıq xızmetine diqqat etiń. Qaysı dānekerler birgelkili aǵzaldı, qaysıları jay gáplerdi baylanıstırıp kelgenin ajratıp aytıń.

1. Neft **hám** gaz xalıq xojalıgınıń barlıq tarawlarında paydalanıladı. («E. Q.») 2. Suwǵa salınǵan nárete de, ker-gen aw **da**, tartqan jılım **da** sıǵasıp balıqqa tolǵan. (Ó. A.) 3. Tábiyat jılma-jıl óziniń máwsimi kelip, az irkilis jasaydı da, **jáne** aldına qaray zırlay beredi. (Ó. X.) 4. Qapı qattı ashıldı **da**, awızdan úlken deneli adam kórindi. (K. S.) 5. Elmurat atanıń ózi de jerindegi jemisli aǵashlar **menen** kóklerge qarap tańlandı. (J. A.)

47-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tómendegi dánekerlerdiń tiyislinin qoyıp kóshirip jazıń hám dánekerlerdiń baylanıstırıw xızmeti tuwralı túsiniń beriń.

1. Ol óz isine júdá puqta ... aqıllı. (A. Á.) 2. Ol kemesiniń basın qır jaǵaǵa tiredi ... awzı arqaǵa qaraǵan baraqtıń qasına kelip toqtadı. (Ó. A.) 3. Ol ... qaraydı, ... qosıǵın dawam etedi. (M. D.) 4. Onnan keyin Rawshan ... Boris, Murat ... Aysánem oyınǵa shıqtı. (J. A.) 5. Petkanıń qasına bardım ... ishke kirdim. (Sh. S.) 6. Kósheler kúndegige qaraǵanda azada ... kewilli kórinedi. (Q. A.)

Dánekerler: taǵı, de, hám, jáne, menen, hám de, jáne de, al, hám.

48-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Menen (benen, penen) kómekshi sózleriniń qaysı gáplerde tirkewish, qaysı gáplerde dáneker xızmetinde qollanılganın anıqlań.

1. Tap usı jerden baslap ańǵardıń baǵdarı menen tawǵa qaray sozılıp ketetuǵın qorıq toǵayı baslanadı. 2. Qarawıl tawǵa jetkennen keyin jol tar ótkeldiń ultanı menen joqarı kóterilip, onnan soń shóp shıqpaǵan jalańash túserlik penen bajbannıń úylerine kelip tireledi. 3. Ózi aqshıl, kógis súr bolıp gújireygen jelkesi menen dúńkiygen mańlayı birotala kelisip qalǵan. 4. Qálwen (tikenli jabayı shóp) — onıń bas dushpanı. Bala geyde kúni menen júrip, olardı shawıp taslaydı. 5. Al, shırmawıq bolsa, jabayı bolıwına qaramastan, jaǵımlı gülleri menen adamdı ózine tartadı. 6. Bala portfelin usı qatardaǵı hayallardıń eń jas úlkeni Gúljamal menen onıń qızına kórsetiw ushın shawıp ketti. (Sh. A.)

§10. Qarsilas dánekerler

Mánileri óz ara qarama-qarsı bolğan birgelkili aǵzalar yamasa jay gáplerdi bir-birine baylanıstıratuǵın dánekerlerge qarsilas dánekerler dep ataladı.

Qarsilas dánekerleriniń xızmetin **biraq, lekin, al, sonda da, sóytse de, degen menen** dánekerleri atqaradı.

Jazıwda qarsilas dánekerlerden aldın útir qoyıladı. Mısalı: Boran onı narttay mayıstırǵısı keledi, **al** ol bir qırınlaw menen qoy qoraǵa betleydi. (*Ó. X.*)

49-shınıǵıw. Oqıń. Qarsilas dánekerlerdi tawıp, olardıń gápte qollanıw xızmetin anıqlań.

1. Tún yarım aqshamnan awǵan edi, biraq ele toǵaydan da, joldıń da keyni tawsılar emes. (*K. M.*) 2. Allayar olardı shıramıtadı, lekin tanımaydı. 3. Atalarınıń súyeneri joq, sonda da tas júreklik etkisi keledi. (*T. Q.*) 4. Dayım da qara aspandı qapılıp berdi, degen menen aytqanınıń bári durıs. (*Sh. S.*) 5. Jurtlardıń úyleriniń átirapında sán bergen eginler bar, al bunıń úyiniń qasında egin de joq. 6. Jawıngerler aqırǵı oq qalǵanǵa shekem sawash júrgizdi, biraq keyin sheginbedi. (*T. Q.*)

50-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Dánekerlerdiń astın sızıp, olardıń baylanıstırıwshılıq xızmetin (birgelkili aǵzalarđı ma yamasa jay gáplerdi me) túsindirıń.

1. Boyı kishkene, biraq oǵırı iri dawıslı Súyindik orınsız qızbaytuǵın ǵarrı edi. 2. Kelinshek onıń háreketlerinen-aq álle nárselerge kewli toqlıǵın, biraq asıǵıslıǵın ańǵardı. (*T. Q.*) 3. Aldında yarım bettey jazılǵan xat jatır, lekin qálemi kórinbeydi. (*Sh. R.*) 4. Orazxan batır ulınıń dawısın esitti, lekin qaramadı. (*T. Q.*) 5. Ol tayıp túsip jıǵıldı, sonda da jatqan jerinen ushıp turdı. (*K. S.*)

51-shınıǵıw. **Biraq, lekin, sonda da, biraq ta, degen menen, al** dánekerleriniń qatnasında birgelkili aǵzalarđı, qospa gáptegi jay gáplerdi baylanıstırıp kelgen 6 gáp yadtan dúzip jazıń.

§11. Awıspalı dánekerler

Birgelkili aǵzalardı yamasa jay gáplerdi awıspalı má-nide baylanıstıratuǵın dánekerlerge awıspalı dánekerler delinedi.

Awıspalı dánekerlerdiń xızmetin **ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, yaki bolmasa, ne, álle, meyli** dánekerleri atqaradı.

Awıspalı dánekerler birgelkili aǵzalardıń hárbiri menen tákirarlanıp kelgende, awıspalı dánekerlerdiń aldınan útir qoyılıp jazıladı. Mısalı: Ol meniń xatımdı sirá oqımaǵanday, **ya** gáp qozǵamaydı, **ya** juwap bermeydi. (T. Q.)

52-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gáplerdegi awıspalı dánekerlerdiń qanday mánde qollanılıp kelgenin túsindirıń.

1. Ne atız-shelde, ne jolda qıbırлаған jan joq. (Ó. B.)
 2. Jazdıń shıǵırған ıssı kúni. Hawada ya quslar, ya janlı maqluqlar bolıp silt etpeydi. 3. Ol kúni-túni qırman basında, bolmasa dán qabıllaytuǵın stanciyada, yamasa jolda júretuǵın edi. (Sh. A.) 4. Álle oshaqta ot bar, álle shıra janıwlı. (Ó. X.)
 5. Endi anıqlap oylanıp qarań, qáne, shopandı sizlerge men tayarlap bermedim be, yaki bolmasa maǵan sizler tayarlap berdińiz be? (Sh. S.)

53-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Awıspalı dánekerlerdiń astın sızıp, olardıń qanday sintaksislik xızmet atqarıp kelgenin (birgelkili aǵzalardı baylanıstırıp kelgen be yamasa jay gáplerdi me) anıqlań.

1. Ya túnde, ya tań aldında maraldıń mańıraǵanın esitpeytuǵın boldı. (Sh. A.) 2. Hawa rayı da kún sayın mıń túrli qubılıp turadı, ya qar jawadı, ya tınbastan jańbir quyadı, ya kúshli samal esedi. (A. Á.) 3. Biraq ta Nesibeliniń meyli úyinde bolsa da, meyli jumısta bolsa da, yáki basqa jerde bolsa da, awıl xojalıq institutın pitkerip shıǵıp agronom bolıw ármanı hesh waqıtta oyınan tırnaq ushı shıqqan emes. (Ó. X.)
 4. Onıń sın-sımbatı el gezgen dárwish ya mollaǵa uqsas edi. 5. Biraq ol ne kúyinip, ne súyinip otırǵanın sezdirgen joq. (Ó. A.)

54-shunig'ru. Kóp noqatlar ornına awıspalı dánekerlerdiń tiyislisin qoyıp, kóshirip jazıń hám qollanıw xızmetin túsindirıń.

1. Kimniń balasınıń ... inisiniń ... súyiklisiniń qay jerde islep atırǵanın bes barmaǵımday bilip aldım. (*Ó. X.*) 2. Tariyxtı ... geografiyanı oqısam táwir-aq bilemen. (*N. N.*) 3. Eki adam dos bolǵısı kelse, tuwısqan ba, ... meyli erli-zayıp pa, ... teń-qurbı ma báribir birewi óz paydasın oylamawı kerek. (*T. Q.*) 4. Bul sózdi óz adamlarına Ismayıl ayttı, ... saray adamları ayttı. (*K. M.*) 5. ... bul túlkiniń iyttiń sharpıwına túsiwi kerek tá, ... eki adamnıń arasınan zip etip quwıstan qashıp shıǵıwdan basqa jolın tabıwı qıyın. (*Sh. A.*)

Dánekerler: ya, bolmasa, meyli, ya bolmasa.

§12. Gezekles dánekerler

Birgelkili aǵzaldı yamasa jay gáplerdi gezekleslik mánide baylanıstıratuǵın dánekerlerge gezekles dáneker delinedi.

Gezekles dánekerlerdiń xızmetin **gá, gáhi, bir, birese, birde, gáde, geyde, bazda, ári** dánekerleri atqaradı.

Gezekles dánekerler de, kóbinese birgelkili aǵza hám jay gápler menen tákirarlanıp keledi.

Bunday jaǵdayda tákirarlanǵan birgelkili aǵzaldıń aldınan jazıwda útir qoyıladı. Mısalı: Ol gá túrgelip, gá júrdi, gá otırıp, gá jattı. (*A. B.*)

55-shunig'ru. Gáplerdi kóshirip jazıń. Gezekles dánekerlerdiń astın sızıń. Qanday mánide qollanılganına kewil awdarıń.

1. Xiywa tárbiyasın alǵan jas baydıń oyınsha, atqosshı ári duwpiyaz, ári dana, ári qarıwlı, shıǵısı da dástiyarlı bolıwı kerek eken. (*T. Q.*) 2. Ğarrı quwanǵanınan gá Aydosıtı, gá Begis, Mırjıqtı, gá «elge quwanış ákeldi» dep Qumardı alǵısladı. (*T. Q.*) 3. Esjan ğarrıǵa shóp te, shar da baspashıǵa aylanıp ketkendey túyildi. Olardıń gási qılıshın qayrasa, gási súmbelerin tazalap, gási lawlap janǵan otqa shılǵawların keptirip atırǵanday kórinedi. Ğarrı óziniń atın esitkende selk ete

qaldı, sebebi «Esjan baba» degen sózi ári tosınnan, ári keyistey esitilgen edi. (*Sh. S.*) 4. Biziń awılda Esjan ata degen ári baǵman, ári diyqan bir shırashı ǵarrı boldı, basında tap elege shekem shıra janadı. (*Sh. S.*)

56-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Gezekles dánekerlerdi tawıp, birgelkili aǵza hám gáplerdi baylanıstırıw mánilerin túsindirıń.

1. Hawızdaǵı jalpaq balıq, shortan balıq, ılaqa balıqlar gá suwdıń betine júzip shıǵıp, nannıń taslangan qıyqımların jeydi, gá bulqınıp oynap súńgip ketedi. 2. Báhár jamǵırı gá jawıp, gá tınadı, quyash bultlardıń arasınan gá kórinedi, gá jasırınadı. 3. Ol jer ólshep júrgen atasınıń qasına, birese ájesi Ayshanıń qasına keledi. (*S. Sh.*) 4. Hawa rayı kúnine qırq qubıladı, birde quyash kórinip aynalanı ısıtadı, birde silpilegen jawın burshaqlı qarǵa ulasadı. (*T. Q.*) 5. Geyde botalaq anasınıń átirapında ebeteysiz túrde tayrańlap, sekirip-sekirip oynaqlaydı, geyde ol qorada jalǵız ózi qalsa anasın izlep bozlaytuǵın edi. (*Sh. A.*) 6. Jılımnıń qalqıları birese batıp, birese kórinip turadı. (*Ó.A.*)

57-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqatlardıń ornına tómendegi gezekles dánekerlerdiń muwapıq keletuǵının qoyıp kóshiriń hám baylanıstırıw xızmetin (jay gáplerdi me yamasa birgelkili aǵzalardı ma) anıqlań.

1. ... jawın burshaqqa aylandı, ... qar epelekleydi. (*T. Q.*)
 2. Sóytip, aq shashlı analar, káywanı hayallar meni ... ótmishke, ... baxıt tańı atqan kúnlerge ertip ketedi. (*Ó.X.*)
 3. Kún ... ashılıp, ... túnerip bultlasadı. (*T. Q.*) 4. Ol jipekтей qolı menen ... basımnan, ... shashımnan sıypaydı. (*Ó.X.*)
 5. Hawa rayı ... túneredi, ... kún jadıraydı, ... nóser jawın tamshılaydı, ... aynala tazarıp, nápes alıw keńeyedi, ... Qaraqum jaqtan kóterilgen shańǵıt kóz ashtırmaydı. (*T. Q.*)

Dánekerler: gá, birese, bazda, gáhi, geyde.

58-shınıǵıw. Oyınızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan **gá, gáhi, birese, geyde, birde** dánekerlerin qatnastırıp 5 gáp dúziń.

§13. Bağındırıwshı dánekerler haqqında túsiniq

59-shınıǵıw. Gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge itibar berip, olardıń mánisi hám xızmetin túsindiriy.

1. Biz bunı isley alamız, **sebebi** jaqtılıq biz tárepte. (A. M.)
2. **Eger de** qaynap turǵan kólden júzip ótseń, men saǵan mıń attı sıylıqqa beremen. (Ertekten)
3. Bala kóleńkede tur edi, **sonlıqtan** jol boyınan anıq kórindi. (T. M.)

Óz ara bir-birine baǵınatuǵın jay gáplerdi baylanıstıratuǵın dánekerlerge bağındırıwshı dáneker delinedi. Bağındırıwshı dánekerlerdiń xızmetin **sebebi, óytkeni, nege deseń, ne degende, sonlıqtan, sol sebepli, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, eger, eger de** t.b. dánekerler atqaradı.

Bağındırıwshı dánekerler jay gáplerdi baylanıstırıw mánisine hám xızmetine qaray úshke bólinedi: 1) **sebeb dánekeri;** 2) **nátiyje dánekeri;** 3) **shárt dánekeri.**

60-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Bağındırıwshı dánekerlerdiń astın sızıń. Olardıń qanday qatnastaǵı gáplerdi baylanıstırıp turǵanın aytıp beriń.

1. Onıń bul ádetleri hámmeden kóbirek maǵan jaǵatuǵın edi, **sebebi** ǵarrılar jıynalıwdan oshaq átirapında ángime dúkanı qurıldı. (T. Q.)
2. Eger de usınnan kún jılımasa, qıraw túsiwin dawam ete berse, bıyıl eriklerde miywe bolmaydı.
3. Ana kiyiktiń bawırı az ǵana jılıǵanday boldı, **óytkeni** tuwısqanları, balaları oǵan pana bolıp tur edi. (Á. A.)
4. Eger sumlıqlı kisi bir adamdı aldasa, shıdaw múmkin. Eger ol sumlıǵı menen bir mákemeniń basshısı bolsa, ya tolayım bir xalıqtıń atınan sóylew imkaniyatına iye bolsa, onda ómirge bir kúye túskeni. (T. Q.)
5. Olar ushın búgingi tań búlgen tań boldı, **óytkeni** ana kiyik janarınan jas parlap, tuyaqlarınan dimar qashıp qattı boldırdı. (Á. A.)
6. Eger de ǵarrı usı búgingi tańnan aman shıǵa qoysa, ómirinshe bul aqshamdı yadlap júre jaq, bul kúndi esinen shıǵarajaq emes. (Sh. S.)

61-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi bağındırıwshı dánekerlerdi tawıp, olardı túrlerine ajratıp aytıń.

1. Jap qazıp apara almaymız, sebebi ol jerdiń moynı uzaq. (Ó.A.) 2. Palwan Áwezdiń gázzelleriniń kópshiligin yadnan biledi. Olar márt jigitlerdiń júreginen tereń orın alǵan, sol sebepli Palwan Áwezdiń táǵdirine kútá qızıqqan edi. (S.Sh.) 3. Eger usı otırǵan úshewimiz úsh diyqandı aytqanımızǵa kóndirsek, olardıń hárbiri keminde bir-birden dos tabadı. (T.Q.) 4. Onıń berilip sóylegen sózleri hámmeniń júregine jaǵıp, kewline unap tur, sonıń ushın bul sózler jıynalısqá qatnasıwshılardı qattı qızıqtıradı. (Sh.R.) 5. Biziń jańa qońsımız da soǵan megzes, nege deseńiz bizler jerdi jańadan ashtıq. (Ó.X.)

§14. Sebep dánekerleri

Jay gáplerdi óz ara sebep mánisinde baylanıstıratuǵın dánekerlerge sebep dánekeri delinedi.

Sebep dánekerleriniń xızmetin **sebebi, óytkeni, nege deseń, nege degende** dánekerleri atqaradı.

Jazıwda sebep dánekerleriniń aldınan útir qoyılıp jazıladı. Mısalı: Bala soqpaq penen úyler tárepke qaray juwırıp ketti, **sebebi** ol avtolavkanıń kiyatırǵanın xabarlaǵısı keldi. (Sh.A.)

Bunda birinshi jay gáptegi is-hárekettiń isleniwine, ekinshi jay gáptegi is-háreket sebepshi, yaǵnıy balanıń úyge qaray juwırıp ketiwine avtolavkanıń kiyatırǵanı sebepshi.

62-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sebep dánekerleriniń astın sızıp, olardıń gáplerdi baylanıstırıw mánisin túsindirıń.

1. Abdurahman sol jerde qaldı, óytkeni úlken úydiń iyesi bul waqıtta úyinde emes edi. (Q.D.) 2. Biraq Báhar bul waqıyanı basqasha túsiniwi múmkin, nege degende Polat Tórexanovtı jaqtıрмаydı. (Sh.R.) 3. Dushpanlar bizdi jeńe almaydı, sebebi xalqımız miytindey bekkem. (S.A.) 4. Bunıń ushın seni ayıplawǵa bolmaydı, nege deseń sen ele kóp nárse-lerdi kórgeniń joq. (Sh.R.)

63-shınıǵıw. Gáplerdegi kóp noqattıń ornına gáptiń mánisine qaray berilgen dánekerlerdiń tiyislinin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń baylanıstırıw mánisin anıqlań.

1. Bul balanı men hürmetleymen, ... ol meniń sezimim-di oyattı. (*Ö.X.*) 2. Bálkim, ol kelmes, ... onı men kóshede kórdim. (*N. N.*) 3. Alańlıqtan shıǵıp uyqılawǵa uyǵardıq, ... kúndiz alǵa júriw qáwipli edi. (*A. G.*) 4. Biz elimizdiń tabısların maqtanış etemiz ... bul tabıslar pútkil dúnyada paraxatshılıq isine xızmet etedi. (*«E. Q.»*)

Dánekerler: sonlıqtan, óytkeni, nege deseń, sebebi, sonda da.

§15. Nátiyje dánekerleri

Jay gáplerdegi is-háreketlerdiń biriniń biri isleniw nátiyjesin bildiretuǵın dánekerlerge nátiyje dánekerler delinedi.

Nátiyje dánekerleriniń xızmetin **sonlıqtan, sol sebepli, sonıń ushın, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde** dánekerleri atqaradı.

Nátiyje bildiriwshi dánekerler is-hárekettiń nátiyjesi bolǵan gáptiń aldında keledi.

Jazıwda nátiyje dánekerlerdiń aldına útir qoyıp jazıladı. Mısalı: Kún ayaz edi, **sol sebepli** bala qalıń kiyingen.

Bundaǵı birinshi gáptegi is-háreket ekinshi gáptegi is-hárekettiń isleniw nátiyjesin bildiredi.

64-shınıǵıw. Gáplerdi oquń. Nátiyje dánekerlerin tawıp, olardıń gáplerdi baylanıstırıw mánilerin túsindiriyń.

1. Ol elatlı punktlerden alıs, sol ushın sol jerden jumıshılar posyolkasın salıw kerek. (*S. S.*) 2. Geypara adamlar meni tıńlaǵısı kelmedi, nátiyjede suwdıń kiyatırǵan jaǵındaǵı qashını suw basıp ketti. 3. Bul biz ushın úlken quwanış, sol sebepli ómirimde seni keń peyillik penen sıylayman. (*M. Sh.*) 4. Men okeanniń túbinde turaman, sonıń ushın da bizler hesh waqıtta bir-birimizdi kórgenimiz joq. (*Ertekten*) 5. Kóbisiniń nawaları, suw saqlaǵıshları joq, sonlıqtan qudıqtıń suwları qumǵa sińip nátiyjeli paydalanılmay atır. (*«E. Q.»*)

65-shunig'w. Kóshirip jazıń. Dánekerlerdiń astın sıızıp, olardıń xızmeti hám mánisin aytıń.

1. Qorıqtağı jalǵızlaqlar adamnan qorqpaydı, sonlıqtan olardı jaqsı baqlawǵa boladı. (V. B.) 2. Siz meniń atamniń qolınan kóp duz ishken adam ekensiz, sonıń ushın men sizdi ózimniń atamday kóremen. (B. B.) 3. Hámmesine ózi jaqsı túsinedi, sol sebepli Gúlbıyke sır bermey jaqsı tıńlap otır. (T. Q.) 4. Emlawshi shıpakerler onıń operaciya etilgen ayaǵın uwqalaw, keriw hám sozıw usılların asırdı, nátiyjede ayaq burıngı qáddine kele basladı. (Ó. X.) 5. Ákemniń ózinen úlken aǵası biyperzent eken, sol ushın anam meni qáyinbiykesiniń etegine salıptı. (Ó. X.)

§16. Shárt dánekerleri

Eger, eger de kómekshi sózleri shárt dánekerleri dep ataladı.

Shárt dánekerleri jay gáplerdi óz ara shárt mánisinde baylanıstıradı.

Shárt dánekerleri kóbinese qospa gáptiń quramında birinshi jay gáptiń basında keledi. Mısalı: **Eger** respublikamızǵa joqarıdan samolyottan qarasań, onıń kópshilik bólegi jasıl toǵaylar menen qorshalǵan bolıp shıǵadı. («E.Q.») **Eger** kózińdi uwqalap, dize búkseń, turǵan jerińde qolıńdı suwıq aladı. (Ó. X.)

66-shunig'w. Oqıń. Gáplerdiń shárt dánekeri arqalı baylanısız mánilerin túsindirıń.

1. Eger Aytmurat darǵa bolmaǵanda, meni de bul jaqqa kirgizbeytuǵın edi. (K. M.) 2. Eger de sen meni dos biletuǵın bolsań, men saǵan jáne bir keńes bereyin. (G. I.) 3. Eger kimde-kim maǵan dus kelgen oqıwshı bola beredi dep oylasa, ol qátelesedi. (Sh. A.) 4. Eger onda qayır-saqawat, hújdan degen bolǵanda, saǵan onıń bir arbasın bermes pe edi. (K. M.)

67-shunig'w. Kóshirip jazıń. Shárt dánekerleriniń qanday gáplerdiń quramında qollanııp kelgenin anıqlań. Baylanıstırıp kelgen jay gáplerdiń bayanlawıshlarınıń astın sıızıp.

1. Eger Hámiyda da ózindey islegende, qanday jaqsı bolar edi. 2. Eger ushpağa qanatı bolsa, Aqbulaq betke házir barıp qayıwğa tayın. 3. Eger boran kem-kem údey berse, mómin qoy biysharalar ne qıladı. 4. Eger Shelpekliniń átirapına tastay qarańğı tünde kelseńiz, kóz aldımızda ushı-qıyırı joq aq sağım oynaydı. (Ó.X.)

68-shınıǵıw. Sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sonıń nátiyjesinde, eger, eger de dánekerlerin keltirip, olardıń hárbirine yadıńızdan bir gápten tawıp jazıń hám olardıń baylanıstırıwshılıq mánilerin túsindiriy.

§17. Dánekerlik xızmette qollanılatusın sózler

Tapsırma. Tórende berilgen gáplerdegi ajıratıp kórsetilgen sózlerdiń xızmeti hám mánisin anıqlań hám birinshi, ekinshi gáplerdegi irkilis belgileriniń qoyılıw orınlarına dıqqat etiń.

1. **Qansha** miynet etseń, **sonsha** húrmetke iye bolasań.
2. Olar hámme waqıt joqarı bilim aladı **dep**, bizler úmit etetuğın edik. (K.S.)

Geypara soraw almasıqları hám **dep, dese, degenshe** kómekshi sózleri dánekerlik xızmette qollanıladı. Olar túpkilikli dánekerler sıyaqlı qospa gáp quramındaǵı jay gáplerdi bir-biri menen hár túrli mánilerde baylanıstıradı.

Dánekerlik xızmettegi sózler mınalar:

1. **Qansha-sonsha, qanday-sonday, qalay-solay, qanshelli-sonshelli, qanshama-sonshama, qayda-sonda, qaydan-sonnan** t.b. Bul juplasıp kelgen sózlerdiń birinshi sınarları dáslepki jay gápte qollanıladı da, sońǵı sınarı ekinshi jay gápte keledi. Mısalı: 1. Balıq **qansha** mol bolsa, aqsha **sonsha** kóp boladı. (As.M.) 2. Aldıńǵı arba **qaydan** júirse, sońǵı arba da **sonnan** júredi. (Naqıl)

Birinshi gáptiń jay gápleri **qansha-sonsha** sózleri arqalı salıstırıwshılıq mánide, ekinshi gáptegi **qaydan-sonnan** sózleri jay gáplerdi orın mánisinde baylanıstıradı.

2. **Dep, dese, degenshe** kómekshi sózleri dánekerlik xızmette kelgende, kóbinese sebep, maqset, waqıt, shárt

bağınıñqılı qospa quramındağı jay gáplerdi baylanıstırıw ushın qollanıladı.

Мисали: 1. Ol sağan **barmayman dese**, Begjan kúsh kórsetip barıwğa zorlaydı. (*Ó. A.*) 2. Ondatra qaqpandı **súyrep ketpesin dep**, ol ernektegi qamısqa qaqpandı muqıyatlap baylap qoydı. (*K. S.*)

69-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Dánekerlik xızmettegi sózlerdi tawıp, olardıń jay gáplerdi baylanıstırıw mánilerin túsindiriniń.

1. Ximiya neshe túrli boyaw shıǵarsa, sonsha túrli tufli bar. (*T. Q.*) 2. Qos qanalastıń sırtqı pishimleri qanday uqsas bolsa, keypi-káraqtıları hákimge degen kózqarasları sonday uqsas edi. (*T. Q.*) 3. Biyádeplik qıldım dep, ózinen ózi qısınıp, ishi ottay janadı. (*A. D.*) 4. Hákim qayda jumsasa, ol sonda isleydi. (*B. B.*) 5. Qoylardıń júni taza bolsın dep, kúni-túni juwǵızıp atırman. (*J. A.*) 6. Jiyeñbay sırtqa shıǵıp qır-dógerekti barlastıraman degenshe, Toqsanbay zımǵayıp boldı. (*S. X.*)

70-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Dánekerlik xızmettegi sózlerdiń astın sızıp, olardıń baylanıstırıp kelgen jay gápleriniń óz ara baylanısıw mánilerin anıqlań.

1. Toyǵa kelgen qonaqlar ǵarq bolıp bir toysın dep, ol mol-molaqay qazan astırıp atır. (*T. Q.*) 2. Tapıraqlap shawıp kiyatırǵan at qaǵıp ketpesin dep, biz shetley berdik. (*Q. D.*) 3. Qońıratlılar tariyxta qanshelli erte kóringen sıyaqlı, Qońırat qalası da qaraqalpaq tariyxında sonshelli erteden belgili. (*I. Y.*) 4. Jurt tósek ornın jıynastıraman degenshe, paroxod Moynaqqa jaqınlap qaldı. (*N. D.*) 5. Xojannıń ákesiniń kindik qanı qay jerge tamsa, balası da sol jerde turadı. (*X. S.*) 6. Direktordıń ashıwı qansha tez kelse, basılıwı da sonsha tez edi. (*Ǵ. S.*) 7. Siz qalay ómir súr deseñiz, solay ómir súrgim keledi. (*T. Q.*)

71-shınıǵıw. Oyıńızdan yamasa ózlerińiz oqıp atırǵan kórkem shıǵarmalarda dánekerlik xızmettegi **qansha-sonsha, qalay-solay, qay jerde-sol jerde, dep, degenshe** sózleri baylanıstırıp kelgen 5 gáp tawıp jazıń. Olardıń jay gáplerdi baylanıstırıw mánilerin túsindiriniń.

DÁNEKERLERDI MORFOLOGIYALÍQ TALLAW

Tallawdın jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi.
- II. Morfologiyalıq belgileri: a) dizbeklewshi yamasa bağındırıwshı; b) ózgermeytuğın sóz.
- III. Sintaksislik xızmeti.

Tallaw úlgisi:

Ol áste sóyledi, biraq gápi kópshilikti tolqınlandırdı.
(*J.Sap.*)

Awızsha tallaw	Jazba tallaw
I. Biraq —dáneker Dizbekli qospa gáptiń jay gáplerin baylanıstıradı II. Morfologiyalıq belgisi: dizbeklewshi dáneker, ózgermeytuğın sóz III. Gáp aǵzası bola almaydı	I. Biraq —dáneker ----, biraq ---- II. Morf. bel. dizb. dán. ózgerm. sóz. III. Gáp aǵz. bola alm.

72-shunıǵıw. Oqıń. Berilgen gáplerdegi dánekerlerdi joqarıdaǵı úlgi boyınsha awızsha tallaw jasań.

1. Al, eger demografiyalıq mashqalalar bilgirlik penen sheshilip atırsa, onda jas adamlar birin-biri tabadı, baxıtlı boladı. (*«E. Q.»*)
2. Birden awıldıń iyteri shuwlasıp úrdi hám at kisnedi. (*Q. D.*)
3. Bala kóleńkede tur edi, sonlıqtan ol jol boyınan anıq kórindi.
4. Alańlıqqa shıǵıp dem alıwdı uygardıq, nege deseń kúndiz alǵa júriw qáwipli edi. (*A. G.*)
5. Ol geyde jańalıqlar, geyde sheshiwi qıyın jumbaqlar aytatuğın edi. (*T. Q.*)

DÁNEKERLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriń

1. Dánekerler dep qanday kómekshi sózlerdi aytamız hám olar qanday xızmet atqaradı?

2. Dánekerler qanday túrlerge bólinedi?
3. Dizbeklewshi dánekerlerdiń toparına qanday dánekerler kiredi, atap kórsetiń hám olar qanday gáplerdi baylanıstıradı?
4. Baǵındırıwshı dánekerlerdi atap kórsetiń hám olar qanday gáplerdi baylanıstıradı?
5. Dánekerlik xızmettegi sózlerdi aytıń hám olar qanday gáplerdi baylanıstıradı?
6. Dizbeklewshi hám baǵındırıwshı dánekerlerdiń bir-birinen ayırmashılıǵı qanday?

73-shınıǵıw. Sebebi, óytkeni, sonlıqtan, sol sebepli, sonıń ushın dánekerlerin keltirip gáp dúziń, olardıń qanday gáplerdi baylanıstırıp ketetuǵının aytıń.

74-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **al, biraq, ya, eger, sebebi, sonlıqtan, hám, da, de** dánekerleriniń tiyislin qoyıp kóshirip jazıń. Usı dánekerler birgelikli aǵzalarđı baylanıstırıp tur ma yamasa gáp penen gápti baylanıstırıp tur ma?

1. Suwǵa ábden qanǵan jılqılar asıqpay jolǵa shıǵıp aladı ..., seyixxanaǵa qarap tasırlasıp shawıp ketedi. 2. Búgin islegen jaqsılıǵıńdı ol keleshekte júz ... mıń ese etip aldına keltiredi. 3. Sultanmurat Anataydı quwıp jetip óte bergende, onıń qarsılası bir bálege ushıraǵanın bildi, ... qarap turǵan balalar shuwlasıp qoya berdi. 4. ... qıstıń qáhári sozıla berse, bunıń aqıbetiniń nege dónip ketetuǵının kim biledi deysiz. 5. Geyde Sultanmurattıń qıyalına tınıq, ... taza oylar keledi. 6. Jamanquldıń ózi aytıp turdı daǵı, ... Sultanmurat onıń aytqan sózlerin jazıp otırdı. 7. Hámmesi de onı qayta bastan aylandırıp kórip edi, ... kewillerine gúdik bolǵanday hesh nárese taba almadı. (*Sh. A.*) 8. Qoranıń bul jaǵı aralarına shóp salıp qalıńlaw qıspalangán edi, ... sál ıqlaw. (*Ó. X.*)

75-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp, dáneker sózlerdi tawıń. Olardıń gápti yaki gáp aǵzaların qalay baylanıstırıp turǵanın aytıń.

1. Buringısına qaraǵanda kelbetine shamalı shıray engen, biraq qabaǵı qalqıp, kózi qızarıńqırıp tur. 2. Áńgimeniń tıp deregin aytqanda, jawızlıq ta, qayǵıdan tógiletuǵın kóz jaslar da, júreklerdi tarsa ayıratuǵın quwanışlar da basqa

bir jaqtan kelmeydi... 3. Bazda hárqanday kúshli-ám kewli idısqa megzeydi. Artıq-aspay nárese sıymay shırt etip sınadı yamasa jarıladı. 4. Pay óziniń-ám minezi sınıq, ári diyqan, ári sharwa adam edi. (*T. Q.*) 5. Xojeli túwe Góneni de kórip qaytpaqshı-á, tek balaları kelmey atır-dá, el tınıshımay atır! (*Sh. S.*) 6. Ekewi gá yabıǵa, gá eshekke mińgesip, hár kúni shıra jaqqan dáryalıǵınan ájik-gújik sóylesip qaytıp júrdi. (*Sh. S.*) 7. Jas balalardıń besigine yamasa kátine maydalangan chesnoktı siylege orap, baylap qoyılsa, tımaw bolıwdan saqlaydı.

JANAPAYLAR

§ 18. Janapay haqqında túsinek

Tapsırma. Gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat awdarıń hám olardıń sóz hám gáplerge qanday máni júklep kelgenin túsindirıń.

1. Sen **de** solay deyseń **be**? 2. Búgin bizler ketip qal-saq, erteń olar ketip qalmaq ma? 3. Asawdı **da** arqa-moynın sıypalap úyretedi deydi **goy**, sonı sen nege túsınbeysen? 4. Men túsınip turman-**aw**, Ayımxannıń gúmanı **goy**. (*I. Q.*) 5. Tek Ájmurat **gana** kelmedi.

Ózi qatnaslı sóz hám gáplerge hár túrli qosımsha máni júkleytuǵın kómekshi sóz yaki qosımtalarǵa janapay dep ataladı.

Janapaylardıń xızmetin **ma/me**. (ba/be, pa/pe), **tek, gána, tek gána, goy, bolsa, gileń, da/de, tap, aq, aw, shı/shi, a, á, o, mıs/mis, mish/mısh** t.b. kómekshi sózler atqaradı.

Janapaylar ózi qatnaslı gáp hám sózlerge **soraw, ayırıw-sheklew, kúsheytiw** hám **modallıq** mánilerdi júkleydi.

76-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń kómekshi sózlerdiń qaysı túri ekenin anıqlań. Olardıń gápke yamasa sózlerge qanday qosımsha máni júklep turǵanın túsindirıń.

Hay-hay, tuwılǵan jerdiń samalın-**ay!** Bunıń ráhátı óz aldına-**aw**, bolmasa, biz xızmet etken jaqtıń samalı **da** usınday samal **ǵoy**.

Awıldıń tozańı **da** eki jıl ishinde meni saǵınıp qalǵanday, murnımnıń, qulaqlarımınń tesigine shekem qaldırmay atır. Kewlimniń kóterilgenliginen **be**, men ózimdi shańnıń emes, toda-toda aqsha bulttıń arasında ushıp baratırǵańǵa megzetemen.

Qasında Nazlı otırǵańǵa **ma**, Sársenbay traktorshı duwsıyındı tıńlar emes. Ózi de bayaǵıda men ketpesten burın-aq, maqtaǵandı táwir kóretuǵın, esheyinde jayparaxat aydasa da qasıńnan quyıldırip ótetuǵın bala edi ǵoy. Endi mártligin oǵan kórsetpesin be, aqırı? (*Sh. S.*)

77-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Janapaylardı tawıp astın sızıń hám qanday mánide qollanılıp kelgenin aytıń.

1. Qısı-jazı tınbay-aq isleytuǵın edim. 2. Ámetke bul saparında ákesi tek sırtqı kórinisi boyınsha ǵana emes, ishki qurılısı menen, sózleri menen jaqsı kórindi. 3. Jay pitken soń, kóp uzamay-aq ishine kirip aldı. 4. Aylanıp kelip meniń jalǵız balama qáwip boladı-aw. 5. Atańa usınday húrmet kórsetedi ekenseń ǵoy. 6. Bayaǵı diń aspandaǵı eki kózden ólimsirep sáwle ǵana túsip turıptı. (*M. K.*) 7. Abat asıqpay otırıp qozılardıń ekewin de paltosına oradı. (*T. Q.*) 8. Islep atırǵan jumısıńa hám basqalardıń jumısına kewiliń tolǵan menen bunıń nátiyjesi baxıt keltirse eken-aw... (*Sh. A.*)

78-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına **ǵoy, ǵana, mish, emish, aq, tek, ma** janapaylarınń tiyislin qoyıp kóshirip jazıń.

1. Onıń eki kózi ... Ámette edi, sonlıqtan Ataxandı sirá serlemedi. 2. Kórdińiz ..., eger at bolmasa, men sizlerge erip júre almas edim. 3. Endi izinde qansha dushpan bar ekenine kóziń jetti ... ? 4. Bolmasa, Serjanniń ańlıǵanın bilip kele berdiń ... ? (*T. Q.*) 5. Bazarǵa kelse, adamlardıń zatların shashıp, tewip jazıqsız páteńge keltiredi... . 6. Onıń ayaǵın qushaqlap jılawǵa ... kúshi jetti. 7. Barlıq waqıtta progresske qarsı shıǵatuǵın ker tartpa 8. Mashinalar heshkimniń kórsetiwisiz ... sapqa dizile basladı. (*M. S.*)

79-shunig'w. Hám, da (de, ta, te) kómekshi sózleriniń qaysı gápte janapay, qaysı gápte dáneker xızmetinde jumsalıp turǵanın aytıp berin.

1. Endi paydası ne, usı romanımdı seniń esteligińe yadigarlıq etip qaldırsam da saǵan báribir emes pe? (*Sh. S.*)
 2. Atası onı artına mińgestirip aladı da ekewi gá jortaqlap, gá adım-adım júris penen kete berdi. (*Sh. A.*)
 3. Qansha qorqsa da aynanıń sınıq kózine góne kórpesheni jumbarshaqlap, biziń jaydıń da tırnaǵına sheńgel kómip, atań paqır ekewimiz baslap edik. (*Sh. S.*)
 4. Jıynalǵanlardıń hám pikiri usınday edi.
 5. Úrgin qar hám dawıl kózdi ashtırmaydı.
 6. Demalıs zalı birneshew, keń hám tóbesi diń aspanda.
 7. Esikleri túwe terezelerinen de qalay bolsa solay arba aydap kirip shıǵa beriwge boladı. (*Á. A.*)

JANAPAYLARDIŃ TÚRLERI

Janapaylar mánisi hám xızmetine qaray **soraw janapayı, ayırıw-sheklew janapayı, kúsheytiw janapayı** hám **modal janapayı** bolıp tórt túrge bólinedi.

§19. Soraw janapayları

Gáptiń yamasa ózi qatnaslı sózdiń mazmunına sorawlıq máni beretuǵın kómekshi sózlerge soraw janapayı delinedi.

Soraw janapaylarınıń xızmetin **ma/me (ba/be, pa/pe), she** janapayları atqaradı. Mısalı: 1. Dárya baylanǵan **ba?** Usı ózimizdiń Ámiwdárya **ma?** Íras aytasań **ba?** Dıǵırıqtan qırq adımday tómenirekte emes **pe?** (*I. Q.*)

2. Súwshigin she? Mine túbi qıyılmaǵan ǵoy. Haram shóp ǵawashalardıń jerden alatuǵın azıǵın ózine tartıp aladı. Usını bilmeyseń **be?** (*A. T.*)

Ma/me (ba/be, pa/pe) soraw janapayları sózlerge dizbeklesip qollanılganda sol qálpin ózgerip bókerek jazıladı: Kórip tursań **ba?** Diyqanshılıqqa olardı úyretiw ańsat boldı **ma**, bárin bileseń. Aytpadıń **ba** usıladı. (*I. Q.*)

Ma/me (ba/be, pa/pe) janapaylari II bettegi sóz-lerge birigip te qollanıladı. Bunday jaǵdayda sol bet-lik qosımtalarınıń aldınan qosılıp (mi/mı, bi/bı, pi/pı) túrinde ózgerip aytıladı hám sol ózgergen túrinde jazıladı. Mısalı:

1. — Aman**bı**sań qutlı dalam, — dedi áste ǵana. — Shúkir. Tolǵanay, Sen keldiń **be**? (*Sh. A.*)

2. — Qalay, sawsap qalǵan jo**qpı**sań, soldat? — dedi kúlip. (*Sh. S.*)

80-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan soraw janapaylarińın mánisi hám xızmetine dıqqat awdarıń.

1. «Quday **ma**, ya qurqıltay **ma**, kim sheber eken? Jariqlıq-ay!» — dedi anam uyaǵa kelip. (*I. Y.*) 2. Burınıraqta bul jerde taw bolǵan **ba**, ya bir sháwketli patsha dáryanı baylamaqshı boldı ma? (*K. M.*) 3. Sen bayaǵıları biziń awıl-da da boldıń-**aw**? (*A. O.*) 4. Bunıń sırın bileseń be? (*M. N.*) 5. Ózińiz de oqıwshı emessiz **be**? 6. Maǵan úyretiwge waqtı-ńız bolar **ma** eken? (*G. E.*) 7. Endi, men bul rayonniń per-zenti emespen **be**? (*T. Q.*) 8. Dostiń quwanganda quwanbasań bola **ma**? (*M. N.*) 9. Saw-salamat júrmiseń, balam? (*A. Á.*) 10. Bunday iske aralasıp balamısań? 11. Sonıń dáni qıs azıqqa jete **me**? 12. Sonda meni qatarlarımnan qaldırajaq **pa**? — dedi Ámet. (*T. Q.*)

81-shınıǵıw. Oqıń. Soraw janapaylarińın tawıp, olardıń jazılıwın aytp beriń.

1. — Ekinshi jańalıq mınaw, — dedi Begdulla.

— Íntiq ete bermey tars-tars aytpaysań ba?

— Ayt deyseń be? Joq, házir aytpayman.

— Sen meni bala dep oylaysań ba?

— El amanlıq pa?

— Amanlıq. (*Ó. A.*)

2. — Al, kitap oqıwdı úrdis etesiz be?

— Anda-sanda. (*Z. B.*)

3. — Haw, Jumabayjan, qalay aman-saw júrseń be? Úy-ishler aman ba? — Shúkir, Mátjan aǵa. Qalay, ózińiz de quwatlı barsız ba? (*S. S.*)

82-shunigrw. Kóshirip jazırn. Soraw janapaylarının astın sızırn. Ne ushın soraw janapaylı gáplerdiń aldına sızırqsha qoyılıp jazılattıǵınlıǵına itibar berin.

- 1.— Salı tuqımların jaydıń ishine jıynaymız — dedi Lyuba.
 - Sol isenimli bola ma? — dedi direktor.
 - Bulardı Boris bile me? — dedi Nadejda.
 - Oǵan aytıwdıń keregi joq, túsindiń be? — dedi Coy.
 - Balanı qoy, meni tıńla, esittiń be?
 - Boristiń bilgeninen bilmegeni kóp... (T. N.)
2. — Bizin úyge barasań ba, alıp barayın?
 - Barmayman, ózimniń úyime baraman.
 - Ájaǵań kim bolıp isleydi.
 - Injenermen deydi ǵoy.
 - Al, ákeń she?
 - Ákem islemeydi, pensiyada.
 - Apa, seniń mendey balań bar ma? — dedi bala.
 - Eger bar bolsa she?
 - Birge oynaymız. (G. E.)

§20. Ayırw-sheklew janapayları

Ózi qatnaslı sózdiń mánisin ayırıp-sheklep kórsetetugin janapaylarǵa ayırw-sheklew janapayı delinedi.

Ayırw-sheklew janapaylarınıń xızmetin **tek, ǵana, tek ǵana, bolsa, gileń, gilkiy, ilǵıy** kómekshi sózleri atqaradı. Mısalı: 1. **Tek** Írisqul biy tikeymey, shayıqqa óz tórinen orın awıstırw ushın sál jılıstı. (T. Q.) 2. Adam degen **tek** júriwdi, júziwdi **ǵana** bilmeytuǵınbedi. (Sh. A.) 3. **Tek ǵana** baslıq Tinalievtiń házirshe balalardı marapatlaǵısı kelmeytuǵın edi. (Sh. A.)

Bolsa janapayı ózi qatnaslı sózdiń keyninde kelip, onı basqa sózlerden ayırıp, bóleklep kórsetedi. Mısalı: Shımshıqlar **bolsa** juǵırlasıp ana shaqadan, mına shaqaǵa ushıp qonıp júr. (Sh. R.)

Gileń, gilkiy, ilǵıy janapayları ózleri qatnaslı sózlerden burın kelip, sol sózlerdi basqa sózlerden ajratıp kórsetedi. Mısalı: 1. **Gilkiy** qonıratlılar bolıp Sarıtawdı jaǵalap otıradı. (K.M.) 2. Qalanıń jaylarınıń kópshiligi házirgi usılda salınǵan kóp qabatlı **gileń** aq jaylar. (M.S.)

83-shinig'rw. Berilgen gáplerdegi ajratıp jazılğan ayırıw-sheklew janapaylarınıń mánisi hám xızmetine dıqqat awdarıń.

1. **Tek gána** aman-esen jetip alsań bolǵanı. (*M. I*) 2. Tek ózińe saq bolıp, eplilik penen **gána** is aparıw kerek. (*J.A.*) 3. Tap bayaǵıday **gána** qarańǵı tamǵa tústik. (*M.I.*) 4. **Tek** aspandaǵı ay menen jerdegi jenshilip qalǵan shópler **gána** bulardıń gúwası boldı. 5. Aysultan **bolsa** bunıń bárin qatın- nıń badabatı **goy**, — dep oylap qoydı. (*Sh.S.*) 6. **Tek** tóbesi **gána** gújimdey búrkelip kóp-kógis bolıp turadı. 7. **Tek** kún yarımınan awǵan soń **gána** tınıshlıq bolatuǵın edi. (*N. O.*)

84-shinig'rw. Kóshirip jazıń. Ayırıw-sheklew janapaylarınıń astın sızıp, ózleri qatnaslı sózlerge beretuǵın mánilerin túsindirıń.

1. Eger baxıt degen náirse tek házirgi máhálde gána adam balasına keletuǵın bolsa, onda ótken iske ókinip, keleshek baxıttan úmiduwar bolıwdıń onsha keregi joq eken. 2. Tek waqtında ot-jem berip, suwǵarıp, barlap kútip jekseń— bular heshqashan uyatqa qaldırmaydı. 3. Tek gána jaǵaǵa kelgen tolqınlardıń appaq kóbikleri zorǵa bilinip atır. Kempir apam bolsa Oksananıń shashın tarap atır. (*M. K.*) 4. Ol jerde tek úsh xojalıq bar.

85-shinig'rw. Yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan ayırıw-sheklew janapayınıń tek, gána, tek gána túrleri qatnasqan altı gáp tawıp jazıń. Olardıń qollanıw mánilerin túsindirıń.

§21. Kúsheytiw janapayları

Gáptegi ayırım sózlerdiń yamasa pútin gáptiń mánisin kúsheytip kórsetetuǵın janapaylarǵa kúsheytiw janapayı delinedi.

Kúsheytiw janapayınıń xızmetinde **da/de, tap, goy, -aq**, hám t.b. kómekshi sózleri qollanıladı.

Jazıwda **aq** janapayı ózi qatnaslı sózden keyin kelip, defis arqalı jazıladı. Kúsheytiwshi janapaylardıń basqa túrleri bólek jazıladı. Mısalı: 1.Sen buni heshqanday ruqsatsız-**aq** islewińe boladı **goy**. (*Z. V.*) 2.Biz niyet etip

barğan dükánımızğa **da** kire almadıq. 3. Qıyat **tap** bizdi áskerlikten ózi qaytarğanday mardıyıp, tórde maldas qurınıp alıptı. (*Sh. S.*)

Añlatıw: **da/de**, **hám** kómekshi sózleri gápte qollanılıwına qaray birde dáneker, birde janapay mánilerinde keledi.

1. Janapaylıq mánide qollanılganda, jeke sózlerge qosımsha kúsheyttiriwshilik máni beredi. **Mısalı:** Bul ádistiń ózi **de** kim kimdi jeńer eken degendey gúreske uqsaydı. Jıynalğanlardıń **hám** pikiri usınday edi. (*Sh. S.*)

2. Dánekerlik mánide qollanılganda eń kemi eki sózdi (birgelkili aǵzanı yamasa eki jay gápti) baylanıstıradı. **Mısalı:** 1. Shopan baǵana azanda qoylardı jayıp ketti **de**, Erpolat dárkar nárselerdi alıp izinen jetpekshi bolıp qalıp edi. (*M. D.*) 2. Men onıń qasına baraman **hám** ol meni bawırına basadı. (*S. K.*) 3. Ol qapınıń aldında sáلكem eglenip turdı **da**, ishkerige kirip ketti. (*Sh. S.*)

86-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan kúsheytiw janapaylarınıń mánisi ha'm xızmetine dıqqat awdarıń.

1. Meniń ne qılıp júrgenimnen hámme xabardar eken **goy**. (*T. Q.*) 2. Bul bayaǵı atqarıwınızǵa qaraǵanda ózgeshe **goy**, shaması? 3. Sen barıp alıp qayta **goy**. 4. Qısı-jazı tınbay-**aq** isleytuǵın edim. (*T. Q.*) 5. Jay pitken soń, kóp uzamay-**aq** oǵan kirip aldıq. (*T. Q.*) 6. Sen dem alıp, kámine kelemen degenshe, egis tamam boladı **goy**, shıraǵım-aw. (*G. E.*) 7. Atańa usınday húrmet kórsetedi ekenseń **goy**. 8. Ol ele mektep partasına otırmay atırıp-**aq**, júzge deyin sanap biledi eken. (*M. J.*) 9. Qarawıl qoyıp **hám** kórdi. (*T. Q.*) 10. Dármenbay **da** onnan qalıspawǵa tırısadı. (*T. Q.*)

87-shınıǵıw. Kóshiriń. Janapaylardıń astın sızıp, kúsheytiw janapaylarınıń ózi qatnaslı sózge qanday máni berip turǵanın aytıń.

1. Kúnniń qırq graduslıq ıssılıǵı tikkeley tap tas tóbeńe kelip quyılıp turǵanday. 2. Baxıtları, ilayım, bunnan da aydın ashıq bola bersin. 3. Meste suwdırlap baratırǵan suwdı kórseń, ústi-üstine shólley beretuǵın ediń **goy**. 4. Ekspediciya qısqa

müddettiñ ishinde-aq artezian qudıqların qazıp pitkerdi. 5. Bul awhalda qorqqaninan baqırıp jibermekshi edi, erinleri de iykemge kelmedi. 6. Jaz qolaylı máwsim ğoy. 7. Onıñ qasına Tilew de keldi. (Ġ. S.)

88-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Janapaylardı tawıp, olardıñ qaysı janapay ekenin hám qanday sóz shaqaplarına qatnasılıǵın, mánilerin anıqlań.

1. Jazdıñ qızıǵı da ótip ketti. Atızlar bosap qalǵanlıqtan adamlardıñ ğawırlısı da esitilmeydi. Alısta ğawqıyıp júretuǵın kombaynlar da kórinbeydi. Atızlarǵa ele mallar jayıлмаған edi. (Sh. A.)

2. — Bilemen, Tolǵanay. Ózim de seni keler dep jatır edim. Bul saparı da aqlıǵıńdı ertip kelmediñ be, Tolǵanay? — Kórip tursań ğoy. Qara basım keldim.

— Óytip oylap ne qılasań? Erte me, kesh pe, aqırı bir kúni ózi-aq biler-dá. Ózi de eseyip, jaqsı-jamandı biletuǵın bolıp kiyatır.

— Sóytse de, adamnıñ haqıyqatlıqtı bilgeni maqul ğoy, Tolǵanay.

— Túsinemen bárine de. Biraq qalay aytarman? Men biletuǵın haqıyqatlıqtı, qádirdan dalam, sen biletuǵın, hátteki, hámme biletuǵın haqıyqatlıqtı házirshe tek ğana ol bilmeydi. (Sh. A.)

§22. Modal janapayları

Ǵáptegi pikirge yamasa ayırım sózlerge boljaw, ótiniw, ğuman etiw, buyırıw, mısqıllaw t.b. qosımsha máni júkleytuǵın janapaylarǵa modal janapay delinedi.

Modal mánili janapaylardıñ xızmetin **aw, ay, shı, shi, ós, sesh, dá, a, á, o, mıs, mis, mısh, mish** kómekshileri atqaradı.

aw, ay, a, á, ó, ós, dá janapayları ózleri dizbeklesip kelgen sózlerdiñ, ǵáplerdiñ mánisine beyimlesip, ózgermeli bolıp keledi.

Shı, shi, sesh, ós janapayları kóbinese buyırıq-ótinish mánisin bildiredi. Mısalı: — Qáne, Volodiya, qalay

qolga túsip qalğanınıdı hám olardan qalay qutilğanınıdı aytıp **bershi**, — dep ótindi anası. (*Z. U.*)

Mis, mis, mish, mish janapaylar kek etiw, mısqıllaw mánilerin ańlatadı. Mısalı: 1. Paxta jıynalıp bolğan soń **ketedimis**, — deydi ğoy jurat. 2. Jayhun boylarına jetkende bir sahabası mınanday aqıl **beriptimish**. (*T. Q.*)

89-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılğan modal janapaylardıń mánilerine hám xızmetine dıqqat awdarıń.

1. Sondaǵı sıltawı—burınǵı salma tar **emish**, suw júrmeydi emish, suw júrmegen soń salı suw ishe almay, jónli zúráát bermeydi **emish**. (*K. A.*) 2. Adam degen bunshama da ashılısadı eken-**aw**. (*M. J.*) 3. Aylanıp kelip meniń jalǵız bala ma qáwip boldı-**aw**! 4. Endi bolsa, awıl mádeniyatın kóteriwe qarsı shıǵıp atırǵan**ısh**. (*K. A.*) 5. Gáptiń mayın tamızıp ayt-**a**. 6. Onıń aytqanı keler-**áy**. 7. Jaraydı deymiz-**aw**, tap eki tastıń arasınan aman alıp shıǵadı. (*M. N.*) 8. Sonnan beri on bes jıldıń maydanı bolıp qaldı-**aw** deymen. (*G. E.*) 9. Oǵan hesh adamnıń da kúshi jetpeydi **emish**. (*K. A.*) 10. Sen alıp kelemen degenshe egis tamam boladı **ǵoy**, shıraǵım-**aw**. (*G. E.*)

90-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Janapaylardı tawıp, olardıń gápke qanday máni berip turǵanın hám qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Jat elde júrgende de bizlerdi saǵınıp, bizlerdiń ǵamımızdı jep júrdiń-**aw**, jumısta da bizler ushın qaralay óship, qan jutıp júrdiń-**aw** dep oylanıp otırdı. (*Z. V.*) 2. Maǵan usınshama úlken isenim bildirgensiz-**á**, — dep jawtańlap qaradı Asqar direktorǵa. 3. Ózleriniń aman qaytqanın aytshesh. 4. Balıq awlasańshı, dúkanda hayal-qızlar da islemey me? (*K. S.*) 5. Anaw Dáwlet úyine qaytadımış. (*S. X.*) 6. Háy, Shamurat, suw alsań-**á**, qollardı juwıp otırayıq. 7. Siziń úyge barıp birge oynaymız-**dá**. (*G. E.*) 8. Háy, qoysań-**á**, — dep taǵı baqırıp jiberippen. (*Sh. S.*) 9. Sen ózińniń atıńnan jibere qoysań-**o**, qoshshım? — dedi ol (*K. A.*) 10. Bay-bay, mınanıń ańǵódegin-**ay**. (*Ó. X.*)

91-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Modal mánili janapaylardıń astın sızıń hám olardıń gápke qanday máni berip kelgenin túsindirıń.

1. Biraq, qolaysızlaw bir jeri, mına bochkalardıń ústinde sozılıp jatqanday bir orınnıń bolmay turǵanın aytsañ-á. 2. Endi onı jubatıw kerek edi, bası bálege qaldı-aw. 3. — Baqıra bermeseñ-á, beremiz. (*Sh. S.*) 4. Qırqına shıdaǵan zańǵár birine shıdamaptı-dá. (*I. Q.*) 5. Átteñ, belden kúsh, dizeden quwat qayttı-á. 6. Qalıń mal aladımıs. (*K. S.*) 7. Way, biyshara-ay! Qorqaq pıshıq. (*I. Y.*) 8. Há, duzım urǵır-á, bul jaman endi jónine turmay, náhánlerdi aldap, kesirin jurtqa tiygizedi-aw. (*Sh. S.*)

§23. Janapaylardıń jazılıwı

1. Soraw, ayırıw-sheklew, kúsheytıw mánilerin bildiretuǵın **ma, me, she, ǵana, tek, tek ǵana, hátte, da, de, tap, ǵoy** t.b. janapaylar gáp ishinde sózlerden bólek jazıladı. Mısalı: **ayttı ma, barasañ ba, keleseñ be, aǵam she, ózim de, sen de, alǵan ǵoy**; tek Ábdimurat **ǵana** kelmedi; **tek ǵana** Sultamurat erte keldi; jaydıń ishi tap kúndizgidey jariq hám t.b.

Al, **ma, me (ba, be, pa, pe)** janapayları sózlerge birigip jazılǵanda dáslepki qálpin ózgartip **mı, mi, bı, bi, pı, pi** túrinde sóz benen betlik qosımtanıń arasında jazıladı. Mısalı: adambısañ, oqıymısañ, senbiseñ, kelemiseñ, kórippiseñ hám t.b.

2. **shı, shi, sesh, ós, mıs, mis, mısh, mish** t.b. sıyaqlı modallıq janapaylar sózlerdiń sońına qosılıp, birigip jazıladı. Mısalı: aytshı, kelsesh, aytós, ketsesh, baradımısh, keledimish, aytıptımış, kóriptimish t.b.

3. **aq, ay, aw, áy, a, á, sa, se, da** t.b. sıyaqlı janapaylar defis arqalı jazıladı. Mısalı: sen-**aq**, sonday-**aq**, aytaman-**aw**, keler-**aw**, qoy-**a**, aytsañ-**a**, ishseñ-**o**, qoy-**áy**, qoysañız-**da**, shıdamaptı-**da** t.b.

92-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi tiyisli irkilis belgisin qoyıp kóshirip jazıń. Janapaylardıń astın sızıp, olardıń jazılıw ózgesheliklerin túsindirıń.

1. — Bul jigitti tanımadıq ǵoy,— dep soradı,— gázetten kelgen xabarshı ma? 2. Onıń kóz aldında keshe ǵana tep-tegis malalanıp egilgen salı atızları kólbep jattı. 3. Bári de

qo'ir-aqshil gilemdey jayilip atir. 4. Áttegen-ay, — dedi Aytbay. 5. Aytbay olargá jaqinlawdan-aq Tawman sóz basladı. 6. Bárinen de shirriqlığı órtep ketti-aw. (*I. Q.*) 7. Aytós qosshım, sońğı jılları otırıspáğa qatnasa almay qulağım tıgılıp júr. 8. Aytshı, Maman áğa, bizler adam aydap kelippedik ya bizlerdi aydap kelippedi? (*T. Q.*) 9. Kárwanıń aman-esen keldi me? (*A. O.*) 10. Isti usınday etip shólkemlestirip, bir jağadan bas, bir jeńnen qol shığarsañ, bárı sazda. (*Ó. X.*)

93-shınıǵıw. Úyge tapsırma. Kóshirip jazıń. Janapaylardıń jazılıwına dıqqat etip, olardıń bólek, defis arqalı hám qosılıp jazılıw ózgesheliklerin aytıń. Defis penen jazılatuǵın janapaylardı ózleriń dúzep jazıń.

1. — Ómirbekke jarıspay-aq qoy, yashullı?— dedi ol. 2. Sen de Ómirbek bol-á. Egindi ayap jeńil ayaq bolayın degeni ğoy. 3. Digildik bolıpsañ-á. 4. Degen menen, jalańayaq júriwge bolmaydı ğoy. 5. Áy, toba-ay... Ne isleysiz? 6. Há demey-aq ol jıynalǵanlarga jetip keldi. 7. — Aldasa, Yusipti aldaptı-dá. (*S. S.*) 8. — Uǵıp turman-aw,— dep mıńǵırladı Tawman.

94-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qaysı sózlerde **ma, me, (ba, be, pa, pe)** hám **mi, ni, bi, bi** soraw janapaylarıńıń ornın almasırwğa boladı, qaysılarında orın almasırwğa bolmaydı. Olardıń jazılıwına itibar beriń.

1. Bir jola maǵan sol Babaxan bay jóninde aytıp bergensiz be? 2. Sol xabardı esitippiseń, elden bir úy kóshkenine arıń kele me? 3. Arza berip ketken joqpısań? 4. Abaylap qara, bul seniń ákeń minetuǵın mashina emes pe? 5. Azmaz dem alamısań? 6. — Saw bolıńlar, — dedi ğarrı olardıń sorawın álik alıp, júrmeysizler me? 7. — Way, Atamurat, senbiseń?! Mınaw attı min de qalağa shap! (*T. Q.*) 8. Barıńa, joǵıńa qaraytuǵın kún bolar ma eken? 9. Márdikar bereseń be, joq pa? (*Q. A.*) 10. Qurı barıp kelgen menen múyiz shığarsañ ba? 11. Sonnan kelisim bermegende ne qılasañ? Topıraqqa ot qoyasań ba? 12. Eń bolmasa, bir zaman kósilip jatqanıń ráhátin aytpaysañ ba? 13. Sen sharshağanda men sharshamadım ba? 14. Turdımurat aǵań qızıq kitap jiberetuǵın jerde me? 15. Mına qızlarga «qosqa kir» dep mirát etpeyseń be? (*M. N.*)

JANAPAYLARDÍ MORFOLOGIYALÍQ TALLAW

Tallawdıń jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi.
- II. Morfologiyalıq belgisi: a) túrlerge bóliniwi, b) ózgermeytuǵın sóz.
- III. Sintaksislik xızmeti.

Tallaw úlgisi:

Men **tek ǵana** usı ertekti bilemen. (*J. A.*)

Awızsha tallaw	Jazba tallaw
Tek ǵana—janapay, I. Ayırw-sheklew máni beredi, II. Morfologiyalıq belgisi: ayırw-sheklew janapay, ózgermeytuǵın sóz. III. Gáp aǵzası bola almaydı.	Tek ǵana—janapay I. Qosımsha máni beredi II. Morf.belg.ayır.jan. ózgerm.sóz. III. Gáp aǵzası bola alm.

95-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi janapaylardı awızsha hám jazba túrde tallaw jasań.

1. Bunıń sıırın bileseń be? Saw-salamat júrmiseń? (*A. Á.*)
2. Awa, men de ǵarrınıń sózine qosılaman. (*K. S.*)
3. Endi tek tógin tógip, suwǵarıw kerek. (*Ó. X.*)
4. Usını esitiwden-aq Qanlıqlıstıń tókleri tebendey shansıldı. (*Sh. S.*)
5. Al, paroxod bolsa áste-aqırın jılıp alıslay berdi. (*Sh. A.*)
6. Mine, bizlerdi usı sarsań kesekke salǵan hám usı belgisiz aralıq edi. (*S. S.*)

JANAPAYLARDÍ TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriń

1. Qanday kómekshi sózlerdi janapay deymiz?
2. Janapaylar qanday túrlerge bólinedi? Túrleri boyınsha mısallar keltiriń.
3. Qaysı janapaylar sózge qosılıp jazıladı, qaysıları bólek, qaysıları defis arqalı jazıladı? Mısallar keltiriń.
4. Janapaylardıń tirkewish hám dánekerlerden ayırmashılıǵın aytıń.

Tapsırmalardı orınlañ

1. **Ma, me (ba, be, pa, pe)** janapaylarına 2 gáp dúziñ. Olardıñ **mi, mi** túri qanday jaǵdayda ózgerip jazılıwın aytıñ hám mısallar keltiriñ.
2. **Hám** kómekshi sóziniñ janapay hám dánekerlik xızmette keliwine 2 gáp jazıñ. Olardıñ bir-birinen ózgesheligin aytıñ.
3. Janapaydıñ hárbir túrin gáp ishinde keltirip jazıñ.

96-shınıǵıw. Gáplerdi oqıñ. Janapaylardı tawıp, olardı mánilik túrlerine ajıratıp ayıp berıñ.

1. Basları bir-birine dúgisip ketken torańǵıllardıñ háriyisken shaqalarında bireñ-sarañ japıraqlar ǵana kórinedi. 2. Azanda men Ámet penen Serjannıñ hámdamlasıp, sóylesip turǵanın da kórip edim ǵoy. 3. Meniñ ne qılıp júrgenimnen hámme xabardar eken ǵoy. *(T. Q.)* 4. Báriñiz de baladan adam bolǵansız ǵoy. 5. Dostıñ quwanǵanda sen de quwanbasañ bola ma? 6. Al qızıl shalbarına qarap, onı qulagırdan-aq aljastırmay tanıw qıyın emes. 7. Endi bolsa, awıl mádeniyatın kóteriwe qarsı shıǵıp atırǵanbısh. 8. Qala berdi, bazarshılardı sógip, azaplap, uratuǵın da ádetleri bar emish. *(K. A.)*

97-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Janapay sózlerdiñ astın sızıp, olardıñ qaysı túri ekenligin hám mánilerin aytıñ.

1. Awıl betten toparı menen ushıp kelip, keshe ǵana tuqım salınǵan atızdı shoqıp, dánlerdi jep ketipti. *(Sh. S.)* 2. Soñ maǵan baqırıp jiberdi. — Sen, bala, barsañ-á malıña. 3. Ekskavator bolsa jaña jerge suw ákeletuǵın kanaldıñ dawamın qazıp atır. *(Sh. R.)* 4. Qısı menen iyt qırqtıñız ba, shıraǵımaw. 5. Tamasha, tap biz bir menshik mashinamızǵa shúy sorap barıp turǵanday. 6. Há, aytarıñız bar ma, bir nárseni abaylaytuǵın bala kórineseñ. 7. Tártip boyınsha jem ǵoy bılay tursın, mallarǵa túnemeligine de ot salıwımız kerek. 8. — Qoysañız-da, háy, búlip qalarman, qoysañız-da, aqırı. 9. Bul nárese qashshan-aq bolıwı kerek edi. *(Sh. S.)*

98-shınıǵıw. Kesteden paydalanıp, tómendegi janapaylardı máni-sine qarayı túrlerine ajıratıp bólip jazıñ.

Janapaylar: ma, me, aw, ay, áy, ba, be, pa, pe, shı, shi, a, á, o, mıs, mis, she, ǵana, sesh, tek, ǵoy, tek ǵana, aq, da, de, ós, sa, tap, dá, bolsa, gileń, gilkiy, hátte, mish, mish t.b.

Janapaylardıń túrleri	Janapaylar
Soraw janapayları Ayrıw-sheklew janapayları Kúsheytiw janapayları Modal janapayları	

MODAL SÓZLER

§24. Modal sózler haqqında túsinik

99-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olar mánili yamasa kómekshi sóz shaqaplarınan qanday ózgeshelikke iye. Zatlıq yamasa háreketlik mánilerdi bildiretuǵınlıǵına itibar beriń.

1. **Álbette**, bul siziń qolıńızdan keledi. (*Ó.X.*) 2. Elge, **sóz joq**, jeńis penen keledi. (*Ó.A.*) 3. **Báلكim**, ol úydiń átirapın aylanıp júrgen shıǵar. 4. **Múmkin**, olar jerlerin álleqashan tógip qoyǵandı. (*T.Q.*) 5. **Qısqası**, paxta ushın güreste dáslepki jeńiske qádem attıń. (*Ó.X.*) 6. **Awa**, anaw biyik tawǵa qarap, baǵdarlap ayday ber. (*T.N.*) 7. **Shınında**, usılay bolıwı kerek.

Sóylewshiniń gáptegi ayılǵan pikirge boljaw, isenim, gúman etiw, maqullaw, biykarlaw, tastırıqlaw t.b. sıyaqlı qatnasların bildiretuǵın sózler modal sózler dep ataladı.

Modal sózlerdiń toparına **álbette, báلكim, qullası, demek, máselen, múmkin, itimal, shınında, durıs, ıras, sózsiz, awa, jaq, shaması, mısalı, máselen, tilekke qarsı, aytpaqshı** t.b. sózler kiredi. Olar sóylewshiniń haqıyqatlıqqa bolǵan hár túrli modallıq, sezimlik, isenim, maqullaw, biykarlaw t.b. mánilik qatnasların bildirip keledi. **Mısalı:** 1. Ol respublikamız boyınsha da birinshilikti alıwı **múmkin**. (*S.X.*) 2. **Shınında da**, qay waq bir waq usınday áleme-juwa sózdiń baslanatuǵınına

Súyindiktiń kózi jetken edi. (T.Q.) 3. **Tilekke qarsı**, ol kisi búgin joq, er-teń keledi, — dedi. (T.Q.)

Bul mısallarda birinshi gáptegi **múmkin** sózi boljawdı, shamalawdı, ekinshi gáptegi **shınında da** modal sózi isenimdi bildirse, úshinshi gáptegi **tilekke qarsı** modal sózi gáptegi pikirge qynalıw mánisin bildiredi.

Modal sózler mánili bóleklerge (túbir hám qosım-talarğa) ajratılmaydı. Gáp aǵzaları menen sintaksislik baylanısqa túspeydi. Sonlıqtan, olar sóz dizbeginiń bir sınarı bola almaydı. Tek ulıwma gápke yamasa onıń bir aǵzasına mánilik jaqtan ǵana qatnaslı bolıp baylanıadı. Mısalı: 1. **Shınında**, bul ǵawashanı suwǵarıwǵa eki adam kóplik etpeydi. 2. **Múmkin**, oǵan Aydananıń sózleri tásir etken shıǵar. (Ó.X.) 3. Oqıwdan kóp qalıw, **álbette**, ózine zıyan. (G.I.)

Bul mısallarda 1—2-gáptegi dıqqat etilgen modal sózler ulıwma gáp penen mánilik baylanısqa túsken. Al, úshinshi gáptegi **álbette** modal sózi ózinen sońǵı tolıqlawısh penen mánilik jaqtan baylanısқан.

100-shınıǵıw. Oqıń. Modal sózlerdi tawıp, olardıń qanday máni bildirip kelgenin anıqlań.

1. Álbette, siz meni tanıysız. 2. Qullası, eki jılda eńsem gújireyip, awılǵa qayıp keldim. (K.M.) 3. Ol aytqanınan qaytar, bálkim. 4. Jaq, keletuǵın olar joq. 5. Áy, yaǵ-á, olar onday aqmaq emes. (Sh.S.) 6. Shınında da, ol dostısına isengen edi. 7. Átteń, bul quwanışı uzaqqa sozılmadı. (T.Q.) 8. Awa, awa, sennen úyrenemiz. (S.X.)

101-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Modal sózlerdiń astın sızıń. Modal sózlerdiń gápke qanday máni berip kelgenin aytıp beriń.

1. Qullası, Dúysenbaydıń sózi tawsılmadı. 2. Álbette, meniń jańalıqsız kelgen jerim bar ma, sirá. (S.X.) 3. Bul, bálkim, jıllı sóz tirilerge tiriliginde emes, ólgennen soń hám kerek ekenligin maǵan Dámegúl uqtırdı. 4. Xalqım — teńiz, men — tamshı. Demek, teńizdiń mánisin bayanlawǵa tamshısı haqlı. (I.Y.)

5. Báلكi, shıǵıp ketkenmendi esińnen,
Óytkeni, tek bir men be órshigen sennen? (*I. Y.*)

102-shınıǵıw. Gáplerdegi kóp noqattıń ornına tómendegi modal sózlerdiń tiyislisin qoyıp kóshirip jazıń. Olarǵa qatnaslı irkilis belgileriniń qoyılıwına da dıqqat etiń.

Modal sózler: demek, álbette, múmkin, bálkim, joq, kerek.

1. Hújdan aldında ózin eń ádil tutqan sudyanıń ózi de albirap, hátte, qaytıp ketken teńizdiń ózi de tasıp, óz ornına túsiwi ... 2. ... sonıń saldarınan bolsa kerek sońǵı jıllar ishinde júrek awırıwı menen awırǵan adamlardıń sanı kóbeyip ketti. 3. Sırlasıw ... adamlardıń kewlin jumsartar. 4... házirshe sizge kóp qozǵalıwǵa bolmaydı,—dedi ayaq ushında otırǵan bir qız. (*K.M.*) 5. Ol úyler de meni qurı qoymaydı, ..., olar da meniń mıtájimdi pitkerip turadı. 6... olardı biziń adamlar eken daǵı, watanınan bezdirgen. (*Sh. S.*)

§25. Modal sózlerdiń mánileri

103-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń mánisi hám xızmetine dıqqat awdarıń.

1. **Tilekke qarsı**, ol kisi búgin joq. (*T. Q.*) 2. **Demek**, siz be onı jumıstan quwǵan? (*I. Y.*) 3. **Shının aytsam**, men buǵan qapa boldım. (*K.S.*) 4. **Qısqaşın aytqanda**, toy ókpesiz bolmaydı dep, ata-babalar biykar aytpaǵan. (*T. Q.*) 5. **Menińshe**, usı awılda súyenishleri bar. (*T. Q.*) 6. **Aqırı**, barlıq bálamattıń aldı alınıwı zárúr. (*T. Q.*) 7. **Shaması**, bir jerlerge tayıp ketip qulaǵan bolsa kerek. (*Ó.X.*) 8. **Haqıyqatında**, ol sózden utılǵan edi. (*Ó.X.*) 9. **Demek**, kún batıwǵa taqalıp qalǵan. (*I. Y.*)

Modal sózler pútin gápten ańlatılǵan pikirge yaki onıń bir aǵzasınıń qatnasına qaray tómendegi mánilerde qollanıladı:

1. Gáptegi ayılǵan pikirge isenim bildiriw mánisinde qollanıladı. Bul mánide **álbette, durısında, shınında, irasında, sózsiz, shubhasız** t.b. modal sózler keledi.

2. Boljaw, shamalaw, gúman etiw mánilerin bildiredi: **báلكim, múmkin, shaması, qáydem, mágár, sirá** t.b.

3. Maqullaw, biykarlaw, tastıyıqlaw mánilerin bildiredi: **awa, joq, jaq (yaq), jaqsı (yaqshı), maqul** t.b.

4. Sóylewshiniń sezimlik (emocionallıq) qatnas máni-sin ańlatadı: **tilekke qarsı, baxtıwızǵa, meniń baxtıma, ne qılayıq, ıqtıyarı** t.b.

5. Sóylewshiniń pikiriniń dáslepki pikir menen baylanıslılıǵın, juwmaǵın, nátiyjesin bildiredi: **demek, qısqası, qullası, aqırı, olay bolsa, mısalı, máselen, sóyti-p, nátiyjede, algárez** t.b.

Bulardan basqa da modallıq mánini **aytpaqshı, ayt-qanday, menińshe, kerisinshe, birinshiden, ekinshiden, jaqsısı, qáne, qánekey, minekey** hám t.b. sıyaqlı sózler ańlatıp keledi.

104-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan modal sózlerdiń mánilerin aytıp beriń.

1. Jigit jandalbası zorǵa jetken bolsa **itimal**, qayıqqa mi-niwden eki iyni barıp kelip, mazası qashıp sala berdi. 2. Qa-rasam, Baǵdiyar qoltıǵımnan súyep atırǵan eken, **shaması**, jıǵıla jazlaǵan qusayman-aw. 3. **Álbette**, óz dostınıń jaǵdayları menen tanısıwı tiyis. 4. **Írasında da**, qatnası bolǵan qusaydı, azı-kem hálekshilikke tústi. (*Sh. S.*) 5. **Qullası**, pulına qayttan bazardan sıyır satıp al, sheshe, —dep jalındım. (*K. M.*) 6. **Awa**, aqırı, inim, brigadir degenlerdiń kúndiz júleri bar, tünde júleri bar. 7. **Jaqsı**, Qaljan aǵa bul arzadan xabarıńız bar ma? **Joq**, ayta almay turǵan bir sıırım bar. (*S. X.*)

105-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Modal sózlerdiń astın sızıp, olardı mánisine qaray túrlerine ajratıp aytıp beriń.

1. Joq, olar watanınan bezbeydi, tek qara basın alıp qashıp júrgen adamlar. 2. Jaq, isleytuǵın olar joq. (*Sh. S.*) 3. Qullası, istiń kózin bilmeseń bolmaydı. 4. Demek, zaqım-langan júrekke kóp jábir beriwge bolmaytuǵın shıǵar. 5. Qal-jan apa, Turdıbaydıń paxtaların da bir kóreyik. — Maqul, maqul, júrińler. 6. Awa, awa, tógin tógip, egin egip, tájiriye

almasıw, bárin de sensiz sheshkenbiz, ele de asıqpay sheshe beremiz.

106-shınıǵıw. Gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń sinonimin tawıp, solardıń ornına almastırıp aytıp berin.

1. Onıń kelip qalıwı **itimal**. 2. **Írastan da**, jańalıqtı kórmey otırsań ba? (*S. X.*) 3. **Máselen**, paxtashılıq penen shuǵıllanatuǵın tek biziń respublikamız emes. 4. **Qullası**, tańdı uyqısız atqardıq. 5. **Sózsiz**, wádemizden shıǵamız.

§26. Modal sózlerdiń sintaksislik xızmeti

Modal sózler tómendegi sintaksislik xızmetlerdi atqaradı:

1. Modal sózler pütün gáptiń mazmunına qatnaslı kiris aǵza xızmetin atqaradı. Kiris aǵza xızmetinde kelgen modal sózler gáptiń basqa aǵzalarından útir arqalı bólinip jazıladı. Mısalı: 1. **Demek**, aytqanı kelgen eken-dá. 2. Waqtında jetip baramız, **álbette**. 3. **Itimal**, ol wádesinen shıǵar. 4. Tapsırma, **sózsiz**, orınlanadı. 5. Biz, **múmkin**, keshigemiz. 6. **Joq**, aytqanı-aytqan.

2. Maqullaw, biykarlaw, boljaw t.b. mánilerdegi modal sózler gáplik intonaciyaǵa iye bolıp, **sóz-gáp** xızmetin de atqaradı. Mısalı:

— Toqta kim ol? Náziyra emes pe?

— **Awa**.

— Basqa adamlar joq pa?

— **Joq**. (*B. B.*)

— **Joq**. Men bul xorlıqqa shıday almayman.

Qojban? (*S. X.*)

— Búgin qarsı bolǵanlar bar shıǵar?

— **Álbette**. (*Ó. X.*)

— Endi, nede bolsa, nóker saqlap, el bolıwdıń ǵamın jeńler. Amanqul biy, maqul ma?

— **Maqul**. (*T. Q.*)

107-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Modal sózlerdi tawıp olardıń qanday jaǵdayda kiris aǵza, qanday jaǵdayda qospa bayanlawısh xızmetinde kelgenin túsindirin.

1. Itimal, ol kútá aqıllı qabağan iyt bolsa kerek. 2. Durıs, joybarıńnıń janı bar. 3. Álbette, bul jaǵdaylar menen hár qıylı kózqaraslar Erjan maqsımnıń kesesine burınǵıdan da beter tásir etti. (A. B.) 4. Báلكi, sırlasıw ushın jazılǵan shıǵar. 5. Bul Ótemistiń kelinshegi bolsa, itimal. 3. Joq, men buǵan isenbeymen. (K. M.)

108-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń, modal sózlerdiń astın sızıp, olardıń qanday sintaksislik xızmette kelgenin aytıń.

1. Durıs, aytqanı kelgen-dá! 2. Tilekke qarsı, biziń zamanlaslarımızdıń kópshiligi sizge uqsamaydı. 3. Elge, sóz joq, jeńis penen keledi. (Ó. A.) 4. Buǵan, álbette, maqtana alaman. 5. Múmkin, eliw centnerden de asar. (Ó. A.) 6. Koncertke barasızlar ma? — Álbette! («E. Q.») 7. Yaqshı, qalada tanıs úyiń bar ma? — Joq. (S. X.) 8. Qaysı Mırzagúl ol? Siziń klastaǵı ma? — Awa! (Sh. A.)

109-shınıǵıw. Ózleriń oqıp atırǵan kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan modal sózlerdiń hárbir túrine bir-birden 6 gáp tawıp jazıń.

MODAL SÓZLERDI MORFOLOGIYALIQ TALLAW

Tallawdıń jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi;
- II. Morfologiyalıq belgisi: a) túrlerge bóliniw;
- III. Sintaksislik xızmeti;

Tallaw úlgisi:

Múmkin, ol tap búgin-aq barar. (Ó. X.)

Awızsha tallaw	Jazba tallaw
I. Múmkin — modal sóz II. Morfologiyalıq belgisi: boljaw mánisinde. III. Sintaksislik xızmeti; grammatikalıq gáp aǵzası bola almaydı	I. Múmkin — modal sóz II. Morf. bel. bolj.máni beredi ózgm.sóz III. Gramm.gáp.aǵz.bola alm.

110-shinigiw. Berilgen gáplerdi úlgi boyınsha morfologiyalıq tal-law jasań.

1. Mágár, usı mashina menen Aydana kiyatırǵan shıǵar.
2. Menińshe, bul jerdi tańlap alıwda Aydana nayatıy tapqırılıq etken. (Ó. X.)
3. Bálkim, biraz sózlerin umıtqan shıǵarman.
4. Tilekke qarsı, biziń zamanlaslarımızdıń kópshiligi sizge uqşamaydı. (T. Q.)

MODAL SÓZLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriń

1. Modal sózler dep nege aytamız?
2. Modal sózler qanday mánilerdi bildiredi? Olardıń túrlerin aytıń. Mısallar keltiriń.
3. Modal sózler gáp aǵzası bola ala ma?
4. Modal sózler qanday jaǵdayda kiris aǵza boladı?
5. Modal sózlerdiń xızmeti qanday?

Tapırmanı orınlań

Álbette, múmkin, qısqası, menińshe, sózsiz modal sózlerin kiris aǵza etip gáp qurań hám olardıń mánilerin aytıń.

111-shinigiw. Oqıń. Modal sózlerdi tawıp, olardıń qanday máni bildirip kelgenin hám qanday aǵza bolıp turǵanın aytıń. Ne ushın modal sózler gáp ishinde útir arqalı bólinip jazılıwın túsindirıń.

1. Qalay degen menen iyt atı bar, áytewir... 2. Ol buǵan bir qısım konfetti iytké taslaw ushın bergen joq goy, aqırı. 3. Bálki, sonnan shıǵar, ol óz ruwlaslarınıń asabatlarınıń bárine de qalmaq qatnasadı. 4. Ózin ózi qádirlemegendi heshkim de qádirlemeydi, — dep adamlar biykarǵa aytpaydı, aqırı. 5. Álbette, ol oylasıqqa bargan menen de qarq qılmaydı. 6—He, yaqshı, oynay ber, onda. 7. Múmkin, olar úlken qalalarda bolatuǵın shıǵar. (Sh. A.)

112-shinigiw. Gáplerdi kóshirip jazıp, modal sózlerdiń astın sızıń.

1. Qullası, Dúysenbaydıń sózi tawsılmadı. 2. Álbette, meniń jańalıqsız kelgen jerim bar ma sirá? (*S.X.*) 3. Birinshi atqanında pańqıldısı qulağımdı jarıp ketken shıǵar dep edim, joq, qulaǵım aman eken. 4. Joq bolsa joq shıǵar, meniń ózim usı baspashılardı «kók» deymen. (*Sh.S.*) 4. Ásirese, sıyqırlı dawısıń seniń, jańǵa dárt saladı sıńq-sıńq kúlgeniń. (*I.Y.*) 5. Álbette, bilmewińiz itimal, Rámet aǵay. Báلكim, olar dım úndemey til biriktirip júrgen shıǵar. (*Ó.X.*)

TAÑLAQ

§ 27. Tañlaq haqqında túsinik

113-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, ma'nilerin anıqlań.

1. Aǵa, Maqset kiyatır. —Óy degen kim?—degen Qaypan aǵanıń dawısı shıqtı. —**Haw**, Aytmurat aǵanıń Maqseti me? **Yapırmay**, bala, dım jaqsı bala-aw,—dep traktorǵa qaray júrdi.

—**Way**, **bárekella**, aman-esen elge quwıstıń ba, qosshım?—dep arqamnan qaqtı. —**Pay**, kelgeniń jaqsı boldı-aw. (*Sh. S.*)

2. **Oho**, sen ele úp-úlken jigit bolıp qalıpsań ǵoy. **Haw**, sen balamısań, min degen soń, mine ber,—dedi Kárim.

3. **Yashaqay**, Sara apam kiyatır. (*A. B.*) 4. Írastań da, **pah-pah**, áne nátiyjeli is.

Tañlanıw, ókiniw, quwanıw, buyırıw, aydaw-shaqırıw hám t.b. sıyaqlı tuyǵı-sezimlerdi bildiretuǵın sóz shaqabına tañlaq dep ataladı.

Tañlaqlar jazıwda, kóbinese útir arqalı bólinip jazıladı.

114-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Tañlaq sózlerdi tawıp astıń sızıń, mánilerine ajıratıp aytıń.

1. Pay-pay, jalǵız oǵıń jaqsı boldı-aw, mınaw qawın páleklerdi tumsıǵına qıstırıp oynap, dońız búldirip turıp edi. 2. Yapırmay, kelinniń jaǵdayı qalay eken, Allayarı túspegir, hal ústindegi anasın adamsız qaldırıp, aw-pawǵa alaǵada bolıp ketpedi me eken... 3. Wa naysap,—dedi birden jumbaqtıń juwabın tapqanına ishinen quwanıp. (*Sh. S.*) 4. Shúw jániwar,

qara jorğa, óneriñdi kórset, qáne. Ushqan quslar ilese almas sázendeniñ dúldúline. (*I. Y.*) 5. Way-way, ákem bolğanda usınday bolıp júrermedim. 6. Bay-bay, qurıp qaldıq, ağası, xalayıqlar, mında keliñler. 7. Haw, bul ne turıs? Óy, jiyen bala, sen ne qılıp tursañ? (*Sh. S.*)

115-shınıǵıw. Oqıń. Tańlaq sózlerdi tawıp, mánilerin túsindiriy.

1. Yapırmay-á! Qorqınıshlı emes pe? 2. Shúw-shúw, sarı aygır, — dep atır ol. 3. Wah, sen-áy! — dedi Ájmurat soñınan. 4. — Yashasın! — dep dawıslap, baqırıp jiberdi. 5. Yapırmay, adam degen de bunshelli biyqásiyet boladı eken-aw! 6. Kewlin tolqınlatıp júrgen barlıq oyların aytqısı keledi, átteñ, endi qağazğa jazayın dep atırğanda, reti kelip, juplasıp kete bermeydi-dá. (*Sh. A.*) 7. Óybey sorıma, biziñ at ta kórinbeydi ğoy — dedi ol. (*T. Q.*) 8. Pah, jer bolğanıña! 9. Toba-áy! — dedi belin uwqalap turıp. (*I. Q.*) 10. Haw, men jalǵız ózim kete almayman ğoy. (*Z. V.*)

116-shınıǵıw. Kóp noqat ornına tómendegi tańlaq sózlerdiñ tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıñ mánilik túrlerine dıqqat etiñ.

Tańlaqlar: pay, áy, haw, astapıralla, óybey, way, alaqay, hásseniy, yapırmay, oy, yashaqay.

1. ... dúnyası qurǵır, ne sebepten bunday. 2. ... ağa, bul az ba? 3. ... Palman aǵam kiyatır. (*N. D.*) 4. ... ózim bolğanımda ma, barlıǵın birdey tas qılıp taslaytuǵın edim. 5. ... sol kinonı súwretke alıp atırğanda tórt at mertilipti dep esitim. 6. ... qay jerde otıramız, sırtta ma, ishte me?. 7. ... ol jaǵın ne qılasañ, bizler de jobanı orınlap, bir abıraylı bolıp júreyik. 8. ... elespesizliginiñ sadaǵası keteyin. 9. ... aytıp atırğanıñ ıras pa? 10. ... ol jaǵı shataq eken. (*K. M.*)

§28. Tańlaqlardıñ qurılısı boyınsha túrleri

117-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılğan tańlaqlardıñ qurılısına dıqqat awdarıñ.

1. **Pay-pay-pay**, usı qaraqalpaqtıñ qızlarınıñ kestege sheberin-ay. (*S. B.*) 2. **O**, seniñ ómiriñ bir dástan eken! (*I. Y.*)

3. **Oho**, ğarri kelgen shıǵar birazǵa. (*I. Y.*) 4. Qudayǵa shúkir, oǵan da qolım jetti. (*T. Q.*) 5. Bende emes eken sózge de, **pay-pay!** (*I. Y.*) 6. **Ádira qalǵır**, shańaraq ortasına tústi me eken dep edim, biraq shıpta aman eken. (*T. Q.*) 7. **Pish-áy**, — dep ırǵıp túrgeldi bay. (*Sh. S.*) 8. **Bárekella!** Mine, ólige húrmet. (*I. Y.*) 9. **Hay-hay**, tuwılǵan jerdiń samalı-ay! (*Sh. S.*) 10. **O**, ádiwli muǵallımım, ustazım. (*I. Y.*)

Tańlaqlar qurılısı boyınsha **tiykarǵı** (túbir) **tańlaqlar** hám **dórendi tańlaqlar** bolıp eki toparǵa bólinedi.

1. Tiykarǵı tańlaqlardıń qurılısın haqıyqıy tańlaq mánisindegi bir, eki yamasa onnan da kóbirek seslerden quralǵan tańlaqlar dúzedi. Mısalı: **a, o, ah, ax, oy, oho, pa, pay, pah, haw, wax, yasha, uwh, tfiw, jit, pish, shúw, ıx, tur, tót, o-o, oy-oy, haw-haw, pah-pah, shúw-shúw, háyt-háyt, tóte-tóte** t.b.

2. Dórendi tańlaqlardıń toparın basqa sóz shaqap-larınan tańlaq mánisine ótken sózler quraydı. Olar tó-mendegi sózlerdiń quramınan boladı:

1) tańlaq hám atawısh sózlerdiń qosılısıwınan: **yapırmay bala, yapırmay janım, alla bárekella, qúdiretli qudayım-ay, yapırmay qudayım-ay, pay tamasha-áy, way, qudayım-áy** t.b;

2) atawısh hám feyil sózdiń dizbegindegi turaqlı diz-bek qálpinde keledi: **jolıń bolsın, alla bilsin, ádira qalsın, táńir jarılqasın, alla rehimi jawsın, quday saqlasın** t.b.

118-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tańlaqlardıń astın sızıp, olardıń qaysısı túpkilikli dara tańlaq, qaysısı jup, qaysısı dórendi qospa tańlaq ekenin aytıń.

1. O, qúdireti kúshli anam, ápiw etegór mendey biyǵuna perzentıńdi. 2. Apıray bala, jalpaq betli, murnınıń ústi jumalaq birew baldaǵın alıp jolǵa shıqtı ğoy. 3. Pay, qoshshım, kele qoysañ bolmay ma, aqırı. (*Sh. S.*) 4. Haw-haw, japsar-day bále ğoy. (*K. S.*) 5. Oy-bárekella, elde onıń adamı sóz-siz bar, — dedi Jálmen Jiyemurattı quwatlap. (*T. Q.*) 6. Pah, shıǵırıp pisti daǵı. 7. Kirttay sirke bolǵanda ma, pay, ayıp

ketetuğın edi-aw. 8. Uwh, shıǵarlıqqa kóterile bergende biz eshektiń júginen usladıq. 9. Há-há, — dep úrkitip, biz oǵan kesek ılaqtırdıq. (*Q. D.*)

119-shınıǵıw. Oqırn. Tańlaqlardı tawıp, olardıń quramı boyınsha qanday tańlaq ekenin anıqlań.

1. «Aha, ǵarrı saǵal, tústiń be qolǵa?!» — dep, onı ákeldi xalıqtıń aldına. 2. O, seniń omiriń bir dástan eken. 3. Iy, ádira qalsın, buzıldı desesh... (*I. Y.*) 4. Pay-pay, balıqları sonshama mazalı edi-aw!... 5. Yapırmay, usı kúnleri de sonshama qılmıs qılıp, adamlardıń da júreginiń túgi bar eken-aw... 6. Oho! Tanıstırıwdı da qatıradı ekensiz. 7. Bay-bay-bay! Ózim bolǵanda ma? 8. Haw, Ótemis aǵa, assalawma áleykum, — dep qolımdı bir maydanǵa shekem jazdırmay turatuğın edi. 9. Alaqay, Palman aǵam kiyatır! Pa, dúnya-ay! Tuwıp ósken jer qanday qádirli! (*N. D.*)

120-shınıǵıw. Gáplerdeǵı kóp noqattıń ornına tiyisli tańlaqların qoyıp kóshirip jazıń. Jazıwda tiyisli irkilis belgilerin ózleriń qoyıń.

Tańlaqlar: pa, pay, áttegen-ay, bay-boy, way, óybey, yapırmay bala.

1. ... ekewi de qara jerdiń qırtısın aylandıratuğın diyqan edi-aw. (*Sh. A.*) 2 ... ana bir shabandozdıń bir tabannan qaytıwına qara. (*N. D.*) 3. ... awzınan bir jaqsı sóz shıqpaytuğın adam ekenseń,— dedi Ótemis oǵan ashıwlanıp. 4. ... samolyotqa билет alıw degen de úlken sábbe bolıp ketkendá,—dedi Ótemis awqat jep otırıp. (*K. M.*) 5. ... jánıwarlar, ash bolıp qalıptı-aw. (*N. D.*) 6. ... sizler de demde kelip qaldırızlar ma? (*Sh. S.*) 7. ... mına bir atlılar tuppa-tuwrı usında kiyatır ǵoy. (*N. D.*)

TAŃLAQLARDIŃ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

Tańlaqlar mánisine qaray úsh túрге bólinedi: 1) tuyǵı-sezim (emocional) tańlaqlar; 2) buyırıq (imperativ) tańlaqlar; 3) turmıs-salt (etiketlik) tańlaqlar

§29. Tuyǵı-sezim tańlaqları

121-shınıǵıw. Gáplerdegi tańlaqlardı tawıp, olardıń mánisine dıqqat awdarıń hám qanday máni bildirip kelgenin aytıń.

1. Ah, qanday jaqsı elim. (*I. Y.*) 2. Qudayım-ay, mınaw bir ájeptáwir dawıs ǵoy. (*K. S.*) 3. — Astapıralla!... Óziń ápiw ete kór allatala!... (*Ó. X.*) 4. Yasha, kim ekenin men endi bildim. (*I. Y.*) 4. Ya toba, ne degen danalıq bar bunda. (*I. Y.*)

Tuyǵı-sezim tańlaqları adamlardıń quwanıw, shadlanıw, ráhátleniw, tańlanıw, ókiniw, qıynalıw, hayran qalıw t.b. sıyaqlı sezimlerin bildiredi. Olar mınalar: **pa, pay, pah, o, pah dúnya-áy, bárekella, yasha, yashaqay, aquday, hay-hay, átteń, astapıralla, yapırmay, ah, úwh, hásseniy, túw, way, qudayım-ay** t.b.

122-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Tuyǵı-sezim tańlaqların tawıp, olardıń mánilerin túsindirıń.

1. — Hay-ay bárekella, gáp bolǵanıń-a! — Zamanı birdiń hamalı bir, — dep gápin ulastırdı bay. (*Sh.S.*) 2. — Pay, Purxan aǵa qatırasız-aw! (*A.S.*) Pay, qanday mazalı? — dep maqtadıq. 3. Haw, bereket tapqır! — dep quwatladı onı Yusup qallash. 4. Áttegen-ay, olay bolmay shıqtı. 5. Oy-boy, sorlap qalıpsañ ǵoy. 6. Zalım Turdıqılısh buǵıp qaldı, ox neteseń.

123-shınıǵıw. Gáplerdi oqıp shıǵıp, tańlaq sózlerdi tabıń. Olardıń qanday mánide qollanılǵanın aytıp beriń.

1. Há, elespesizliginiń sadaǵası keteyin. 2. Astapıralla, bul jańalıqtan meniń haslan xabarım joq eken. 3. Pay, sen de kelistirdiń-aw dedi, taqatsızlanıp ornınan turıp ketken Asan. 4. Way, qayda? Bizde oǵan jetkendey bilim bar ma? 5. Áy, onday úlken ótinishim joq. 6. Átteń, bul quwanış uzaqqa sozılmadı. (*T. Q.*) 7. — Áy, taksist degenlerdi iyman bolmaydı-aw! 8. — Hay, sizler gáptiń keynin buzıp baratırsız ǵoy-ay! (*A.S.*) 9. Haw, ol mal emes, ózińdey adam ǵoy. (*Ó. X.*) 8. Pah, qanday taza, qanday jaǵımlı hawa. (*A. B.*)

§30. Buyriq tañlaqlar

Adamlardıń dıqqatın awdarıw, qaratıw, janlı janıwarlaradı aydaw, shaqırıw, toqtatıwǵa baylanıshlı qollanılatusın tañlaqlarǵa buyriq tañlaq delinedi.

Adamlarǵa qatnaslı buyriq tañlaqlar: **ha, ha-a, hey, qaragım, shıragım, posh, tss, állo, állo-állo** t.b. Bul qollanılıw mánisi jaǵınan qaratpa, buyriq mánilerin bildiredi. Mısalı: 1. **Ha**, aman-esen júrsen be, inim, úyishiń aman ba? (A. B.) 2. **Qaragım**, sen otırıp tur, men házir kelemen. (N. D.) 3. **Posh, posh**. Jol ber, shıǵın bir shetke. (Mirza Tursın-Zada)

Úy haywanlarına qatnaslı buyriq tañlaqlar: **háwkim-háwkim, máh-máh, qurray-qurray, shúw-shúw, sháwip-sháwip, pısh, pısh-pısh, jit, kúshke-kúshke, tót, tóte-tóte, sherim-sherim, jarıqlıq, janıwar-ay** t.b. Bul tañlaqlar aydaw, shaqırıw, toqtatıw, marapat beriw, ayaw, ǵargaw mánilerin bildiredi. Mısalı: 1. Bir kúni xojayın qurı shelekti dańǵırlatıp atlarǵa **máh-máh**, dep jaqınlay berdi. 2. **Shúw**, Gúlsarı, alǵa. 3. **Tur-r**, Gúlsarı qayaqqa asıǵıp baratırsań! — dep dizgindi tartatıwın edi. 4. **Jarıqlıq**, kólik degenge ne jetsin, mútáj waqtında isińe jaraydı. (Sh. A.)

124-shınıǵıw. Oqın. Buyriq tañlaqlardı tawıp, olardıń mánisin túsindirin.

1. **Shúw!** — dep qolındaǵı tayaǵı menen arbaǵa jegilgen shıbıǵı menen tanasın bir urdı. 2. **Pısh-ay**, — dep ırǵıp túrgeldi bay. (T. Q.) 3. «**Jit**», — degen dawısınıń da erksiz shıqqanın bilmey qaldı. (X. A.) 4. **Hál-hál!** — dep qáhárlenip baqırdı ol iytkе. (Sh. S.) 5. **Kempir**, háwkim-háwkim dep sıyır sawdı. 6. **Ġunan** biye júyrik keledi eken, janıwar. (I. Y.)

125-shınıǵıw. Tómendegi buyriq tañlaqlardı qatnastırıp ǵap dúzin. Olardıń qanday máni ańlatıp kelgenin túsindirin.

Tañlaqlar: shıragım, allo, háy, tóte-tóte, hál-hál, shúw, tur-r.

§31. Turmıs-salt tañlaqları

Turmıs-saltqa baylanıslı sälemlesiw, xoshlasıw, qutlıqlaw, xoshemetlew, algıs aytıw t.b. mánilerde qollanıl tuǵın tañlaqlarǵa turmıs-salt tañlaqları delinedi.

Bul tañlaqlardıń toparına **assalawma áleykum, waliy-kum assalam, xosh, xosh bol, saw bol, qutlıqlayman, qutlı bolsın, qırmangá bereket, ápiw etiń, márhámat, raxmet, harma, bar bol, qayırılı kesh, kesewiń aǵarsın** t.b. sózler kiredi.

Turmıs-salt tañlaqları kóbinese dialog gáplerde keń qollanıladı.

126-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Turmıs-salt tañlaqlardı tawıp, olardıń turmısqa baylanıslı qanday mánilerde qollanıp kelgenin túsindir.

Ibrayım attan túsip, keń peyillenip qushaǵın jaydı:

— Assalawma áleykum, baybetshe?

— Waliy-kum assalam! — Tanabay kelgenlerdiń qolınan aldı.

— Saw-salamatsız ba?

— Qudayǵa shúkir.

— Irza bol, jora? Meni keshir, esitip tursań ba, jora, meni keshir!

— Amanbısań, qutlı dalam? — dedi áste ǵana.

— Shúkir, Tolǵanay, sen keldiń be? (*Sh. A.*)

Sol baratırǵanda ol: Xosh bol, ene! Meni keshir, meniń ketkenim endi, — dedi. Men de onıń keyninen juwırıp baratırıp: Xosh bol, shıraǵım! Xosh bol, Áliyman. Baxıtlı bolǵaysań, xosh bol! (*Sh. A.*)

127-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tañlaq sózlerdiń astın sızıp, olardıń tañlaqtıń qaysı túri ekenin hám mánilerin aytıń.

1. Raxmet, Abdiraman, xalıqtıń balası. (*I. Y.*) 2. — Assalawma áleykum, aǵa! Aman-esen barmısań ǵarri! (*I. Y.*) 3. Qaraǵım, sen at qoya ǵoy, — dedi Ulbosın. (*N. D.*) 4. — Ata, harma! — dep Sadullanıń betine qaradım. 5. — Bar bolıń, — dep qısqa ǵana juwap berdi. (*N. D.*) 6. Tawıqlar menen shójelerdi

kórgen Turdígúl: «Tót, ha tót», — dep quwdı. (J.A.) 7. Ura-ura! Jasasın biziń Watan! (N.D.)

128-shınıǵıw. Oqırń. Tańlaqlardıń qaysısı tuyǵı sezim, qaysısı buyırq, qaysısı turmıs-salt tańlaǵı ekenin ajıratıp, túsiniń berin.

1. Pay, qoyısań-a, usınday waqıtta adamnıń miyine anekdot sıya ma? 2. Raxmet, Murat Muxammedovich, meniń jataqxanaǵa qaytıwım kerek edi. 3. Assalawma áleykum, qımbatlı dostım. 4. Yapırmay, saddaq bul adamlarǵa. 5. Haw, kel, Qasım inim. (K.M.) 6. Shók degende shógermiseń, kóp jasaǵan túye ekenseń. (Kúnxoja) 7. Pah-pah, onıń sawabına ne jetsin. 8. Áy harmań, jigitle! 9. Táwbe! Kim oylaǵan aldınan jorıp, seni bunsha keledi goy dep. (I.Y.)

129-shınıǵıw. Oyıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan tuyǵı-sezim tańlaqlarına 3 gáp, buyırq tańlaqlarǵa 2, turmıs-salt tańlaqlarına 2 gáp tawıp jazıń. Olardıń hárbir túrine mısallar tiykarında túsiniń berin.

§32. Tańlaqlardıń intonaciyası, gápтеgi xızmeti hám irkilis belgileri

130-shınıǵıw. Berilgen ga'plerдеgi tańlaqlardıń intonaciyasına, gápтеgi xızmeti hám irkilis belgisine dıqqat awdarıń.

1. **O**, xan qızı! Sabır áyle az ǵana. (J.Y.) 2. **Pay-pay!** Balıqları sonshellı mazalı edi-aw. (K.M.) 3. — Ata, **harma!** — dep Sadullanıń betine qaradım. (N.D.) 4. Hay, jit, jollı. (K.S.) 5. Nede bolsa, bizler «**háwkem-háwkem**», — dep buǵaǵa jaqınlap bara berdik. 6. **Haw**, nege dalada turmız, ishkerileyik, — dedi Allayar. (T.Q.) 7. **Toba**, qoy bul adamlardı! (I.Y.) 8. **Bárekella**, balalarım, qarıwdı sala berin. (I.Y.)

Tańlaqlardıń intonaciyalıq ózgesheligine qaray, onıń sintaksislik xızmeti hám irkilis belgileri anıqlanadı:

1. Eger tańlaqlar óz aldına gáplik intonaciya menen aytılsa, tańlaq **sóz-gáp** xızmetin atqaradı. Bunday jaǵdayda aytılıw intonaciyasına qaray **noqat, úndew belgileri** qoyıladı:

a) **sóz-gáp** xızmetinde kelgen tańlaqlar kóterińki aytılsa, keynine **úndew belgisi** qoyıladı. Mısalı: 1. **Bárekella!** Júdá jaqsı, hárkim óz mákanınan kámal tapsa. (S. X.) 2. Súyinshi, Tolǵanay apa, Jorabek atamnıń kelini bosandı! — **Qoy-á!** Qashan bosandı? — Búgin tańnıń aldında. (Sh. A.);

b) **sóz-gáp** xızmetinde kelgen tańlaqlar páseń intonaciya menen aytılsa, tańlaqtan keyin noqat qoyıladı. Mısalı: 1. Qáleseń kuzovqa otır, awılǵa deyin aparıp taslayın — **Raxmet.** Atım bar. (Sh. A.) 2. **Yapırmay.** Mınaw oqıwǵa kelip burınǵıdan da sulıwlanıp ketipti. (S. X.)

2. Tańlaqlar gáp ishinde **kiris aǵza** xızmetinde kelgende jay intonaciya menen aytıladı.

Kiris aǵza xızmetinde kelgen tańlaqlar gáptiń basında kelse keyninen, ortasında kelse eki jaǵınan, aqırında kelse aldınan **útir** qoyıladı. Mısalı: 1. **Bárekella,** azamat jigitler, maǵan etken bul húrmetińiz altınnan da artıq. (A. B.) 2. Mınawıń hárrre ǵoy, **háy,** zańǵar. 3. Bul ne kórgensizlik, **toba.** (I. Y.)

3. Geyde tańlaqlar jekke-siyrek atlıqlasıp kelip grammatikalıq gáp aǵzalarınıń xızmetin de atqaradı. Mısalı: 1. Adamlar ılay atıp atırǵanlarǵa **bárekellasin** jetkerip tur. (T. Q.) 2. Alıstan **ura** esitildi. (X. S.) 3. Erpolat astındaǵı qara nargá **shók-shók** dep buydasın eki ret qaqtı. (M. D.)

4. Juplasıp kelgen tańlaqlar **defis** arqalı jazıladı: 1. **Yax-yax,** qolıma tiymeń. (A. B.) 2. Átirapqa qara, sen, **bay-ba-ay.** (Sh. S.)

131-shunǵıw. Oqıń. Tańlaqlardı tawıp, olardıń qanday intonaciya arqalı aytılganın, sol intonaciyaǵa baylanıslı qanday gáp aǵzası bolıp turǵanın hám irkilis belgileriniń qoyılıwın túsindirıń.

1. — Wax-áy! — dedi Aytbay. 2. — Haw, suwdı zorǵa jınap alganda ma? 3. Haw... qalay bolmasın náldi óltirmewdiń ilajın oylaw kerek. — Haw, ne isleymen sonda? 4. — Astapı-ralla, sırı kóp ǵoy.

5. — Paqalı óskin ǵoy.

— «Kuban-3» degen sort.

- Yapırmay-á.
- Tañlanatuğını joq, yashullı.
- Átteñ, paqalı uzın eken.

6. Áy, toba-ay... Ne isleyimiz? 7. Haw, mına baslıq ne qıladı. 8. Bârekella, Asqar, jerdiñ ilajı bolar. Uwh! — dedi Asqar. (I. Q.)

132-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Tañlaqlardıń astın sızıp, aytılıw intonaciyasına qaray tiyisli irkilis belgilerin qoyıń hám olardıń sintaksislik xızmetin anıqlań.

1. Haw Sapar aǵa, usınday dúbeleyde qayda júrsiz? 2. Raxmet balalarım raxmet. 3. — Eh balam-ay, aytıwǵa ańsat-aw. 4. Astapıralla Sapar aǵa jatıp qaldı ma? — dep dawıslap soradı. — Táwbe keshe ǵana sap-saw júr edi ǵoy. Alla yar bolsın Sapar aǵa... Áwmiyin aytqanıńız kelgey. (Sh.S.) 8. Alla jarılqasın inim, bulardıń báriniń ne keregi bar. 9. Raxmet hesh nârise buyırtpa etpey-aq qoy. 10. — Way-way jaǵımlısın-ay. (Sh.S.) 11. Pah-pah qanday gózzallıq. (A. Bek.)

TAÑLAQLARDI MORFOLOGIYALIQ TALLAW

Tallaw jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi.
- II. Morfologiyalıq belgisi: ózgermeytuğın sóz shaqabı.
- III. Sintaksislik xızmeti.

Tallaw úlgisi:

Yapırmay-á, qızıq oyın eken bul. (I. Y.)

Awızeki tallaw	Jazba tallaw
I. Yapırmay-á —tañlaq II. Morfologiyalıq belgisi: ózgermeytuğın sóz III. Sintaksislik xızmeti: kiris aǵza	I. Yapırmay-á — tañl yapırmay-á II. Morf.bel: ózgm. sóz III. Sint.xız: kiris aǵza

133-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Tañlaq sózlerdi tawıp, olarǵa úlgi boyınsha awızeki tallaw jasań, sintaksislik xızmetin anıqlań.

1. Raxmet, jaqsı,—dep juwap qaytardı qız. (*K. M.*)
2. Way, dostım, hár nárseni óz atı menen ataw kerek góy.
3. Pútkil Qaraqalpaqstan menen Xorezm duz astında qalıw qáwpi bar. —Yapırmay-á!
4. Pay-pay! Balıqları sonshellı mazalı edi-aw.
5. Bay-bay-bay, endi qáytemen, mınaw qay tuslar edi. (*Sh. S.*)

ТАҢЛАQLARDÍ ТÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriñ

1. Qanday sózlerdi tañlaq deymiz?
2. Tañlaqlar qurılısına, mánisine qaray neshege bólinedi?
4. Tañlaqlardıń intonaciyasın, irkilis belgilerin aytıń.
5. Tañlaqlardıń sintaksislik xızmetin aytıń.

Tapsırmalardı orınlañ

1. Tiykargı tañlaqlarǵa yadıńızdan eki-úsh sóz, dórendi tañlaqlarǵa eki sóz tawıp aytıń.
2. Tañlaqlardıń mánisine qaray hárbir túrine gáp dúzip jazıń.

134-shınıǵıw. Oqıń. Tañlaq sózlerdi tawıp, olardıń qanday má-nide qollanılıp turǵanın aytıń.

1. O,o! ol júdá shaqqan qız. (*T. Q.*) 2. Ata, payǵazı! —Hah! —dep qoydı malınan dárek táme etken ǵarrı. Shıqtı ma bir jerden? 3. Haw, jinlimiseñ, nege küle bereseñ?!... 4. Oy bo-oy, kóp sóylep jiberdim be? 5.—Way, qoshshım-ay, til menen aytsañ bári de ańsat. (*Sh.S.*) 6. Bew, sheshe, ele esitkeniń joq pa edi. (*N. D.*) 7. O-ho! Aǵamnıń qolı tap temirshi ustanıń qolında, sirá qayıspaydı. (*A. Bek.*) 8.—Íq-ıq! —dep suwpı esheginiń taqımın qaqtı. (*K. S.*)

135-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Tañlaq sózlerdi tawıp, olardıń intonaciyasına qaray irkilis belgileriniń qoyılıwın hám sintaksislik xızmetin anıqlań.

1. Jit-jit!—dep jaña kelgen Xojanazar Qádirbaydıń qasqırday qabaǵan iyterin keseklep, ishten qulıp urıwlı dárwazasın qaqtı. (*A. Bek.*) 2. Matroslar barlıǵı bir awızdan «Ura» dep ses berdi. 3. Pay... zańǵar ana bir jigittiń biylewine qara, ayaǵı jerge tiymeydi. 4. Háy, áttegene-ay! Bunday oylar oy emes-aw,

sözler hárkimde de bar edi. 5. —Way, dúnyası qurgır, ne se-bepten bunday. 6. Haw! Ana ishindegi adamdı qara. 7.— Ura! Ura!—dep alğa umtıldı. (*N. D.*)

136-shınıǵıw. Yapırmay, pay, wax-wax, haw, uwh, oy bárekella, **átteń** tańlaq sózleriniń hárbirine bir-birden gáp dúziń. Dúzgen gáplerińizdegi tańlaqlardıń irkilis belgilerine dıqqat etiń.

ELIKLEWISH SÓZLER

§33. Eliklewish sózler haqqında túsiniq

137-shınıǵıw. Oqıń. Gáplerdegi qara háríp penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qaysıları kóriniske, qaysıları seske baylanıslı ayılǵanın anıqlań.

1. Alıstan **buwdaq-buwdaq** shań kórinde. 2. **Sıldır-sıldır** suw aǵar. 3. Ol **jalt** burılıp, artına qaradı. 4. **Shıyq** etip qapı ashıldı. 5. Kózinen **mólt-mólt** jas aqtı. 6. Qamışlıqtıń arası **tısır** ete qaldı. 7. Sırttan **dúrs-dúrs** ses esitildi.

Eliklewish sózler turmıstaǵı hár túrli kórinis hám seslerge eliklep ayıladı. Mısalı: 1. Júnleri **jilt-jilt** etip juwıp taralǵan atlarǵa qaraǵan sayın qaraǵıń keledi. (*Sh. A.*) 2. Írashtaǵı putanıń arasınan mıltıq **taq** ete qaldı. (*N. D.*) 3. Qay waq kórseń de, ustaxanada **ıs-pıs-ıs** kórik basıw, **shıq-shıq-shıq** shókkish urıw tınbaydı. (*T. Q.*)

Bul mısallarda 1-gápтеgi **jilt-jilt** sózi kóriniske eliklewdi, al 2 — 3-gáplerdegi **taq** (ete qaldı), **ıs-pıs-ıs**, **shıq-shıq-shıq** sózleri seske eliklewdi bildiredi.

Zatlardıń, qubılıslardıń ses hám kórinisine eliklewdi bildiretuǵın sózlerge eliklewish dep ataladı.

Eliklewish sózler dara (jalt) hám jup sóz (jalt-jalt) túrinde qollanıladı. Olar dara túrinde de, jup túrinde de, kóbinese **et** kómekshi feyili menen dizbeklesedi: **gúmp etti, tars etti, tars ete qaldı, taq ete qaldı, jilt-jilt etedi, tars-turs ete qaldı** t.b.

138-shınıǵıw. Oqıń. Eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń qaysısı kóriniske, qaysısı seske eliklep ayılǵanın túsindirín.

1. Saydıń arjaǵındaǵı tasmiytin bolıp qalǵan, jaǵa menen iytten qorqqan tůlki artına jalt-jalt qarap qashıp baratırǵan edi. 2. Tůlki ekewiniń de kewlin qaldırmay arasınan jılp etip ótip ketetuǵınday tuwrılap keldi. 3. Olar qasarısqannan keyin Ájmurat solıǵın basa almay, lıq-lıq etip otırıp, kóziniń jasın qolınıń artı menen sıpırdı. (*Sh. A.*) 4. Turımbet júdá sharshap boldırǵan ba, ha demey-aq qurr-qurr uyqılap ketti. (*T. Q.*) 5. Asqardıń ayaqları dir-dir etedi. 6. Ol óziniń ǵarrılıǵına qaramastan, ǵabur-ǵabır kiyinip, dárriw dalaǵa shıqtı. Qolındaǵı beli shomp etip suwǵa tústi. 7. Kún batıp, gewgim túsken waqta awıl ishi uw-shuw bola qaldı. (*A. Bek*)

139-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Eliklewish sózlerdiń astın sızıp, olar juplasıp tur ma, yamasa kómekshi sózli qollanǵan ba, ajratıp aytıń hám eliklewish sózdiń qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Hámmeden izde qalıp áste kiyatırǵan kelinshektiń bi-rewi ósek sózinen seziklengen pishinde ján-jaǵına jalt-jalt qaradı. 2. Birden háywannıń ishi jarq ete qalıp, Tursınnıń júregi jayına túskendey tınısh taptı. (*A. Bek.*) 3. Aldımdaǵılar ǵawır-ǵawır sóylesedi, birewleri kúlisip kiyatır. 4. Mikola jerge jıǵılǵan dushpandı tırr ettirip attı. (*Q. D.*) 5. Sarımbet tap uyqıdan shorshıp oyanǵanday selk etip, Mámбетке jalt qaradı. (*A. Á.*) 6. Künge kúyip, kúyrep turǵan qamıs qoralar kózdi ashıp jumǵansha bij-bij alıstı. (*T. Q.*)

140-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen eliklewish sózlerdiń kóriniske eliklewshi sózi bar gáplerdi bir bólek, seske eliklewshi sózi bar gáplerdi bir bólek terip kóshirip jazıń hám **et** kómekshi feyili dizbeklesken eliklewishlerdiń astın sızıń.

1. Ol tıq etken ses shıqsa, úydi basına kóterip qıyqıwlap jiberiwge tayınlanıp jattı. 2. Sońǵı ret asxananı aylanıp shıǵıp, shıranı óshirdi de, juwırıwı menen esikten zońq etip sırtqa shıqtı. 3. Júzbası kátin qattı selkildetip sıqır-sıqır ettirip jiberdi. 4. Grigoriy úyilip jatırǵan úrgin qardı artıp, muzlap, qatıp qalǵan sharbaqqa shatır-shatır ettirip arqasın berip súyendi. 5. Arbanıń dógeregindegi qardıń üstine ıbir-jıbir qoyan izleri ap-anıq bolıp túsip qalǵan. 6. Japırılıp shıǵıp

atırǵan adamlardıń epkinine shıdamay qapılar gúrsa-gúrs qulay basladı. 7. Bul attıń ayıbı tek qoraz uqsap qoqań-qoqań jorgalawǵa úyrenen. (*M. Sh.*)

§34. Eliklewish sózlerdiń mánisine qaray túrleri

141-shınıǵıw. Berilgen ga'plerdegi qara hárip penen jazılǵan eliklewish sózlerdiń mánisine dıqqat awdarıń.

1. Qazandaǵı **bigır-bigır** qaynap atırǵan góshke kózi túsiw-den, ishi **gım** etti. 2. Búgin Ziyada bes alǵan ba, shırayı **gúl-gúl** janıp tur. (*T. Q.*) 3. Bazda apam Biybizada kempir menen sóylese qoysa bir uyadan ushqan qumırılarday **juǵır-juǵır** sóylesedi. (*T. Q.*) 4. Atlardıń qulaqları bazda **selteń-selteń** etedi. (*A. Á.*) 5. Demniń arasında **taq-tuq** atıspa, **shaq-shaq** nayzalasıw baslanıp ketti. (*T. Q.*) 6. Bir waqıtta **gúrp-gúrp** mıltıq atıla basladı. (*Ğ. G.*)

7. Qarasın attıń kórgen soń,

Gúldir-gúldir kisnedi.

Awzındaǵı suwlıǵın,

Ğashır-ğashır tisledi. (*«Alpamis»*)

Eliklewish sózler mánilik ózgesheliklerine qaray **seske eliklewish sózler, kóriniske eliklewish sózler** bolıp ekige bólinedi.

1. Seske eliklewish sózler: **tars, tısır, ğars, bılsh, shıyq, gúńk, pır, gúr, tars-tars, gúrs-gúrs, dúrs-dúrs, pır-pır, shıyq-shıyq, uwdır-juwdır, ğarq-ğarq, ğashır-ğashır, gúldir-gúldir, shúyk-shúyk** t.b. Bul sózler turmistaǵı hár túrli zatlardıń, qubılıslardıń háreketlerinen shıqqan seslerge eliklewdi bildiredi: Mısalı: 1. Shımshıqlar **juǵır-juǵır** etip ana shaqadan mına shaqaǵa qonıp júr. 2. Awzındaǵı suwlıǵın **ğashır-ğashır** tisledi. (*«Alpamis»*)

2. Kóriniske eliklewish sózler: **jalt, jilt, zońq, zımp, jarq, selk, jalp, jalt-jilt, jalt-jalt, jilt-jilt, gúrbeń-gúrbeń, jalp-jalp, uypa-juypa, sabalaq-sabalaq, jaǵal-jaǵal, iyrek-iyrek, zir-zir, dir-dir, órim-órim, burq-burq** t.b. Bul eliklewish sózler tábiyattaǵı hár túrli qubılıs-hádiyselerdiń,

zatlardıń háreketiniń kórinislerine eliklewin bildiredi. Mısalı: 1. Jolǵa jaqın búklerden ushqan qırǵawıllarǵa bazda-bazda atlardıń qulaqları **selteń-selteń** etedi. (T. Q.) 2. Bir waqları **jalt-jult** etip shaqmaq shaqtı. (Ó. X.)

142-shunıǵıw. Kóshirip jazıń. Seske eliklewish sózlerdiń astın bir, kóriniske eliklewish sózlerdiń astın eki sızıń hám olardıń bir-birinen ózgesheligin aytıp berıń.

1. ... Izler. Qıyır-shıyır izler. Júz metr júrgennen keyin terektiń ústinen jáne bir qırǵawıl pırr etti. 2. Dalada qorıq háwlisiniń otları jilt-jilt etip kórinedi. 3. Háwlige jaqınlaǵanıımızda, uw-shuw bolıp shaǵallar ulıdı. 4. Qalpaǵınıń ernegi menen betin sıyırdı hám olardı oyatıw maqsetinde óhe-óhe dep jóteldi. (A. Á.)

5. Jalt-jult eter párlirim,
Dúr-dúr silkinip taransam. (X. S.)

6. Astındaǵı qara at,
Shıńǵır-shıńǵır kisnedi. («A.»)

143-shunıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Eliklewish sózlerdi tapıp, túrlerine ajratıp aytıp berıń hám olardıń ne ushın seske eliklewshi hám kóriniske eliklewshi dep atalıwın túsindirıń.

1. Ádette, alamangá tolı bolatuǵın qalanıń, bazarǵa jaqın kóshelerinde búgin selt etken tiri jan joq. 2. Shútik shıra lap etip óship qaldı. 3. Záhiyda qapınıń aldına bargan jerde gilt toqtadı. (X. A.) At barlı-joqlı jemdi gútir-gútir shaynay basladı. 4. At tuyaqlarınıń patır-patır dúrsildisi uzaqtan-aq Sánemniń dıqqatın awdarǵan edi. 5. Quyash bult astınan birden jarq etip, palata ishi jaqtılanıp ketti. (T. Q.) 6. Taq-taq etip urǵanda trubadan ushqın shashıraydı.

144-shunıǵıw. Eliklewish sózlerdiń astın sızıń hám olardıń qanday zat hám qubılıslardıń háreketlerine eliklew kelgenligin túsindirıń hám qaysı túri ekenligin anıqlań.

1. Ekshembi kúni hárbir shańaraq óz aldına bir topar bolıp, dúrkin-dúrkin, lek-lek adamlar shirkewge qaray jol aladı. 2. Tawnazardıń qarap turǵan jaǵınan burq-burq etip

shań kóterildi. (A. B.) 3. Bir máhálleri kúnniń júzi jilt etip ashılıp ketedi. 4. Jerge qumartqanday juldızlar jimıń-jimıń etedi. (K.S.) 5. Padadan qaytqan mallar mó-mó-mó degen dawısların sozıp, balalarına jetkenshe asıgadı. (Ó. X.) 6. Bulardıń gúbir-gúbir sóyleskenlerin shalama-shákki esittim. (A. Á.) 7. Kúshli samal tereklerdiń basların iyildirip gúw-gúw etedi. (Ó. X.)

§ 35. Eliklewish sózlerdiń grammatikalıq ózgeshelikleri

Eliklewish sózler óz mánisinde turǵanda seplik, betlik qosımtaları menen ózgermeydi, basqa sóz shaqaplarınan jasalmaydı. Biraq, eliklewish sózler geypara atawısh hám feyillerdiń jasalıwına tiykar boladı. Mısalı: tars-ıl-dı, gúrs-il-dı, taq-ıl-dı, tars etti, gúrs etti, taq etti, món-ire, mań-ıra, jalt-ıra t.b.

Eliklewish sózler morfologiyalıq qurılısına qaray dara, jup hám tákirar sóz túrinde qollanıladi.

Jup hám tákirar túrinde qollanılǵan eliklewishlerdiń arası defis arqalı jazıladı:

1. Jup eliklewish sózler: tars-turs, shaq-shuq, apır-topır, taq-tuq, jalt-jult, shatır-shutır, ǵańǵır-gúńgir, gúmbir-sambır, ayǵısh-uyǵısh, uypa-juypa, uwdar-duwdar, uwdır-juwdır t.b.

2. Tákirar eliklewish sózler: ǵashır-ǵashır, shıńǵır-shıńǵır, gúldir-gúldir, dúrs-dúrs, jilt-jilt, shaq-shaq, taq-taq, bij-bij, dúsir-dúsir, dúk-dúk, lıq-lıq, zır-zır, ızıń-ızın t.b.

Tákirarlangan eliklewish sózler ses yamasa kóriniske eliklewdiń tákirarlanıw, dawamlılıq mánilerin ańlatadı.

145-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Eliklewish sózlerdiń astın sızıp, olardı morfologiyalıq qurılısına qaray túrlerine ajıratıp aytıp beriń.

1. Gúldir-gúldir kisnegen,
Suwlıqtı kese tislegen.
2. Minsem tawdıń basına,
Buwdaq-buwdaq shań keldi.

3. Shań astına qarasam,
Esabı joq, sanı joq
Lek-lek jatqan el keldi. («*Alpamıs*»)

4. Ol juwırıp barıp zımp etip dān-xanağa kirip ketti.
5. Üydiń ishi gúbir-gúbir sóz boldı. (*J. A.*) 6. Bir waqıtları shaqmaq jalt-jalt etti. (*Ó. X.*) 7. Sarımbet tap úyqıdan shorshıp oyanganday selk etip, Mámbetke jalt qaradı. (*A. Á.*)

146-shınıǵıw. Oqıń. Eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń morfologiyalıq qurılısına qaray qaysı túri hám jup eliklewish penen tákirar eliklewishtiń bir-birinen ózgesheligin túsindiriyń.

1. Altınday jaltıraǵan qızǵısh-sarı sonalar ógizlerdiń átirapında ızıń-ızıń etip ǵır aylanıp júr. 2. Dasturqan dógeresinde otırǵanlar tawıqtıń góshin pushtarlap alıp, awızların pomp-pomp etkizip, órli-gúrli awqatqa tiyisti. 3. Stepan basqıshtan zımp etip sekirip tústi. 4. Hár arbanıń keyninde buwdaq-buwdaq bolıp kóterilgen shańlar shubatılıp qalıp atır. 5. Grigoriy atına lıp etip sekirip minip alıp, turǵan jerden shawıp, ala jóneldi. 6. Attı dárriw bir shetke burdı da, shańdı burq etkizip, attı tikke suwǵa urdı. 7. Pax-pax-pax dep oqlar zalp penen ústi-üstine atıldı jáne de azdan soń tax-tux-tax dep jańǵırǵan ses arttaǵı toǵaydıń ishın gúńirentti. 8. Jaydıń ishi jalt etip jaqtılandı da, shırpı taǵı óship qaldı. (*M. Sh.*)

147-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen **et** kómekshi feyili menen dizbeklesken eliklewish sózi bar gáplerdi terip jazıń. Olardıń qanday feyillerdi jasap kelgenin hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin túsindiriyń.

1. Kempir peshtiń qaqpaǵın dańǵır-dúńgir etkizip ashtı da, ısıtılǵan kapusta sorpanı stolǵa ákelip qoydı. 2. Iyin aǵash basqıshtan-basqıshqa domalap, satır-gútir etip jerge tústi. 3. Gúldirmama tap jaydıń tas tóbesinde gúldir-gúldir etip, jańǵırığı dáryanıń arǵı jaqlarına jayılıp ketti. 4. Jalpaq tastıń astınan bir nárse aydıń jaqtısına shaǵılısıp, jarq-jurq etip ketti. 5. Tańnıń qarańǵısındaǵı ala gewgim aspanda birli yarım ǵana juldız jımın-jımın etedi. 6. Ústin baqatosqın basıp ket-

ken kólmeq suwdıń beti samal menen emeski tolqınsaqlanıp, teńdey jalt-jult etedi. 7. Jawırındaǵı azıq-túlikleri salınǵan dorba gá oń jaǵına, gá shep jaǵına awıp, bultań-bultań etedi. 8. Sawsaqları jılp-jılp etip, temekini músindey etip oraydı da taslaydı. (*M. Sh.*)

§36. Eliklewish sózlerdiń sintaksislik xızmeti

1. Eliklewish sózler atlıqlasıp kelip **baslawish** xızmetin atqaradı. Mısalı: 1. Uzaqtan **taq-tuq** esitildi. («*J.*»)

2. Sırttan attıń **dúbiri** esitildi. (*K. S.*)

2. Atlıqlasqan eliklewishler **tolıqlawish** xızmetinde de keledi. Mısalı: 1. Alıstan esitilgen **tasır-tusırǵa** qulaq saldım. (*Á. Sh.*) 2. Ol qasınan ótken adamdı, hátteki, bir-eki ret urılǵan **toqıldını** da sezbedi. (*I. Y.*)

3. Eliklewish sózler kómekshi feyiller menen (ásirese **et** kómekshi feyili menen) dizbeklesip, geyde juplasıp kelip, **buyanlawish** xızmetin atqaradı. Mısalı: 1. Terektiń basında otırǵan hákke miltıq atılıwdan jerge **tors ete qaldı**. (*Ó. A.*) 2. Júyrikten júyrik shıqsa ayaqları **tıpır-tıpır**. (*Naqıl*)

4. Eliklewish sózler atlıqlardı sıpatlap kelgende **anıqlawish** boladı. Mısalı: 1. At tuyaqlarınıń **pıtır-pıtır** sestı uzaqtan esitildi. (*T. Q.*) 2. Tek gewishleriniń **sılp-sılp etken** sestı ǵana biraz waqıtlarǵa shekem esitilip turdı. (*M. Sh.*)

5. Eliklewish sózler dara túrinde de, jup hám tákirar túrinde de yamasa kómekshi feyiller menen dizbeklesip te **pısıqlawish** xızmetin atqaradı. Mısalı: 1. Ol esikke jaqınlaǵan jerde **gilt** toqtadı. 2. Jer oshaqta shúlen qazan **bıǵır-bıǵır** qaynap tur. (*N. B.*)

148-shınıǵıw. Oqıń. Eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń ǵaptıń qaysı aǵzasınıń xızmetinde ekenin anıqlań.

1. Qalanıń ishi uw-shuw boldı. Móńiregen maldıń, shuwlaǵan jurttıń dawısı, pańq-pańq miltıqtıń dawısı menen qalanıń azan-ǵazanı shıqtı. 2. Tómendegi esik tars etip jabıldı. Úlken esik pıt-shıt bolıp sınǵan. 3. Sáliyma bir nárseden

seziklengendey selk ete qaldı. (*A. Bek.*) 4. Qazıwshılardıń belleri kúnge shaǵılısıp, ılaydı zıńǵıtqan sayın jarq-jarq etedi. (*S. A.*) 5. Atım kanaldaǵı gúmbir-sambırdan úrkıp ketti. (*Á. T.*) 6. Toqpaqtay qara shashı duwdar-duwdar. (*K. S.*)

149-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Eliklewish sózlerdiń astın sızıp, olardıń mánisi boyınsha qaysı túri ekenin hám qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin túsindirıń.

1. Arbakeshler qurıǵan dińkesi,
Warra-warra gápke kiristi.
Dúrs-dúrs etip saǵınǵan júrek,
Dárya yańlı tastı misalı.

(*M. T.*)

3. Atlar gúldir-gúldir kisnep,
Sharq urar úyirin izlep.
Qoy mańırap, bota bozlap,
Kewil-kewilden suw isher.

(*I.Y.*)

150-shınıǵıw. Tómenдеги eliklewish sózlerdi gáptiń bas hám ekinshi dárejeli aǵzaları etip gáp dúziń. Eliklewishlerdiń **et** kómek-shi feyili menen birge qollanıwın da esapqa alıń.

Eliklewish sózler: jalt, jalt-jult, shambır-shambır, gúbir-gúbir, sıldır-sıldır, burq-burq, buwdaq-buwdaq, taq-tuq.

ELIKLEWISH SÓZLERDI MORFOLOGIYALIQ TALLAW

Tallaw jobası:

- I. Sóz shaqabı. Ulıwma mánisi
- II. Morfologiyalıq belgisi: Ózgermeytuǵın sóz shaqabı.
- III. Sintaksislik xızmeti.

Tallaw úlgisi:

Ekewi minberdiń zánģisinen **zińk-zińk** etip tómen túse basladı. (*Sh. S.*)

Awızeki tallaw	Jazba tallaw
<p>I. Ziñk-ziñk—eliklewish seske eliklewish, II. Morfologiyalıq belgisi: Özgermeytuğın sóz III. Sintaksislik xızmeti: pısıqlawish.</p>	<p>I. Ziñk-ziñk—elik. seske elik. II. Morf.bel.:özgm.sóz. III. Sint.xız.: pısıql.</p>

151-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Eliklewish sózlerdi tawıp, olarǵa awızeki morfologiyalıq hám sintaksislik tallaw jasań. Keyingi eki gápke jazba tallaw isleń.

1. Atlar gúrt-gúrt etip pishendi güysep tur. 2. Zubaydanıń birden baqırıp jibergenı sonshelli, Aytmurat ta, balası Baymurat ta selk ete qaldı. (*Sh. S.*) 3. Háwliniń ústinen uship ótip baratırǵan ǵarǵa dawısınıń barınsha ǵaq-ǵaq dedi. 4. Dárya tárepten bir bapta shuwıldaǵan, shıqırılǵan, gúrs-gúrs etken sesler esitilip tur. (*M. Sh.*) 5. Alıstan buwdaq-buwdaq shań kórindi. 6. Azdan keyin shıyıq etip esik ashıldı.

ELIKLEWISH SÓZLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızeki juwap berin

1. Qanday sózler eliklewish sóz boladı?
2. Eliklewish sózlerdiń mánili hám kómekshi sóz shaqaplarınan ayırmashılıǵı qanday?
3. Eliklewish sózler mánisine qaray qanday túrlerge bólinedi?
4. Eliklewish sózlerdiń qurılısına qaray túrlerin aytıń.
5. Eliklewishler gáp aǵzası bola ala ma, eger bolsa, qaysı aǵzalardıń xızmetin atqaradı?
6. Eliklewish, kóbinese qanday kómekshi feyil menen diz-beklesedi?

Tapsırmalardı orınlań

1. Seske eliklewish sózlerdi keltirip 3 gáp jazıń.
2. Kóriniske eliklewish sózlerdi keltirip 2 gáp jazıń.
3. Dara, jup hám tákirar eliklewishlerdiń hárqaysısına bir-birden yadtan gáp tawıp jazıń. Jup eliklewish penen tákirar eliklewishtiń ayırmashılıǵın túsindirin.

4. Dara hám tákirarlangan eliklewishlerdi **et** kómekshi feyili menen dizbeklestirip, eki gáp dúziń. Qurağan gáplerinızdegi eliklewish sózler bayanlawısh bolıp kelsin.

152-shınıǵıw. Oqıń. Eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń mánisi boyınsha qaysı túri ekenin hám morfologiyalıq qurılısın aytıń.

1. Qasqırdıń tisleri shıqır-shıqır etedi. 2. Pañq-pañq, gürs-gürs atılğan mıltıq dawısları qulaǵıńdı pitep taslaydı. 3. Tań tolıq atqan máhálde, sırt-sırt basqan aǵash gewishiniń tıqıldısı esitildi. 4. Anaw aq shapanlı mırs-mırs kúldi. 5. Júzi mıń jılgı tastay mij-mij. 6. Onıń gedir-budır sózi de jaǵıp baratır. 7. Qara bultlar awıl ústine kelgende, güldirmama gürkirep, jarq-jurq ete qaldı. (*Ǵ. S.*) 8. Parr etip ushqan qırǵawıllar aspanǵa kóteriledi. (*Ó. X.*) 9. Uzaqtan jalt-jult etip duman arasınan otlı jalın kórinde. (*A. Á.*)

153-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Eliklewish sózlerdi dizbeklesip kelgen kómekshi feyiller menen birge astın sızıń hám olardıń qurılısına qaray qanday feyil jasap kelgenin, qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin túsindirıń.

1. Awıl kempirleri shuw ete qaldı. 2. Aradan bes-altı kún ótkennen keyin jalańlağan jas jigitler awılǵa saw ete qaldı. 3. Qádimgi gülmıyıq arba dóńgelegi arasınan jalt etip kózge kórinedi. (*Ǵ. S.*) 4. Qalashı jilt etip bir shabaq suw betine shapshıp shıqtı. (*S. S.*) 5. Bir gone háwliniń mushında Juma sap ete qaldı. 6. Aspan birden part-part etti de, jawın jawa basladı. (*Ó. X.*) 7. Asqardıń ayaqları dir-dir etedi. (*A. Bek.*)

154-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Eliklewishten jasalğan sózlerdi túbir hám qosımtaǵa ajratıp astın sızıń.

1. Oraqtıń ǵırtıldısı da esitilmeydi. 2. Atlardıń qulaqları qayshılanıp tıpırshılawda. 3. Bazarbay ózinen ózi gúbirlene beredi, hár jerde bir gúbirlenip aladı. (*Sh. S.*) 3. Hámme ǵawırlasıp, onı túrgeltip, ákesiniń, anasınıń qolınan aldırđı. 4. Qalmırza sol waqıtta ashıwlı arısladay gúńirenip atqa qamshını bastı. 5. Asan ketkennen keyin arada azmaz jim-jirtlıq húkim súrdi. (*K. M.*)

6. Sol kárada Nurmannıń
Dúrsildep ketti júregi.

(S.N.)

7. Qos búyregi sıqlıdap,
Kóziniń jası móltildap,
Sol waqları Barshınjan,
«Aǵajan» — dep sóyledi.

(«Alpamıs»)

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

Sintaksis — grammatikanıń bir bólimi. Ol grek sózi, «dúzilis», «dizbeklesiw» — degen mánini ańlatadı.

Sintaksis morfologiya menen tıǵız baylanıslı úyreniledi.

Sózlerdiń sintaksislik baylanısı arqalı dúziletuǵın sóz dizbegi, gáp hám gáp aǵzaları, tekst sintaksiste úyreniledi.

Irkilis belgileriniń qoyılıw qaǵıydaları punktuaciyada úyreniledi. **Puntuaciya** — latınnıń «punktum» «noqat» degen sózinen alınǵan. Ol sintaksis penen birge úyreniledi.

Sóz dizbegi, gáp hám teksttiń dúziliw hám qollanıw nızamlıqları úyreniletuǵın til ilimine sintaksis dep ataladı.

Irkilis belgileriniń qoyılıw qaǵıydaları úyreniletuǵın ilimge punktuaciya delinedi.

JAY GÁP SINTAKSISI

§ 37. Jay gáp haqqında túsiniw

155-shınıǵıw. Tekstten jay gáplerdı tawıp kóshirip jazıń. Olardıń bas aǵzalarınıń astın sızıp, sol bas aǵzaldıń qatnasına qaray qanday jay gáp ekenligin túsindirıń (eki bas aǵzalı ma yamasa bir bas aǵzalı ma, keńeytilgen be yamasa keńeytilmegen jay gáp pe?)

Tısqarıda qar borasınlap jawıp tur. Aspan ashıq kúnlari tawlar ayqınlasıp kórinedi. Mektep ózi bálent jerge salınǵanlıqtan, awıl páste qalıp qoyǵan.

Shabdar menen Ańǵaltorını eki tulpar dese boladı. Ekewiniń de sáni birdey. Jolǵa shıqsa boldı, atlardı tek bir

qalıptegi júrisine salıp jiberedi. Shabdar menen Ańgaltorı jol alıp júrip ketkennen keyin, bir muqamda shayqatılıp, jalları kóterilip basılıp kete beredi (*Sh. A.*).

Grammatikalıq tiykarı bir gáplik oraydan dúzilip, tıyanaqlı pikir bildiretuǵın gáplerge jay gáp delinedi.

Jay gápler tóمندegi belgilerine iye boladı:

1) tıyanaqlı bir oy-pikir gáplik belgige (predikativlikke) iye boladı; 2) eki yamasa bir bas aǵzanıń oraynan dúziledi; 3) ózine tán gáplik intonaciyası boladı. Usı sıyaqlı belgilerge iye bolǵan sintaksislik birlikler jay gáp sintaksisin dúzedi. **Mısalı:** 1. Báhár baslandı. Awıl diyqanları egiske kiristi. 2. Hámme jerde tuqım sebiw gájja-gáj baslandı. (*Ó. X.*)

Jay gápler bas aǵzalardıń tolıq qatnasıw hám qatnas pawına qaray **eki bas aǵzalı** hám **bir bas aǵzalı** bolıp, ekige bólinedi.

Grammatikalıq tiykarı eki bas aǵzanıń qatnasınan dúzilgen jay gápler eki bas aǵzalı, bir bas aǵzanıń qatnasınan dúzilgen jay gápler bir bas aǵzalı gáp dep ataladı. **Mısalı:** 1. Kóp uzamay **shigitler** jer betine kógerip shıqtı. 2. Sonlıqtan, gawasha nállerin siyreketiw hám tárbiyalaw mapazı **baslandı.** (*Ó. X.*) 3. **Dút toǵay.** 4. **Qapırıq ıssı.** (*S. A.*)

Jay gápler bas hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasına qaray, keńeyilmegen hám keńeytilgen jay gápler bolıp bólinedi.

Tek bas aǵzalardıń qatnasınan dúzilgen gápler keńeyilmegen jay gáp dep ataladı: Sabaq baslandı. Úydiń aldı tep-tegis. (*Ó. X.*)

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keńeyip kelgen gáplerge **keńeytilgen jay gápler** delinedi: 1. Qudıqtıń bası súriw-súriw qoy. 2. Qoylar suw ishıp boldı. 3. Aldı shubırısıp óriske jayılp ketti. (*Ó. X.*)

156-shunıǵıw. Gáplerdi oqıń. Olardıń grammatikalıq tiykarların tawıp, qurılısı boyınsha qanday gáp ekenin (eki bas aǵzalı ma ya bir bas aǵzalı ma) anıqlań.

Jaz ayı. Kún ıssı. Japıraqlar jım-jırt. Tereklerdiń shaqaları shıǵırǵan quyash denesin kúydirip turǵanday sallanıp tur. Qapırıq ıssıda qalıń toǵayǵa kirip bolmaydı. Jaylaw átirapında qozı, ılaqlar, sabatta úyirilip turǵan jılqılar menen qara mallar quyashqa arqasın berip toparlasıp tur.

Aspan ashıq. Aqsha bultlar uwıqqa ildirilgen aq ma-mıqtay jılıjımanstan tur. Kókte qıya ushqan qarlıǵashlar qanat qaqpaqta. (J. A.)

157-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa oyınızdan eki bas aǵzalılı hám bir bas aǵzalılı gáplerdiń hárbirine 2 gáp, keńeytilmegen hám keńeytilgen gáplerge 2 gápten tawıp jazıń.

EKI BAS AǴZALÍ GÁPLER

GÁP AǴZALARI

§38. Gáp aǵzaları tuwralı túsiniq

Gáp ishinde óz ara grammatikalıq baylanısqa túsip, gáp dúziwge qatnasqan tolıq mánili sózlerge gáp aǵzaları dep ataladı.

Gáp aǵzaları tómendegi belgilerge iye boladı: 1) tolıq mánili sóz arqalı bildiriledi; 2) gáp ishinde óz ara sintaksislik baylanısqa tusedi; 3) gáp aǵzalarına qoyılatuǵın sorawlardıń birine juwap beredi.

Gáp aǵzaları sintaksislik xızmeti boyınsha **baslawısh, bayanlawısh, anıqlawısh, tolıqlawısh** hám **pısıqlawısh** sıyaqlı bes túrge bólinedi.

Gáp aǵzaları gáp dúziwdegi xızmetine qaray **bas aǵzalar** hám **ekinshi dárejeli aǵzalar** bolıp ekige bólinedi.

Baslawısh hám bayanlawısh gáptiń tiykarın dúzedi. Sonlıqtan, olar **bas aǵzalar** dep ataladı.

Anıqlawısh, tolıqlawısh hám pısıqlawıshlar gáp dúze almaydı. Olar bas aǵzalarǵa qatnaslı, onıń túsindiriwshi, keńeyttiriwshi aǵzası xızmetin atqaradı. Sonlıqtan, olar **ekinshi dárejeli aǵzalar** dep ataladı. Mısalı: Arqa betten jaǵımlı **samal esip tur.** (Ó. X.)

Bul gápte **samal esip tur** degen sózler — baslawısh — bayanlawıshlıq qatnastağı bas aǵzalar. Olar gáptiń tiykarın dúzip kelgen. Al **arqa betten, jaǵımlı** degen sózler bas aǵzalarǵa qatnaslı. Olardıń birewi (arqa betten) bayanlawıshqa, ekinshisi (jaǵımlı) baslawıshqa qatnaslı, solardı sıpatlap gáptiń keńeyttiriwshi (túsindiriwshi) aǵzası xızmetin atqarıp kelgen.

158-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Hárbir gáptegi sózlerge gáp aǵzaların anıqlaw belgileri tiykarında tallaw jasań. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qaysı aǵzanıń xızmetinde ekenin aytıń.

Báhár. Qıstıń qalıń kórpesi ashıldı. Aq túyedey shógip jatqan aqsha qarlar eridi. Keń dala kórkemlenip, kórgen kózdi ózine tarttı. Jasil mawıtı jamılǵan jerden juparday iyis ańıydı.

Aspan áleminde aqshıl bultlar kórindi.

Báhár xabarshısı ǵazlar kiyatır. Báhár qarlıǵashı keldi. Aspan menen jer jadırıp jaynap ketti. Báhár quyashı keń dalalı hasıl jerdi qushaǵın asha bawırına bastı. (*J. A.*)

159-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáptiń tiykarın dúziwshi aǵzaların astın sızıń. Olardıń ne ushın gáptiń tiykarı dep atalıwın túsindiriyń.

Jer jibisti. Topıraq torqaday toyındı. Jer jarasıǵı jasil shópeler bórtip shıqtı. Jer beti kók lipasqa bólendi.

Qos tóbeniń ústinen qarasań Qızılqum mawıtı jamılǵanday. Juwsanniń jupar iyisi murnıńdı jaradı. Iyiskegen sayın iyiskegiń keledi. Jánıwar juwsanniń jaynap ósiwin qara? Qızılqumniń üstine qatarlastırıp teben shanshıp qoyǵanday. Sup-sulıw sobıǵı nishterdey, náwbáhardıń jaǵımlı sáni menen janińdı ráhátke bóleydi. (*J. A.*)

Gáp aǵzaları dúzilisine qaray **jay, qospa** hám **keńeytilgen aǵza** bolıp úshke bólinedi.

1. Jay aǵza tolıq mánili bir sózden boladı. Mısalı: **Mashina jolda kóp irkildi.** (*Ó. X.*) — degen gáptegi hárbir sóz dara aǵza bolıp kelgen.

2. Qospa aǵza qospa sózlerden, turaqlı dizbek hám sintaksislik bólekke bólinbeytuǵın sóz dizbeginen boladı. Mısalı: 1. Ol sporttı jaqsı kóredi. Mine, rayon orayı da artta qaldı. 2. Turımbet Jumagúlge jaman kózi menen qaradı. (T. Q.) 3. Qarsaq jortpas qolınan, ne bir qıya shóllerden asıp óttik. (Ó. X.)

3. Keñeytilgen aǵza hal feyil, kelbetlik feyil hám atawısh feyilleriniń basqarıwındaǵı feyil toplamları arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. **Bul jerden shıqqalı** udayı kún-tún jol júrdik. 2. Mashina taqırlıqta **jel menen jarısqanday** zımıraydı. (Ó. X.) 3. **Dáryanı jaǵalap júrip kiyatırǵan** Tilewmuratovtan ol biyxabar edi. (K. S.) 4. **Tañ atpay jumısqa shıǵıp ketiw** onıń súyegine sińgen ádet. (Q. D.)

160-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan gáp aǵzaların dúzilisine qaray tallaw jasap aytıń. Olardıń qaysısı jay, qaysısı qospa hám qaysısı keñeytilgen aǵza ekenine diqqat etıń.

Náwbáhar Nókisti kórkem kóriniske bóledi. Kóshesindegi **sulıw hám kóp qabatlı** jaylar kewildi quwantıp, **júrekti tastıradı. Báhar aqshamina jaqtı berip turǵan** elektr nurları aspan juldızın **tásiyin qaldırǵanday boladı.**

Tóktiń tawınan tómen túsken mashina zımırıp kiyatır. **Kóz ilmey zımırıp kiyatırǵan** mashina **minut sayın** júrisin tezletpekte.

Boranbay mashinadaǵı otırǵanlardıń barlıǵı menen **kóristi. Múnáyim minezli, ashıq kewilli, kishipeyil** Boranbay hámme menen **kúle shıray berip, jıllı júz benen** kóristi. (J. A.)

161-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Olardı tallaw úlgi boyınsha gáp aǵzalarına ajratıp astın sızıp kórsetıń.

Gáp aǵzalarına tallaw jasaw úlgi:

Baslawısh	
Bayanlawısh	
Anıqlawısh	
Tolıqlawısh	
Pısıqlawısh	

Men qısta ańda bolǵan edim. Sondaǵı bolǵan bir qızıq waqıyalardı jazbay qoyıw múmkin emes. Birden jaza basladım. «Daraqlardıń shaqalarına aspannan qar tústi, olar meniń qoynıma da kirdi... Suwıq tamshılar jawırınǵa ótti». Usınıń menen is pittı. Men usı sózlerden basqa sóz taba almadım.

Ashıq terezeden kún nurı túsip tur: kóshede balalardıń qızǵın oyını. Kewlim alaǵada bola berdi. Kóshedeǵı balalar menen oynap ketkim keledi.

GÁPTIŇ BAS AǒZALARI

Gáptiń tiykarın dúzetuǵın baslawısh hám bayanlawıshqa gáptiń bas aǒzaları dep ataladı.

Eki bas aǒzalı gáplerde baslawısh gáptiń kim yamasa ne haqqında ayılǵanın bildiredi de, bayanlawısh sol baslawıshtıń is-háreketin yamasa basqa bir xabardı bayanlaydı. Baslawısh qaysı bet, qaysı sanda kelse, bayanlawısh ta sol bet, sol sannıń qosımtaların qabıl etedi. Eger gáptiń bayanlawıshı feyilden bolǵan bir bas aǒzalı bolıp kelse, baslawısh bayanlawısh arqalı belgili boladı.

Baslawısh penen bayanlawısh óz ara **kelisiw jolı** menen baylanısadı.

§ 39. Baslawısh

162-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday sóz shaqabı ekenin hám sorawların aytıp beriń.

1. **Yaqıp** óziniń joldasların kóp kúttirmedi. 2. **Ol** kartofel atızı arqalı teńizdiń jaǵasına shıqtı. 3. **Qonaqlar** úy iyesiniń mirátine qarsılıq etpedi. 4. Qoranıń sırtında úlken bir jazıq tastıń jatqanın **hámme** de biledi. 5. **Men** bulardı keshe ǵana alıp keldim. 6. **Bizler** sen qusap mudamı qant shaynap júrgenimiz joq. 7. Tań atqan waqıtları **sizler** biziń Qılıshkóldi kórip pe edińiz. (*M. K.*) 8. **Toǵaydıń sheti** joq, **jińǵıllar, quwraylar** sıǵasıp tur. (*Ó. X.*) 9. **Jaqsılar** duslaspaǵa keledi, **sheshenler** aytıspaǵa keledi. (*Q. n. m.*)

Gáptiń kim yaki ne nárise haqqında ayılǵanın bildiretuǵın bas aǵzaǵa baslawısh delinedi.

Baslawısh tómendegi belgilerge iye boladı: 1) zatlıq uǵımdı ańlatatuǵın ataw sepligindegi sóz arqalı bildiriledi; 2) is-háreketiń iyessin bildirip keledi; 3) kim? ne? kimi? nesi? sorawlarına juwap beredi; 4) gápte bayanlawıshstan aldın ayıladı.

Baslawısh, kóbinese atlıq, atlıq ornına qollanılatsuǵın almasıqlardan boladı. Mısalı: 1. **Ullılıq** aqıl hám ádep penen payda boladı. 2. **Ilim** hám **ádep**—teńi joq gáziyne. 3. Eger **kim** oǵan **ieye bolsa**, **qádir-qımbatı** ullı boladı. («Atalar sózi») 4. **Ol**—Búrkitli awılınıń padası. (M. K.) 5. Awıldıń shetinde **pada** kórindi.

Baslawıshlar atlıqlasqan kelbetlik, sanlıq, kelbetlik feyil, atawısh feyil hám eliklewish sózler arqalı da bildiriledi. Mısalı: 1. **Ádepli** — isi menen ádepli. 2. **Ekewi** ishke kirip keldi. **Altı** ekige bólinedi. 3. **Qıymıladaǵan** qır asar. 4. **Juwırıw**—sporttıń bir túri. 5. Jaydıń **tasırılısı** kóbeyip ketti. **Erteń**—demalıs.

163-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Tekst boyınsha kitaptı sıpatlap, mazmunın sóylep beriń hám bas aǵzalardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

Áy, áziz. Adam ushın kitaptan ázizirek hám jaǵımlılıw sırlas joq. Jalǵızlıqta ol teńi joq sırlas. Onda heshqanday perde hám giyne joq. Ol sonday joldas, sózlerinde heshqanday ótirik hám qáte bolmaydı. Gúrrińinen adamǵa zálel keltirmeydi. Ol óz dostınıń kewlin qaldırmaydı. Júregın jaralamaydı. Ol sonday joldas, kisi arqasınan ǵıybat aytpaydı. Onıń gúrrińinen saǵan sonday paydalar keledi. Bunday paydanı adamlardan taba almaysañ. Kerisinshe, jaramas adamlardıń sózlerinen adamǵa zálel keledi. Kitaptay dostıń ishinde barlıq ilim-bilim jaylasqan, ol insanlardı ótmishten hám keleshekten xabardar etip turadı. Sonlıqtan da, «Kitap—aqıl qalası»—degen. (Muhammed Jabalrudiy)

164-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerdegi baslawıshlardı tawıp, astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Jillar ótedi. Bul balalar ósip, jigit bolip erjetedi. 2. Olar Káramat tawınan da biyigirek, taza tóbelerge kóteriletuđın boladı. Olar bir kóldi ğana janlandırıp qoymastan, aspandı da ózlestiriwge talaplanadı.

3. Sizler buğan isenesizler me? Men isenemen. (M. K.) Jaqsı isi menen jaqsı. Bilegi kúshli birdi jıǵadı, bilimi kúshli mıńdı jıǵadı. (Naqıl) 4. Birewden ekew jaqsı. 5. Kóp kópligin etedi, az azlıǵın etedi. (Naqıl) 6. Uyalmağan buyırmağan astan ishedı. (Naqıl) 7. Júziw — dene shınıqtırırwǵa paydalı. 8. Japtıń kópirine jańa mine bergende shambır-shambır esitildi. (A. B.)

165-shınıǵıw. Tómendegı berilgen sózlerdi baslawısh etip gáp dúziń. Dúzgen gáplerińiz keńeytilgen hám keńeyilmegen gáp túrinde bolsın hám baslawıshlardıń astın sızıp, onıń qanday sóz shaqabı ekenin túsindirin.

Sózler: awılıımız, Azat, bizler, hárkim, aqıllı, erinbegen, kópti jamanlağan, búgin, gúbir-gúbir.

§40. Jay, qospa hám keńeytilgen baslawıshlar

Baslawısh dúzilisine qaray **jay baslawısh, qospa baslawısh** hám **keńeytilgen baslawısh** bolıp úshke bólinedi.

1. Jay baslawısh dara bir sózden, iyelik sepligindegi atlıq penen ataw sepligindegi kómekshi atawıshlardıń diz-beginen boladı. Iyelik sepligindegi atlıq penen kómekshi atawısh ekewi qosılıp bir sorawǵa juwap beredi hám jay baslawıshtıń xızmetin atqaradı. Mısalı: 1. **Úshewi** piyadalap ğawashalardı aylanıp shıqtı. Olar bir nárselerdi oylastı. 2. **Shertektıń ishi** jaqsı bezelgen edi. 3. **Toǵaydıń sheti** joq, **jıǵıllar, quwraylar** sıǵasıp tur. (Ó. X.) 4. **Baǵdıń dóğeregi** diywal menen qorshalanǵan. (M. D.)

2. Qospa baslawıshlar qospa sóz hám sintaksislik bólekke bólinbeytuđın sózlerdiń dizbegi arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. **Ózbekistan Respublikası** 1991-jılı ğárezsizlikke eristi. («E. Q.») 2. **Tawmurat degen jigit** sport penen shuǵıllanıwdı jaqsı kóredi. 3. **Ot jaǵıw, kir juwıw** Aysánemniń belgili isi boldı. (N. D.) 4. **Ayzada ekewimiz** fermada sawınshı bolıp isleymiz. («E. Q.»)

3. Keñeytilgen baslawış kelbetlik feyil hám atawış feyilleriniń basqarıwındaǵı toplamlardan boladı. Mısalı: 1. **Kópti jamanlaǵan** kómiwsiz qaladı. 2. **Eki kemeniń basın uslaǵan** suwǵa ketedi. (*Naqıl*) 3. Ata-anaǵa **húrmet hám izzet kórsetiw, olarǵa miyrimli bolıw** — hárbir perzenttiń wazıypalarınıń biri. (*Mustafa Hamiypashsha*)

Añlatıw: Iyelik sepligindegi atlıq tartım qosımtalı kómekshi atawış penen dizbeklesip kelgende iyelik sepliginiń qosımtası jalǵanbay keliwi de múmkin. Bunday jaǵdayda jay baslawış boladı. Mısalı: 1. **El sheti** kórinbeydi. 2. **Toǵay ishi** meñirewlik. 3. Bul jerge, hátte **adam izi** de túspegen. (*Ó. X.*)

166-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge diqqat etip, olardıń dúzilisine qaray qanday baslawış ekenin hám bir-birinen ayırmashılıǵın túsindirıń.

1. **El aǵası** aqmaq bolsa, elin **jolawshı** talaydı. 2. **Haqıyqatlıq** — hadal júrektiń joldası. (*Naqıl*) 3. **Sadullanıń bir ózi** eki jigittiń islegenin isleydi. (*N. D.*) 4. Ustazı bolmaǵan adamdı **ómirdiń ózi** tárbiyalaydı. («*Atalar sózi*») 5. **Talant iyesin tárbiyasız qaldırıw** zulım. **Talantsız adamdı tárbiyalaw** — ómirde zaya ótkiziw degen sóz. 6. **Jaqsı ádet** — jáhände ullı mártebe hám úlken dárejege jetkeriwshi. Biraq, **buǵan jetisiw** tek ilim hám ádet arqalı boladı. (*Muinniddin Juwayniy*) 7. **Qáwmetine isengen** qáddin búgip ótedi, **kópshilikke isengen** maqsetine jetedi. (*Naqıl*)

167-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Baslawışlardı tawıp, olardıń astın sızıń hám dúzilisine qaray qaysı túri ekenin anıqlań.

1. Atamız úyimizdiń uzaǵın jaqın hám joǵın bar etiw ushın barlıq waqıt hárekte boladı. Ol biziń jasawımız ushın úy-jay tayarlaydı. Kiyindiriw ushın kiyim-kenshek tabadı. Iship-jewimiz ushın azıq-awqat tayarlaydı. Óz ata-anaların ırızı etpeytuǵın, olardı renjitetuǵın perzenttiń isi hesh waqıtta alǵa baspaydı hám eldiń aldında abırayı bolmaydı. (*Mustafa Hamiypashsha*)

2. Ata-ananıń xızmetin etiw hárbir perzenttiń minneti esaplanadı. (*Jámiy*)

3. Atalardıń doslıǵı balaların jaqınlastıradı. Ata-anasın húrmetlegen adamnıń ómiri uzaq boladı. Ata-ananıń sózine kirmegenniń jatatuǵın ornı ot ishinde boladı. («Atalar sózi»)

168-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa baslawıshlardıń astın sızıp olardıń qanday sóz shaqaplarınıń dizbeginde dúzilgenin aytıń.

1. Biz ózimiz awılda óskenbiz. (*Ó. X.*) 2. Kewil kiri ayt-sa keter, kóylek kiri juwsa keter. (*Naqıl*) 3. Eki jaqsı bas qossa, qıl ótpeydi aradan. (*Naqıl*) 4. Ańlısqan el, el bolmas. 5. Jaramas ádet kóp bolar, eń jamanı — kúnshillik. (*Naqıl*) 6. Dossız ómir ólim menen teń. (*T. Q.*) 7. Toǵaydan shıǵa bergende aldımnan torı atlı shıqtı. (*A. Dáwqaraev*) 8. Jaqsı dos is túskende biliner (*Naqıl*). 9. Jaqsılıq etiw — opalı adamnıń isi. (*Sh. S*) 10. Bizler ekewimiz awıl xojalıǵında eginlerdiń jıyın-terimine qatnastıq. 11. Elmurat degen kisi burın usı elattıń jasullısı bolǵan.

§41. Bayanlawısh

169-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olar qatnaslı baslawıshtı tawıp, soǵan qatnaslı bayanlawıshtıń sorawların aytıp beriń.

Kún **bultı**. Biraq, jawın **jawǵan joq**. Mende qızıqlı kitap **bar**. Ol mennen **úlken**. Jası **on úsh**te. Teńiz betten bult **kóterilip kiyatır**. (*Ó. A.*) Bizler dárya jaqtan úyge keshirek **qayttıq**. Bul — qımbatlı **qonaq**. Ol házir ǵana **keldi**. (*M. K.*)

Baslawıshtıń kim, ne haqqında, is-háreketin, hal-jag-dayın, jańalıq xabarın bildiretuǵın bas aǵza bayanlawısh delinedi.

Bayanlawısh **ne qıldı? ne qıladı? ne isledi? kim? ne? qanday? qansha? qalay?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. Bıyıl báhár erte **baslandı**. 2. Biraq lámgershilik **kóp boldı**. (*Ó. X.*) 3. Sebepsiz kúlki — **biyádeplik belgisi**. («Atalar sózi») 4. Kún **salqın**. Jerde qar **bar**.

Bul gáplerdegi dıqqat etilgen sózler bayanlawısh xızmetinde kelgen. Olar **ne qıldı? qalay boldı? ne? qanday?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Bayanlawishtı anıqlaw belgileri tómendegiler: 1) gáptıń tiykarın dúzetuǵın bas aǵza; 2) baslawishtıń is-háreketin, hal-jagdayın, jańalıǵın xabarlaydı; 3) is-háreketin máhállik belgisin kórsetedi; 4) betlik qosımtalı kelip, baslawısh penen kelisiw jolı menen baylanıladı; 5) orın tártibi jaǵınan baslawıshstan soń keledi; 6) kóbinese betlik qosımtalı anıqlıq meyilden, atlıq, kelbetlik hám t.b. sóz shaqapları arqalı bildiriledi.

Bayanlawıshlar qanday sóz shaqabınan bildiriliwine qaray, **feyl bayanlawısh** hám **atawısh bayanlawısh** bolıp ekige bólinedi.

Bayanlawısh jay (dara) sózler arqalı da, eki yamasa birneshe sózlerdin dizbegi menen de bildirile beredi. Usı sıyaqlı ózgesheligine qaray **jay bayanlawısh** hám **qospa bayanlawısh** bolıp bólinedi.

170-shınıǵıw. Oqın. Bayanlawıshlardı tawıp, olardı anıqlaw belgelerine túsiniń berin.

Oraldın bir eski qalasında, áyyemgi baǵdın tórinde, tastan salınǵan biyik bir hawli turıptı. Baǵdın esigi hámme ushın ashıq. Kúndiz bunda nárestelerin shayqap jubatqan analar menen kempirler skameykalarda sóylesip otıradı. Keshte bul jerde jaslar gezip júrip sırlasadı.

Baǵdaǵı eń súykimli aǵash ǵarrı shınar edi. Ol bul jerde qalanın ózi túwe, atı hawazası joq waqıtlarda ósip tamır basqan. Ol shınardıń usha basına kóz tikti. Onda shaqaǵa qonıp alǵan qanday da bir úrpek jünli qus sayrap tur edi.

171-shınıǵıw. Kóshirip jazın. Bayanlawıshlardı tawıp, olardıń astın sızın, qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin túsindirin.

1. Olar iygilikli iske baratır. Sen bizdi ozal bastan arnamıslı bolıwǵa tárbiyaladıń. Kemeler arnanın janına kelip toqtadı. (*Ó. X.*) 2. Ómir—yeń jaqsı ustaz. Paydalanbaǵan ilim—miywesiz aǵash. (*«Atalar sózi»*) 3. Ádepli adamlar menen sawbetlesiw—güllerdin xosh iyisi ańqıp turǵan tań samalınan lázzetli. (*«Atalar sózi»*) 4. Úsh jerdegi úsh—toǵız.

5. Seniñ izlegen kitabıñ — usı. 6. Erte turgannıñ ırısı artıq. 7. Awıl tawdan tómende. 8. Tawdan tiregi bardıñ, tastan júregi bar. (*Naqıl*)

§42. Jay feyil bayanlawısh

Dara feyil sózden bolğan bayanlawıshqa jay feyil bayanlawısh delinedi.

Jay feyil bayanlawısh tómendegi mánili feyiller arqalı bildiriledi:

1. Anıqlıq meyil formasındaǵı feyillerden boladı. Anıqlıq meyil arqalı bildirilgen bayanlawıshlar bolıp ótken, bolıp atırǵan yamasa endi bolatuǵın is-háreket, waqıyalardı bayanlaydı. Mısalı: 1. Shañqay túste hámme túslikke **shıqtı**. Kanaldıñ boyındaǵı sayaman shertektıñ sıpasında adamlar **otır**. 2. Olardıñ birazı tómende **otır**. (*Ó. X.*) 3. Onıñ júreginde bir sırlı waqıya **jatır**. (*X. S.*) 4. Qalanı qıdırıp bolǵannan keyin bizler vokzalǵa **kelemiz**. (*S. K.*)

2. **-ıp/-ip, -p** qosımtalı hal feyillerge betlik qosımtalarınıñ jalǵanıwınan boladı. Mısalı: 1. Taǵı bir tóbeden assa jılqılar menen qoylar **júripti**. 2. Túsimde jeti aspanǵa **ushıppan**, sen jerde **qalıpsañ...** 3. Burıñǵı zamanda bir jarlınıñ úsh balası **bolıptı**. («*Q.x.e.*»)

3. Buyırq, tilek hám maqset meyilleri arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. Endigiden bılay túsimde de, ońımda da sizlerdi **kórmegeymen**. (*X. S.*) 2. Endigi gápti Amanqul biy **aytsın**. (*T. Q.*) 3. Men endi onıñ júzin **kórmeymen**. (*K. S.*)

4. Kelbetlik feyildiñ **-ǵan/-gen** (qan/-ken), **-ar/-er** qosımtalı túrlerinen boladı. Mısalı: 1. Kún keshegige qaraǵanda búgin qattı **suwıtqan**. 2. Burın bul dógerekte el **bolǵan**. (*M. D.*)

5. Atawısh feyildiñ **-ıw/-iw, -w** hám orın sepilik qosımtalı **-ıwda/-iwde** qosımtalı túrlerinen boladı. Mısalı: 1. Meniñ tiykarǵı maqsetim — **oqıw**. 2. Bizlerdiñ maqsetimiz gúzgi jıyın-terimdi tez **tamamlaw**. 3. Házir respublikamızda sportshılardıñ sanı kún sayın **ósiwde**. (*Gazetadan*)

172-shinigiw. Oqırn. Jay feyil bayanlawıshlardı tawıp, olardıń qanday feyiller arqalı bildirilgenin aytıń.

1. Men qalanıń shetindeki shossege qaray kettim. — Siz házir júresiz be? Meni Rıbashiege deyin alıp ketiń,—dep shofyordan ótinish ettim.

— Yaq, aǵay, imkaniyat joq,—dedi. — Heshkimdi de almayman. Qansha aqsha kerek deseńiz de bereyin... Há demey biziń basqa mashinalar keledi. Biraq, men adam almayman. Mashina ketip qaldı. Jańaǵı hayal budkadan shıqtı. Ol «Házir siz de ketesiz»,—dedi. Men úndemedim. (*Sh. A.*)

2. Bir kúnleri toǵayda hesh ań qalmaptı. («*Q.x.e.*») 3. Olar toǵay arqalı júrmekshi. 4. Qoshqarbay onıń kóz jasın qáhári menen juwmaqshı edi. (*S. X.*) 5. Sheberlerdiń ismin awıllasları qádirlap, olardan úyrengen. («*Q.x.e.*»)

173-shinigiw. Kóshirip jazıń. Jay feyil bayanlawıshlardı tawıp, astın sızıń. Olardıń qaysı bette ekenin hám betlik qosımtası arqalı baslawıshın tawıń.

Bizler Oksana ekewimiz biziń baǵdıń qasına jıynalǵan aǵashlardıń ústinde otırmız. Bizler de úlkeygennen keyin biyday egemiz. Sen traktor aydaysań. Men apam qusap seyalkanıń keyninde turaman. Men Oksananıń ne dep turǵanın túsınbedim. Ol meniń menen tınısh ǵana qatara otır. Quyash jerdi házir keptiredi. Tez barayıq, Oksana. Sen jası úlkenlerdiń gápine aralaspa. Ol bul sózi menen óziniń segizge shıqqanın bildirejaq. Apamnıń júzlerin quyash shalǵan. Mańlayında tamshı terler jiltıraydı. (*M. K.*)

174-shinigiw. Yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan jay bayanlawıshtıń anıqlıq meyilden bolǵan túrine 2 gáp, basqalarına bir-birden gáp tawıp jazıń.

§43. Qospa feyil bayanlawısh

Eki yamasa birneshe feyillerdiń dizbeginen dúzilgen bayanlawıshqa qospa bayanlawısh delinedi.

Qospa bayanlawısh tómendegi qospa feyiller arqalı bildiriledi:

1. Feyil tiykarli qospa feyillerden boladi. Bul siyaqli qospa bayanlawishtin eki sinari da feyilden boladi. Mısalı: 1. Ol úyden tez **shıgıp ketti**. (*J. S.*) 2. Kún **qarańgilana basladı**. (*J. S.*)

2. Atawısh tiykarli qospa feyiller arqalı bildiriledi. Qospa bayanlawishtin bul túri feyilden basqa sóz shaqaplarına **et** (qıl), **al**, **ber**, **bol**, **basla**, **sal**, **qoy**, **kór**, **jet** t.b. kómekshi feyillerdin qosılıwınan boladi. Mısalı: 1. Xojalıqlarda báhargi egiske tayarlıq tuwralı **oylasıq boldı**. 2. Olar bir-birewine **járdem berdi**. 3. Olar húrmet-izzet penen jasaǵandı **jaqsı kóredi**. (*Ó. X.*) 4. Sırttan elektr jariǵı **jarq ete qaldı**. (*N. D.*)

3. Kelbetlik feyil, hal feyil hám basqa da feyillerge baylanıstırıwshılıq xızmettegi **edi**, **eken** (emes) **tolıqsız feyildin** dizbeklesip keliwi arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. Men esimdi bilgeli onın búgingidey quwanışın **kórgen emespen**. 2. Saratannın jumsaq jeli **esip tur edi**. (*Ó. X.*) 3. Ekinshisin oǵan atası **aytıp bergen edi**. 4. Avtolavka bajbannın úylerine hárdayım **qayrılıp ótetuǵın edi**. (*Sh. A.*)

175-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqın. Qospa bayanlawıshlardı tawıp, olardıń bildiriliwin (qanday sózlerden bolǵanın) anıqlań.

Kún jańa-jańa qızdırap kiyatır. Bizler burın usı Aqqalada otıratuǵın edik. (*N. D.*) Jayda otırǵanlardın hámmesi onın sózine kewil bóldi. Múyeshtegi etajerkada turǵan kitaplarına kóz juwırtıp ótti. (*I. Q.*) Sabaq ele dawam etip atır edi. Inkamal apay bolsa bul waqıtları Avstraliya haqqında sóylep atır eken. (*Sh. A.*) Onın kiyimleri suw boldı. Oraqsılıar túste úlken gújimniń sayasına kelip dem aldı. (*J. Sh.*)

176-shınıǵıw. Kóshirın. Qospa feyil bayanlawıshlardı tawıp, astın sızın. Qospa bayanlawıshın qaysı máhálde kelgenin aytıń.

Sultanmurat dárhal óziniń partasına barıp otırdı. Kelgenler oqıwshılar menen sálemlesti.

Qápelimde, klastın ishi tım-tırıs boldı da qaldı. Hátte, heshkim jótelmedi de.

Men basqa bir jumis penen kelgen edim. Meniń balalargá aytatuǵın bir gápim bar.

Oqıwshılar bir tegis otırıp qaldı. Kolhozdıń baslıǵın hámme tanıytuǵın edi. Baslıqtıń sabaq waqtında kelgeniniń mánisi oqıwshılar menen ayrıqsha sıpatta sóylesiw edi. Sizlerdiń mektebińizdiń ishi suwıq eken. (*Sh. A.*)

177-shınıǵıw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli kómekshi feyil hám baylanıstırıwshılıq xızmettegi tolıqsız feyillerdi qoyıp kóshirip jazıń hám olardıń qaysı máhál mánisinde ekenin túsindiriyń.

1. Biybayım qaltasınan bir túyinshik shıǵarıp... . 2. Keshikpey Serimbet te kirip 3. Awıl aqsaqalları jaslarǵa bárha násiyat 4. Tuwrı siziń aytqanlarıńızdı esapqa 5. Bir waqları telefon shır ete 6. Onı men burınnan tanıytuǵın 7. Bular ákesiniń traktorınıń aldına shıǵıp ketken 8. Atam hesh nárseni bilmeydi 9. Shıǵıs tárepten samal esip

Kómekshi hám tolıqsız feyiller: berdi, beredi, qaldı, keldi, eken, alamız, eken, edim, tur.

§44. Jay hám qospa atawısh bayanlawıshlar

Jay atawısh bayanlawısh tómendegi sózlerden boladı:

1. Jay atawısh bayanlawıshlar ataw, barıs, shıǵıs, orın sepligindegi atlıqtan, almasıq, kelbetlik, sanlıq hám ráwısh sózlerden boladı. Mısalı: Mınaw — **mek-tep.** (*N. D.*) Bul sawǵa **úkeme.** Barlıǵı **quwanıshtan.** Er-ler — **atızda,** bala-shaǵalar — **úyde.** (*T. Q.*) Ladan dostan aqıllı dushpan **jaqsı.** («*Atalar sózi*») Biziń jay — **mınaw.** Jáhangir aǵa jáne **birinshi.** (*Ó. X.*) Ol ǵarrınıń ul balası — **úshew,** qızı — **birew.** (*Q. T.*) Qızketkeniń keleshegi **aldında.** (*N. D.*) Bıyıl baǵımız **miyweli.** Nurlıbaydıń ulı da, qızı da — **usı.** (*M. D.*)

2. Jay atawısh bayanlawısh **bar, joq, kerek, dárkar, zárúr, lazım** t.b. bayanlawıshlıq sóz shaqabı arqalı bildiriledi. Mısalı: Portfeldiń mayda zatlar salatuǵın qaltası da **bar.** Dógerekte heshkim **joq.** (*Sh. A.*)

3. Eliklewish sózlerden boladı. Mısalı: Kún birden suwıttı, ayaq astılarımız **ğirt-ğirt-ğirt**. Toğaydıń ishi **jum-jirt**. (T. Q.)

Qospa atawısh bayanlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi:

1. Mánili atlıq sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: Bizin isimiz — **xalıqtın isi**, biziń kúshimiz — **xalıqtın kúshi**. (X. S.) Ákemiz — **Qudaybergen degen kisi**. (N. D.) Bul dúnyanıń kórki — **adam balası**. (Á. Q.)

2. Kelbetlik, ráwısh hám t.b. atawısh sózler jupkerlesiwshi baylanısta kelip qospa atawısh bayanlawısh boladı. Mısalı: Densawlıq — **tereń baylıq**. Zúraátti arttırıw — tiykarǵı wazıypa.

3. Qospa atawısh bayanlawısh atawısh sózlerge baylanıstırıwshılıq xızmettegi kómekshi hám tolıqsız feyllerdiń dizbeklesiwinen de boladı: Ol keliwden isimiz **rawaj taptı**. Prorabımız bolsa tez-tezden **xabar alatuǵın boldı**. (S. S.)

178-shınıǵıw. Gápplerdi oqıń. Jay hám qospa atawısh bayanlawıshlardı tawıp, olardıń bildiriliwin anıqlań.

1. Bir sóz benen sıpatlaǵanda, qádimgi mektepke alıp baratırǵan oqıwshınıń portfeli. 2. Ol jerde tek bolǵanı úsh xojalıq bar. (Sh. A.) 3. Jurt hám eldiń rawajı da ónerge baylanıslı. 4. Óner — jasırın ǵáziyne. 5. Óner — seniń barlıq waqıtta joldasıń, mádatkarıń. 6. Óner de barlıq islerde adam ushın zárúr. («Atalar sózi») 6. Hár qıylı tawarlar bar edi, hayallardıń kózi bolsa olardı jep baratır. 7. Hayallar bolǵanda ne, hámmesi tek úshew ǵana. (Sh. A.) 8. Ol uzın boylı, elli jaslar shamasındaǵı adam edi. (Sh. S.)

179-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jay hám qospa atawısh bayanlawıshlardıń astın sızıń. Berilgen gápplerge dıqqat etip, mánisin túsindirıń.

1. Hárbir aǵashtıń miywesi boladı, kewil miywesi — perzent. («Atalar sózi») 2. Baxtiyar bolıwdı qáleseń, tómendegi ádetlerdi ózińde saqla: dáslep ata-anańnıń qarızı moynıńda

ketpesin, ata-ana quwanishi adam ushin dúnyadađı úlken dáwlet. (*Muhammed Husayn*) 3. Múnásip perzent bolıw — ata-ana ushin úlken quwanish. («*Atalar sózi*») 4. Haqıyqıy perzent hárbir tarawda óz atasınıń húkimine boysınadı. 5. Ol ata-ana ırızshılığınan juwapsız is islese, onday biyrehim kisiden aqıllı biygana adam jaqsı. (*Barhurdar ibn Mahmud*)

180-shınığıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan jay atawish bayanlawishi bar úsh gáp, qospa atawish bayanlawishqa úsh gáp tawıp jazıń. Bayanlawishlar hár túrli sóz shaqaplarınan dúzilgen bolsın.

§45. Baslawish penen bayanlawishtıń sintaksislik baylanısı

Gáp ishinde baslawish penen bayanlawish eki túrli jol menen baylanısadı.

1. Baslawish penen bayanlawish bet hám birlik, kóp-lik sanlarda kelisip baylanısadı.

Baslawish betlik almasıqlarınan bolsa, bayanlawish penen úsh bette hám sanda qosımtalar arqalı kelisiw arqalı baylanısadı. Mısalı: 1. **Men** házir gápimdi táriyiplewge **kirisemen. Bizler** shaydı erte **iship atırmız.** (*M. K.*) 2. **Sen** ele **uyqlamadıń ba? Sizler** olardıń kewilli oynap júrgenin **kórseńizler edi.** (*M. K.*) 3. **Ol** ádewir-aq **ósti. Olar** hámme jerde **órip júr.** (*M. K.*)

Bul gáplerde **men, sen** almasıqları I — II betlerde, birlik hám kóplik sanlarda kelisiw jolı menen baylanıs-qan. **Ol** almasığı III bette, tek birlik sanda baylanısıp kelgen.

Al, atlıqtan bolǵan baslawishlar bayanlawish penen tek III bette ǵana baylanısadı. Mısalı: 1. **Mansur atam** (ol) dárwazadan **shıǵıp ketti.** 2. **Palapan** qorqqanınan jerge **qulap tústi. Oksana** onı qolına **aldi.** (*M. K.*)

2. Baslawish penen bayanlawish óz ara intonaciya arqalı baylanısadı. Baslawishtan keyin ádettegiden góre sozılıńqılaw intonaciya islenip, irkilis jasaladı. Bunday jağdayda baslawish penen bayanlawishtıń arasına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. Densawlıq — tereń baylıq.

2. Balamnıń úlkeni — Dáwletnazar, kishisi — Sápiwra.
3. Bul — Xojakól.

Atawısh bayanlawıshlar baslawısh penen III bette belik qosımtasız, orın tártibi arqalı da kelisip baylanıadı. Bunday jaǵdayda kishigirim intonaciya islenip, irkilis jasaladı, biraq sıziqsha qoyılmaydı. Mısalı: Taw biyik. Jolı qıyın. Gá jer adır, gá jer budır... Jol shań. (Ó.X.)

181-shınıǵıw. Oqıń. Bas aǵzalardı tawıp, olardıń qalay (qaysı bette, qaysı sanda hám qaysı túrde) baylanıp kelgenin aytıń.

1. Bizler bul kitaptı aldıq.
2. Sizler óz úlkenizdiń tariyxınan jańa bet ashatuǵın boldıńız.
3. Biz házir bir tıyanaqlı juwmaqqa keldik.
4. Bizler Shirikqalaǵa baramız.
5. Sizlerdiń tawıp alǵan zatlarıńızǵa izertlew júrgizemiz.
6. Sol waqıtta sizler bizlerge — ilimpazlarǵa járdem beretuǵın bolasız.
7. Ilyas kúlimsirewi menen stoldıń bir shetine keldi.
8. Ol bunnan keyin azmaz oylanıp qaldı.
9. Men jıyında sóylep kórgen emespen.
10. Sen tańnıń atqanına qayılshılıǵım joq deyseń. Meniń kúnniń batqanına ırızılıǵım joq. (Ó.X.)

182-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi eki bas aǵzalı keńeytilmegen gáp etip kóshirip jazıń. Bas aǵzalardıń astın tallaw úlgisi boyınsha sızıp, olardıń baylanısw usılın (qaysı bette, qaysı sanda ekenin) aytıń. Eger baslawıshı berilmegen bolsa, bayanlawıshı arqalı baslawıshın tawıp jazıń.

1. Oksana ekewimiz de izlep atırmız.
2. Bizler alma nál-lerin alıp keldik.
3. Sen búgin júdá jaqsı jumıs islediń.
4. Men basımdı kórpe menen japtım.
5. Sizler biziń dáryanı kórgen joq shıǵarsızlar.
6. Ol tap Farittiń sharbaǵınıń qasınan ótip, jaylawlarǵa qaray burıladı.
7. Bizler ızǵar qumda izlerimizdi qaldırıp, dárya boyına qıdırdıq.
8. Onnan keyin dáryaǵa jalpaq tas ılaqtırıp «suw qaymaq» oynadıq.
9. Jalpaq tas suwdıń betinde neshe ret sekirse, sonsha bilezik nan jeyseń.

183-shınıǵıw. Tómendegi berilgen sózlerdi baslawısh etip, gáp dúziń. Dúzgen gáplerińizde jay gáplerdiń keńeytilmegen túrlerin esapqa alıń. Baslawısh hám bayanlawıshıń qalay baylanıp kelgenin túsindirıń.

Sózler: men, sen, bizler, olar, ol, sizler, Abat, oqıwshılar, ata-ana, bizler ekewimiz.

§46. Baslawısh penen bayanlawıshtıń arasına sızıqshanıń qoyılıwı

Baslawısh penen bayanlawıshtıń bildiriliwi hám intonaciyasına qaray, olardıń arasına tómendegi jaǵdaylarda sızıqsha qoyıladı:

1. Baslawısh ta, bayanlawısh ta ataw sepligindegi atlıq sózlerden bolǵanda, aralarına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. Atalar sózi — aqıldıń kózi. Perzent — ómir gúli. Ómir — eń jaqsı ustaz. («*Atalar sózi*») 2. Onıń atı — Gúlsarı. (*Sh. A.*) 3. Báhár — sulıwlıqtıń baslawshısı. Sulıwlıq — qızlar jıwası, qızlar kúlkisi. (*G.E.*)

2. Baslawısh siltew, geyde betlik almasıǵınan, bayanlawısh atlıq sózden bolǵanda yamasa kerisinshe bolıp kelse, baslawıshdan keyin sızıqsha qoyıladı. Mısalı: Bul — student. Ol — shopan. Anaw — Qarataw. Sizlerdiń basshıńız — men.

3. Geyde atawısh bayanlawıshtıń quramında zatlıq mánidegi **bul** siltew almasıǵı kelgende, baslawıshdan keyin sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. Aral táǵdiri — bul adam táǵdiri. Araldı saqlap qalıw — bul hámmeniń isi. («*E. Q.*») 2. Diyqannıń hám sharwanıń minneti — bul anıǵında adamnıń mıtájin qanaatlandırırw. («*E. Q.*»)

4. Baslawısh ta, bayanlawısh ta sanlıqtan bolǵanda, aralarına sızıqsha qoyıladı: 1. Altı jerdegi altı — otız altı. 2. Bes jerdegi altı — otız.

5. Baslawısh atlıqlasqan kelbetlik hám kelbetlik feyillerden bolıp, bayanlawısh atlıqtan bolsa, baslawıshdan keyin sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. Balasınıń úlkeni — Azat, kishkentayı — Abat. 2. Jarısta oızıp shıqqan — Marat.

6. Baslawısh atawısh feyilinen, bayanlawısh atlıqtan bolsa yamasa kerisinshe bolıp kelgende de aralarına sızıqsha qoyıladı. Mısalı: 1. Ilimniń maqseti — iygilikli hám kórkem islerdi ámelge asırırw. 2. Barlıq iste aldınǵı qatar da bolıw — meniń maqsetim.

184-shınıǵıw. Oqıń. Bas aǵzalardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám baslawısh penen bayanlawıshtıń arasına sızıqshanıń qoyılıw sebeplerin aytıp berıń.

1. Ámiwdiń tolqını — tabıs tolqını. (*A. D.*) 2. Miynet — baxıt hám húrmetli dańqımız. (*N. J.*) 3. Kúndiz — ıssı, túnde — suwıq. 4. Bizlerdiń densawlıǵımız — elimizdiń baylıǵı bul. (*Sh. A.*) 5. Báhár — sulıwlıqtıń baslawshısı. Sulıwlıq — qızlar jılawası, qızlar kúlkisi. (*G. E.*) 6. Jeti jerdegi jeti — qırq toǵız. 7. Ósip kiyatırǵan jas áwladlardı turmısqa tayarlaw — ulıwma xalıqlıq is. (*Gazetadan*) 8. Esapqa alıw — mámleketlik is. Meniń maqsetim — oqıw. («*E. Q.*») 9. Mekteptiń baǵı — usı. 10. — Kim Asanbaev Qazanqap? Men — Asanbaev. (*Sh. A.*)

185-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi irkilis belgilerin qoyıp kóshirip jazıń. Tallaw úlgisi boyınsha bas aǵzalardıń astın sızıń hám olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıń.

1. Densawlıq tereń baylıq. 2. Dene shınıqtırıw densawlıqtıń girewi. 3. Súyektiń kómiwsiz dúzde qalǵanı bul hám meniń betine shirkew salatuǵın tańba edi. (*Sh. A.*) 4. Biziń jumısımız joldı tazalaw. (*Sh. A.*) 5. Jaqsı sóz jarım ırıs. (*Naqıl*) 6. Jeti jıynaqlaw san. 8. Táربيya balanıń keleshegi.

186-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Ondaǵı baslawısh hám bayanlawıshlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin hám sızıqshanıń qoyılıw sebebin túsindirıń.

1. Bizde sóz bar: miyman — ırıs, bereket,
Qonaq kútiw — ziyneti hár adamnıń.
2. Náreste — ol adamnıń eń úlkeni,
Kim bolsań da, sen balasań keshegi.
Shesheń bul turısında tuwmaǵan seni,
Ǵarrılar da bala bolǵan desedi.
3. Náreste — ómirdiń júregi, demi,
Ele bult kórmegen, ol bir altın tań.
Náreste — adamnıń tuńǵısh qádemi,
Sońǵı qádemiń de aparar oǵan.

(*I. Y.*)

187-shinigiw. Tört pasıldı súwretlep, shıǵarma jazıń. Jıl máwsimleriniń ózine tán bir-birinen ózgesheligin, olardaǵı adamlardıń táshwishleri, tábiyat kórinisleri t.b. sıyaqlı kórinisleri kórkem ádebiy stilde súwretlengen bolsın. Temasin ózlerińiz atań.

Bas aǵzalardı tákirarlaw ushın sorawlar hám shinigiwlar

1. Jay gáppler dep nege aytamız? Jay gápplerdiń anıqlaw belgilerin aytıń.
2. Jay gápplerdiń dúzilisine qaray túrlerin aytıń. Ne ushın jay gáppler eki bas aǵzalı hám bir bas aǵzalı bolıp bólinedi?
3. Qaysı aǵzalar jay gápplerde grammatikalıq tiykar bolıp keledi?
4. Gáp aǵzaları dep nege aytamız? Gáp aǵzaların anıqlaw belgilerin aytıń.
5. Qaysı aǵzalar bas aǵza, qaysı aǵzalar ekinshi dárejeli aǵzalar dep ataladı?
6. Baslawısh dep nege aytamız? Onıń anıqlaw belgilerin aytıń.
7. Bayanlawısh dep nege aytamız? Onıń anıqlaw belgilerin aytıń. Bayanlawısh kóbinese qaysı sóz shaqabı arqalı bildiriledi?
8. Baslawısh penen bayanlawısh qalay baylanısadı? Olardı baylanıstırıwshı qosımtalar qanday?
9. Jazıwda baslawısh penen bayanlawıshtıń arasına ne ushın sızıqsha qoyıladı? Onıń qoyılıw sebeplerin túsindirıń.

188-shinigiw. Kóshirip jazıń. Baslawısh hám bayanlawıshlardıń astın sızıp, olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám sorawların aytıń.

1. Adamda ádep bolsa, ilim de bolıwı lazım. 2. Ádep aqılǵa baylanıslı nárese. 3. Aqıl ústine ádep te qosılsa, nur ústine nur boladı. 4. Ullılıq aqıl hám ádep penen payda boladı. 5. Aqıldıń qádiri ádep penen, baylıq qádiri saqawat penen, kúsh-quwat qádiri bahadırlıq penen iske asadı. 6. Ádepli adam táwipke usaydı, onıń menen gúrrińlesiw kewildegı ǵamdı quwadı. («*Atalar sózi*»)

7. Óli sanaladı ónersiz kisi,
Ónersiz bolǵannan ólgeni yaqshı. (*Termiziy*)

189-shınıǵıw. Bas aǵzalardıń arasına sızıqsha qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Sızıqshanıń qoyılıw sebeplerin túsindirıń.

1. Ǵarrılıq aqıl hám ómir tájiriybesiniń ǵáziyinesi. (I. Y.)
 2. Ólgennen keyin maqtalıw ekinshi ómir. 3. Tiriligińde jaman degen at alıw bul ólim. («Atalar sózi») 4. Anaw Ámiwdárya.
 5. Úsh jerdegi úsh toǵız. 6. Zúraát arttırıw tiykarǵı wazıypa. (S. S.) 7. Tańlawda ozıp shıqqan Báhárgúl.

190-shınıǵıw. Tekstti dıqqat penen oqıp shıǵıń. Teksttiń nege arnalǵanına dıqqat etip, mazmunın sóylep beriń. Teksttiń mazmunınan paydalanıp hám óz turmısınızdán alıp, ádeplilik tuwralı kishi gúrriń jazıń.

Ádep—ullılıq nárwanı, bul nárwan arqalı barlıq maqset mánziline jetiw múmkin. Haqıyqatlıq tárepdarı bolǵan adamlar adamgershilik sabaqların oqıwǵa júreksinip, baxtiyarlıq kóshesine qádem qoyǵan hárbir insańǵa eń dáslep ar-uyat hám ádeplilik qaǵıydaların yad alıwı kerek. Haqıyqatında da, ádep insanıyat ushın ájayıp taj hám adamgershilikti bezewshi qımbat baha gáwhar.

Ádep sonday bir bult, onıń bir tamshı jawını jaqsı adamlardıń diyqanshilıǵına jawsa, onıń úmit palızın máńgi jasıl jaynatıp, jaqsı at-abıray zúraátinen paydalar qırmanın binyat etedi. (*Barhurdar ibn Mahmud*)

ǴÁPTIŃ EKINSHI DÁREJELI AǴZALARI

Ǵáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları haqqında túsiniń

Ǵáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları bas aǵzalardı yamasa basqa bir atawısh sózden bolǵan ekinshi dárejeli aǵzalardı tolıqtırıp, túsindirip keledi. Ekinshi dárejeli aǵzalar grammatikalıq mánisine hám xızmetine qaray **tolıqlawısh, anıqlawısh** hám **pısıqlawısh** bolıp úshke bólinedi. Bul máni ózleri túsindirip kelgen sózlerge qatnaslı sorawlar qoyıw arqalı anıqlanadı. Mısalı: **Mayda ulpa, qunarlı topıraq olarǵa júdá unadı.** (Ó. X.)

Bul ǵáptegi dıqqat etilgen sózler tómendegi ekinshi dárejeli aǵzalarǵa bólinedi: (qanday topıraq?) **mayda ulpa,**

qunarlı—aniqlawış; (kimlerge unadı?) **olarğa**—tolıqlawış; (qalay unadı?) **júdá**—pısıqlawış.

191-shınıǵıw. Oqıń. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzalarınıń qaysı aǵzalarǵı sıpatlap kelgenin anıqlań.

1. Fermerlerdiń ózine tán mashaqatlı jolı bar. 2. Bunı óz atına xojalıq shólkemlestirip, jumıs islegen adam ǵana jaqsı túsinedi. 3. Elimizde awıl xojalıǵı salasında jumıs alıp barıwdıń bul jańasha usılı en jaydırıldı. 4. Haqıyqatında, kewlińde júrgen mehriń, qolıńda texnikań bolmasa, dańgaralı fermer bolıp kete almaysań. («E. Q.»)

192-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ekinshi dárejeli aǵzalarǵı astın sızıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytıń.

Amir Temur — xalqımızdıń tariyxıy jılnamasındaǵı eń jarqın qaharmanlardıń biri. 1996-jıl elimizde «Amir Temur jılı» dep járiyalandı. Saqıpqırannıń tuwılǵanınıń 660 jıllıǵı xalıq aralıq kólemde belgilendi. Tashkent, Samarqand hám Shahrısabz qalalarında sawlatlı estelikleri boy tikledi. Ullı babamızdıń húrmetine orden shólkemlestirildi. 2011-jılı el basshımızdıń usınısı hám alǵı sózi menen «Amir Temur tuzikleri» tolıqtırılıp, joqarı sapada jańadan basıp shıǵarıldı. Ǵárezsizlik jıllarında Amir Temurdıń tuwılǵan kúnin xalqımız hár jılı 9-aprelde bayramlap kelmekte. (*Gazetadan*)

193-shınıǵıw. Yadıńızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan izlestirip, gáptiń ekinshi dárejeli aǵzalarınıń hárbir túrine 2 gápten tawıp jazıń. Jazǵan gáplerinińdegi ekinshi dárejeli aǵzalar hár túrli sóz shaqaplarınan bolsın.

§47. Tolıqlawış

194-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday seplik qosımtalarında kelgenin, sorawların hám sol sózlerdiń qaysı aǵza menen baylanısp kelgenin anıqlań.

1. Apam **Oksanaǵa** eń jaqsı **kóylegin** kiygizdi. 2. Kempir apam **hámmemizge** bir minutqa otırıwdı buyırdı. 3. Bizler **hámmemiz Petro aǵanıń úyine** miyman bolıp baramız.

4. Solay ma, qızım?—dep, ol **Oksanadan** álpayım ǵana soradı. 5. Qarındasım **olarǵa qolın** bılǵadı. 6. Aǵam **atlardı** toqtattı da, **arbadan** sekirip tústi. (M. K.)

Is-háreketti zatlıq mánide túsindiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa tolıqlawısh delinedi.

Tolıqlawıshlar, kóbinese bayanlawısh penen baylanıladı. Olar zatlıq mánidegi tabıs hám qıya seplik qosımtalı, tirkewishli sózlerge qoyılatuǵın sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. **Aspandı** tunjıraǵan bult bastı. (M. D.) 2. **Shopanlarǵa** oǵada qolaylı sharayat dúzildi. (J. A.) 3. Bizniń úyde **jolawshılar ushın** hámmesi tayar bolǵan edi. 4. Búgin Oksana **óziniń aǵası menen** Ukrainaǵa ketedi. (M. K.)

Tolıqlawıshlar tómendegi sóz shaqapları arqalı bildiriledi:

1. Tolıqlawısh, kóbinese zatlıq mánidegi seplik qosımtalı atawısh sózlerden boladı: 1. Danalar **ilimdi mal-dúnyadan** abzal kóredi. 2. Kim de kim **kitapqa** kóp qarasa, kitap **onıń zeynin** ashadı. Kitap **ótmishten** de, **keleshekten** de xabar beredi. («Atalar sózi») 3. Ana, **sáǵan** minnetdarman. (S. X.) 4. **Jaqsıǵa** aytsañ bir gápti, aldında basın iyedi. **Jamanǵa** bir is tapsırsañ, pitkenshe ishiń kúyedi. 5. **Aqılıǵa** gáp aytsañ, kóp keshikpey pitedi. (Naqıl) 6. Olar **ósip-órlewdi, bekkemleniwdi** biledi. (J. A.) 7. Bilegi juwan **birdi** jıǵadı, bilimi kúshli **mıńdı** jıǵadı. Ayaǵı úlken **sıyǵanın** kiyedi, ayaǵı kishkene **súygenin** kiyedi. (Q.n.m.)

2. Atawısh sózlerge **haqqında, tuwralı, jóninde, menen, ushın** tirkewishleriniń dizbeklesiwinen de boladı. Mısalı: 1. Men Tórtkúlde júrip, usı shaydı **siz ushın** aldım. (T. Q.) 2. Sánem **qızı tuwralı** kóp oylanatuǵın boldı. (T. Q.) 3. Inkamal apay okeandaǵı **Ceylon atawı jóninde** oqıwshılarǵa sóylep berip atır. (Sh. A.) 4. Bárimiz de **mal menen** adambız. (T. Q.)

Tolıqlawısh grammatikalıq bildiriliw hám mánisine qaray **tuwra tolıqlawısh** hám **qıya tolıqlawısh** bolıp ekige bólinedi.

195-shınıǵıw. Oqıń. Toliqlawıshlardı tawıp, olardıń sorawların, qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám qaysı seplikte ekenin aytıń.

1. Sol saparı ol tawdan túsip kiyatırǵan avtolavkanı kór-gen edi. 2. Ol suwdan dárhal atılıp shıqtı da, soqpaq penen úyler tárepke qaray juwırıp ketti. 3. Sebebi, ol avtolavkanını kiyatırǵanın hámmeden burın xabarlaǵısı kelgen edi. 4. Múm-kin, olar bir-birewine kórgen túslerin aytatuǵın shıǵar. 5. Maǵan Shabdar unaydı. (*Sh.A.*) 6. Jaqsıǵa barıp jalınsañ, gúnayındı keshedi. 7. Mıńdı tanıǵansha, birdiń atın bil. 8. Maldı tapqanǵa baqtır, otındı shapqanǵa jaqtır. (*Q.n.m.*)

196-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Toliqlawıshlardı hám sol toliqlawısh qatnaslı sózdiń astın sızıń. Toliqlawıshtıń qaysı sóz shaqabınan bolǵanın hám qaysı seplikte ekenin anıqlań.

1. Násiyattıń jaqsısı sol, ol adamdı jamanlıqtan uzaq-lastıradı. (*«Atalar sózi»*) 2. Úyreniwdi qálemegen adamǵa násiyat etpe. Aqmaqqa násiyat aytqan insan, shor jerge tuqım taslaǵan menen teń. (*«Atalar sózi»*)

3. Oqıwdan tıyılma, ulım, bir zaman,
Biysawatlıq atı kúydirer jaman.

(*Mahzam ál-ulum*)

197-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáplerdegi tirkewishli kelgen sózler-diń qaysısı toliqlawısh ekenin anıqlap, astın sızıń. Olardıń qanday sózler arqalı bildirilgenin, sorawların aytıń.

Qálwen — onıń eń bas dushpanı. Bala geyde kúni menen júrip, olardıń birazın shawıp taslaydı. Sonda da onıń tuqımı qurtılmaydı, qayta kóbeye beredi. Al, shırmawıqlar bolsa jaǵımlı gülleri menen adamdı ózine tartadı. Ol adamlarǵa kórin-bew ushın shıraljinlerdiń* arasına kelip jasırınatuǵın edi. Avto-lavka úylerdiń artı menen jaqınlap kelip qaldı. Garrı qap-qattı salmaqlı qolları menen balanıń basın sıypalay berdi. Átkónshek kishkene balalar ushın qurılǵan. (*Sh.A.*) Bizler ustaxanadan alıp kelgen temir ǵáziynelerimizdi jasırıw ushın baǵqa qaray burıldıq. Siz bizler ushın úlken ǵamxorlıq isledińiz. (*Sh.A.*)

*shıraljin — jıńıldıń bir túri.

§ 48. Jay, qospa hám keńeytilgen tolıqlawısh

198-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerdiń gáptiń qaysı aǵzası ekenin hám neshe sózden dúzilip kelgenin anıqlań.

1. Dúysenbay **sóziniń izin** dawam etti. 2. **Olar arasında** ayrıqsha erlik hám batırlıq kórsetkenleri de bar. 3. Endi **Ómirbek ǵarrını** shaqırtıń. (*T. Q.*) 4. Áne usınday jaylardı **xojalıqlar** ushın salıw kerek. (*Ó. X.*) 5. Ol **Tashkentegi awıl xojalıq institutına** kirdi. 6. Jadırap jaynaǵan kún jer betin nurgá bóledi. (*J. A.*) 7. Qayǵısız **qara suwǵa** semiredi. (*Naqıl*)

Tolıqlawıshlar dúzilisine qaray jay, qospa hám keńeytilgen tolıqlawısh bolıp úshke bólinedi.

Zatlıq mánidegi dara atawısh sózlerden bolǵan tolıqlawıshqa jay tolıqlawısh delinedi.

1. **Jay tolıqlawıshlar** dúzilisine qaray dara sóz, biriken sóz hám mánili sózler menen tirkewishlerdiń dizbeginen boladı. **Mısalı:** 1. Kún batqannan keyin **elektr nurı Ústúrtti** birden jaqtıǵa bólep jiberdi. (*J. S.*) 2. Quwat dalaǵa qatar qaǵıp qoyılǵan qazıqlardıń birewine **Temirkókti** bayladı. (*J. S.*) 3. Gúres waqtında arızımaytuǵın nárseler tuwralı oylaǵannan góri **jenis haqqında** oylaw abzal. (*Termiziy*)

2. **Dizbekli qospa sóz yamasa gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan tolıqlawıshqa qospa tolıqlawısh delinedi.**

Dizbekli qospa atlıqlardan, qospa sanlıqlardan, atlıqlasqan qospa feyillerden hám gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen boladı. **Mısalı:** 1. Terezeden túsken quyash nurı **jaydıń ishın** jaqtırtıp jiberdi. (*T. Q.*) 2. **Mal sharwashılıǵına** ayrıqsha itibar berildi. (*G. S.*) 3. **Otız besti** altıǵa bóliwge boladı. 4. Sonda da **túsindirmey ketiwdi** nadurıs kórdi. (*T. Q.*)

Keńeytilgen tolıqlawısh atawısh feyil hám kelbetlik feyil toplamları arqalı bildiriledi. Olardı dúziwshi atawısh hám kelbetlik feyiller atlıqlasıp, tolıqlawıshqa tán seplik qosımtalardı hám tirkewishlerdi qabıl etedi. **Mısalı:** 1. Ilimli adam sonday adam, **ol ózin ullı**

islerdi orinlawğa tayarlaydı. (*Abdulbarakat Qadiriy*) 2. Pax-takeshler **ğawashanı suwğarıwdı** basladı. («*E. Q.*») 3. Biraq, ol **kóbirek túsindirgendi** jaqsı kóredi. (*S. S.*)

199-shınıǵıw. Gáplerdi kóshirip jazıń. Jay, qospa hám keńeytilgen tolıqlawıshlardıń astın sızıń. Qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın anıqlań.

1. Sol kúni Qońırat ámeldarları Muhammed Pananı gilem salıp, saraydı aylandırdı da, Qońırat taxtına mingizdi. 2. Saraydıń barlıq jumısların óz qolına aldı. 3. Paylı jumısın heshkimge isletpeydi. (*N. D.*) 4. Turdıǵúl Káramatdinniń kewilli kirip kelgenin kúle shıray berip kútip aldı. (*J. A.*) 5. Usılayınsha ol diywanbegini shaqırtıp alıp, Muhammed Pana háziretiniń atınan Atamurat xanǵa xat jazıwdı buyırǵan edi. (*K. M.*) 6. Saat on birdi kórsetti. 7. Ol paylı jumısın heshkimge isletpeydi. (*N. D.*)

200-shınıǵıw. Oqıń. Tolıqlawıshlardı tawıp, olardıń dúzilisine dıqqat etiń. Qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin hám qospa tolıqlawıshlardıń dúzilisin túsindirıń.

1. Eger adamda ǵayrat bolmasa, onda basqalarǵa úlgi bolatuǵın hesh nárese isley almaysań. 2. Márt penen joldas bolǵan adam mártlikke jetedi. 3. Námárt penen jaqın júrgen adam bárqulla ǵam-qayǵıda boladı. («*Atalar sózi*») 4. Buǵan Nurjan ustanı jumsaw kerek. (*T. Q.*) 5. Sabırlı adam sonday adam, ol qolında barın aqıl-oy menen jumsaydı. («*Atalar sózi*») 6. Usharǵa atsa da hár oǵı eki úshti jalpıldatatuǵın edi. (*Á. Sh.*) 7. Izlep kiyatırǵanlardı kórip turman. (*J. A.*) Watandarlıq ilimimiz kvantlı generatorlar dóretiwege úlken úles qostı. («*E. Q.*») 8. Aǵam atlardı toqtattı da, arbadan sekirip tústi. (*M. K.*) 9. Ol jańa jerdiń sulıw tábiyatına súysinip qarap turdı. (*J. P.*)

201-shınıǵıw. Kórkem shıǵarmalardan yamasa yadıńızdan jay tolıqlawıshı bar 3 gáp, qospa tolıqlawıshtıń dizbekli atlıqlardan qospa sanlıqlardan dúzilgen túriniń hár birine 1 gápten tawıp jazıń hám olardı tallaw úlgesi boyınsha dúzilisine qaray ajratıp tallaw jasań.

§49. Tuwra tolıqlawısh

202-shınıǵıw. Oqıń. Seplik qosımtalı hám tirkewishli qollanılgan sózlerdi tawıp, olardıń qaysı seplikte ekenine, sorawlarına hám grammatikalıq mánisine (zatlıq mánide me yamasa basqa mánide me?) itibar berin.

Olardıń eń birinshisi, dańqlı Sultanmurat batır edi. Ózi qatarındaǵılardan jası úlken emes, jańa on beske shıqtı. Biraq aqıllı hám qaharman bolǵanı ushın Sultanmurat komandir tayınlandı. Al, onıń ákesi alıs jaqlarda sawashta júz. Ol óziniń eń jaqsı júyrik atı Shabdardı balası Sultanmuratqa qaldırıp ketti. Sultanmurattıń inisi Ájimurat ele buwını qatpaǵan jas edi. Qıyqańlıǵına qaramastan, ol inisin oǵada jaqsı kóredi. *(Sh. A)*

Awıspalı feyilge qatnaslı tabıs sepligi arqalı bildiretuǵın tolıqlawıshqa tuwra tolıqlawısh delinedi.

Tuwra tolıqlawısh **kimdi? neni? kimin? nesin? qayerin?** degen sorawlarǵa juwap beredi.

Tuwra tolıqlawısh, kóbinese awıspalı feyilden ańlatılǵan is-háreketke qatnaslı ayıladı, sol is-háreket tuwra qaratılǵan obyektke bildiredi. **Mısalı:** Olar qazılǵan **shuqırlardı** kórdi. **Ǵawashanıń túplerin** suwırıp aldı. **Olardı** tekserip kórdi. **Suwdıń beriliwin, onı jerdiń qabil etiwin** jaqsılap kórip shıqtıq. Jáhángir aǵanıń aytqanı júz procent múltiksiz durıs. Hámimiz de **sonı** tastıyıqlaymız. *(Ó. X.)*

Geyde tuwra tolıqlawısh bayanlawıshqa jaqın, qatarlasa kelgende, tabıs sepliginiń qosımtasız túrinde de qollanıladı. Bunday jaǵdayda tuwra tolıqlawısh xızmetindegi sóz ulıwmalıq mánidegi zattı bildiretuǵın ǵalabalıq atlıqlardan boladı. **Mısalı:** Arbakesh Shortanbaydan **otın** tasydı. *(Sh. S.)* Pursattı qoldan bermey tez **tuqım** sebiw kerek. *(Ó. X.)*

203-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Tuwra tolıqlawıshlardı tawıp, olardıń bildiriliwin, qanday feyil menen baylanısp kelgenligin hám sorawların aytıń.

1. Atajan ata atız basınan kesh qayttı. Adamlarǵa erteń atqarılauǵın jumıslardı tapsırdı. Japtıń saǵasın barıp kórdi.

Úyine keshki tamaq piskende keldi. Ğarrı bala-shağası menen keshki tamaqtı jedi. (X. S.)

2. Kimdi aytsañ sol keledi. Bilgen bilgenin isler, bilmegen barmañın tislər. Jaqsını isinen bil. (Naql)

3. Ájiniyaz Maqtumqulınıń qosıqların oqıdı. Hámmeni de ózińdey kór, heshkimdi ózińnen kem kórme. (K. S.)

204-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi jazıń. Tuwra tolıqlawıshlardıń hám tuwra tolıqlawısh qatnaslı sózlerdiń astın sızıń. Tuwra tolıqlawıshtıń bayanlawısh penen baylanısıw usılın túsindirıń.

Ádepsiz ata-ana úyin qárep qıladı. («Atalar sózi») Biyádeplik sonday, ol abıray-ataq sarayın qulatıp, mártebe moynın hár qıylı arqanlar menen buwıp taslaydı.

Ádep degen sonday súrme, onnan hárbir adamğa súrtse, itibar kóziniń rawshanlıǵı heshqanday sebep penen ázzilik illetine jolıqpaydı. Zaman onıń úlken-kishisin húrmetke bóleydi. (Barhurdar ibn Mahmud)

205-shınıǵıw. Seplik qosımtasız qollanılgan tuwra tolıqlawıshtı tawıp, onıń ózine tán ózgesheligin túsindirıń.

1. Bul adam balasına baxıtlı ómir tuwǵızdı. (A. B.) 2. Olar mekteptiń átirapına daraqlar, güller ekti. 3. Ol az jerden kóp zúraát aldı. (J. A.) 4. Jaz shıqqannan keyin, men taǵı da kóp ǵana sulıw zatlar jıynayman. (M. K.) 5. Orazqul heshqashan oraq siltep, ot-shóp orıp júrmeydi. 6. Ergash penen Qubatquldı shamalı kún awılda irkip qaldı. (Sh. A.)

7. Mártlik, batırılıqtı sizden úyrendik,
Tózim, sabırılıqtı sizden úyrendik,
Shınlıq, ádeplikti sizden úyrendik,
Sizler óner tolı saǵamız biziń.

(S. N.)

§50. Qıya tolıqlawısh

206-shınıǵıw. Gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan seplik formalı sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday seplikte kelgenin anıqlañ. Sol seplik formalı sózlerge (zatlıq mánide me yamasa basqa mánide me) túsinik beriń.

1. Ázizim, ónerli adamlardıń **tárbiyasına** ámel et. Óner-siz **adamlarğa** atasınıń xızmeti ushın itibar etpe. Adamlarğa atasınıń xızmetleri emes, al **ózlerinde** bolğan qábiletine qarap tárbiyalaw kerek.

2. Hárkim eger jaslayınan biyádepler menen ósip erjetse, úlkeygennen keyin onıń **kókiyregine** ornasıp alğan jawızlıq illetin alıp taslaw qıyın boladı.

Balalıqtan jamanlıqqa úyrengen,
Júz miynet penen onı joq etip bolmas.
Jaqsı jolğa salaman dep urınba,
Ósip qatqan **shaqa** tómen iyilmes.

(Termiziy)

Baris, shıǵıs, orın seplik qosımtaları hám geypara tirkewishler arqalı bildirilgen zathıq mánidegi sózlerge qıya tolıqlawısh delinedi.

Qıya tolıqlawısh, kóbinese awıspasız feyillerden, geyde atawısh sózlerden bolğan bayanlawısh penen baylanısıp, **kimge? nege? kimnen? neden? kimde? kim (ne) haqqında? kim (ne) menen? kim ushın?** t.b. sorawlarğa juwap beredi. Mısalı: 1. **Ózińnen keyingilerge** úlgi bolaman deseń, **ózińnen buringılardan** ibrat al. («Atalar sózi») 2. **Dasturqanğa** mazalı taǵam keldi. (M. K.) 3. Sira, **ǵawashalarğa** bir náirse jetispeydi. 4. Nege deseńiz, **túp-tamırda** lám-ızǵar joq bolıwı itimal. (Ó. X.) 5. Siz **is jóninde** sóylestińiz. (M. D.)

207-shınıǵıw. Hádiserdi oqıp, mánisine dıqqat etiń. Olardıń tárbiyalıq áhmiyetine máni berip, mazmunın aytıń hám qıya seplik qosımtalı tolıqlawıshlardı tawıp, sorawların anıqlań.

Imam Buxariy tárepinen jıynalıp baspaǵa tayarlangan hádiserden III tomı Muxammed payǵambarımızdıń óz Um-metlerine aytqan úsh násiyatınan baslangan. Bul úsh násiyattıń birinshisi:

1) hárbir insan óz baxtınan marapatlanıp, káyip-sapaǵa beriliwden awlaq bolıwı; 2) uluwma adamgershilikke tán bolmaǵan hádiyelerden ózin awlaq tutıwı; 3) ilim hám bilimge iye bolıp, oǵan ámel qılmaslıqtan saqlanıwı shárt.

Hádistegi sózler quran hayatınıń ózi bolmaǵanı menen de, onı tereńlestiriwshi hám sharıqlawshı sózlerge aylanǵan.

Máselen:

1. Awırǵanda seni kórmege kelmegen adamdı sen barıp kóre ber. Birewdi qayır kórsetpegeni ushın ayıplama.

2. Joldan tikendi alıp taslasań, jüz adamǵa jaqsılıq etken bolasań.

3. Móhmin adamlardıń bir-biri menen urısıp qalıwı kápirlik.

4. Esitken hárbir sózdi ayta berseń, adam gúnakar esaplanadı.

5. Táńiri ushın tuwrı sózden artıq sadaqanıń keregi joq.

6. Ilim izlegen adamda baxıt bar. («Ustaz» gazetası)

208-shınıǵıw. Gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli sep-lik qosımtaların yamasa **haqqında, tuwralı, jóninde, menen** tirkewishleriniń tiyislinin qoyıp, tolıqlawısh etip jazıń. Tolıqlawıshtıń qaysı aǵza menen baylanısıp turǵanın hám sorawların aytıń.

1. Bala ózi menen ózi sóylesken... jaqsı kóretuǵın edi.

2. Men dúrmiyin ... usılay sóylesemen. 3. Ol ózi portfel ...

bilmeytuǵın nárselerdi ayttı. 4. Bala ornında otırıp, dúrmi-

yinin qol... aldı. 5. Dúrmiyin... dáryanıń argı jaǵası jaqsı kóri-

nip turdı. 6. Házir ol dúrmiyini ... sol tas qorshaw... qarap

otır. 7. Dáryanıń jaǵası... bir qatar kózden ótkergennen keyin,

bala dúrmiyin... óziniń úyiniń aldına qarattı.

§51. Anıqlawısh

209-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etip, olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday sózlerdi anıqlap kelgenin aytıp berıń.

1. **Keń daladan esken samal kógildir dónip atırǵan**

dáryanıń aǵısına qarap órlep, **ǵır-ǵırlap** esip turadı. 2. Jigitler

Arnasaydaǵı pishenge qalay kelgenin ǵarrıǵa ayta basladı.

3. Barsa úlken úsh gúdi pishen tur eken. (*Sh.A.*) **Úlken**

dańgaralı toydıń gúresi baslandı. 5. **Meniń** eki kózim **ortadaǵı**

palwanda. 6. Ol **iri jawırınlı, jas** jigit eken. (*A. Á.*) 7. **Ishki**

jap-salmalardı qazıw jumısı qızgın qolǵa alındı (*Q.J.*)

Zat hám zatlıq mánidegi sózdiń sın-sıpatın, sapası hám menshikleniwın bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa anıqlawısh delinedi.

Anıqlawısh **qanday? qaysı? qansha? neshe? qaydaǵı? kimniń? neniń?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. Kúnniń (neniń?) sáwlesi **altın** (qanday?) nurın shashtı. (*N. D.*) 2. Bizler jolda **toǵaydaǵı** (qayerdegi?) awılǵa qayırdıq. (*T. Q.*) 3. Kún awǵansha **on segiz** (qansha?) bala jıynaldı. (*N. D.*) 4. **Keshki** (qaysı?) saǵım jiyekti orap aldı. (*Ó. A.*)

Anıqlawıshlar, tiykarınan, tómendegi belgilerge iye boladı: 1) zat hám zatlıq mánidegi gáp aǵzaların sıpatlaydı; 2) tiykarınan, kelbetlikten hám zattıń sapasın, sanın hám t.b. belgilerin bildiretuǵın sóz shaqaplarınan boladı; 3) ózi túsindiretuǵın aǵzası menen jupkerlesiw hám úylesiw usılında (iyelik sepliginde) baylanısağı; 4) ózi anıqlaytuǵın sózdiń aldında turadı.

Anıqlawıshlar morfologiyalıq bildiriliwi hám baylanıs usılına qaray jupkerlesiwshi anıqlawısh hám úylesiwshi anıqlawısh bolıp ekige bólinedi.

210-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Berilgen gáplerdegi anıqlawıshlardıń astın sıızıp, olardıń anıqlaw belgilerin hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın túsindirini.

1. Báhardiń jaǵımlı jıllı samalı jerdiń tońın ketirdi. 2. Buyra tolqınlı teńizdiń üstinde háwlırip suwıq samal esedi. 3. Bul jaqsı istiń baslaması edi. (*Ó. A.*) 4. Bunıń nátiyjesinde kárxana 30 mıń manattan aslamıraq qarjını únemlewge eristi. 5. Ashıwlı tolqındı samal aldına salıp quwıp jaǵaǵa aparıp uradı. (*Ó. A.*) 6. Kúнге shaǵılısqan aq jaylarǵa qarasań kóziń toymaydı. (*G. S.*) 7. Awıldan kelgen ziyrek, aqıllı balalar menen dos boldım. (*S. S.*)

211-shınıǵıw. Berilgen gáplerge sintaksislik tallaw úlgisi boyınsha tallaw jasap, dápterińizge jazıń hám qanday sóz shaqabı arqalı bildiriliwin aytıń.

1. Ol tórde turǵan temir krovatqa qarap qoydı. 2. Ol jerde úymesken qus ta, kiyatırǵan adam da joq. (*X. S.*) 3. Qalıń

qopani qaq jarip, simbatli adam shıǵa keldi. (Ó. A.) 4. Ózektiń qasında jigirmalaǵan jıǵı jayılp júr 5. Suwǵarıw jumısları sapalı ótkerildi. («E. Q.»)

§52. Jupkerlesiwshi anıqlawısh

Gápte zatlardıń sın-sıpatın, sapasın, san-muǵdarı, tártibi hám t.b. mánilerin bildiretuǵın anıqlawıshqa jupkerlesiwshi anıqlawısh delinedi.

Jupkerlesiwshi anıqlawısh ózi sıpatlap kelgen anıqlawıshı aǵza menen birgelikte jupkerlesiwshi sóz dizbegin dúzedi: salqın samal, qızıl gúl.

Jupkerlesiwshi anıqlawıshlar tómendegi sóz shaqapları arqalı bildiriledi:

1) kelbetlik arqalı: Ol juwılǵan **aq** kóylek kiyip, **aq** jawlıq jamılıp alǵan edi. (Sh. A.)

2) sanlıq arqalı: Sayaxatqa **on eki** bala kettik. (N. D.)

3) almasıq arqalı: Házir **bul** jerler tınısh múlgip tur. (Sh. A.)

4) atlıq arqalı: Ol tórde turǵan **temir** krovatlarǵa bir-bir qarap qoydı. (X. S.)

5) ráwısh arqalı: Teatrdıń aldına **birtalay** adam jıynalǵan. (Ó. X.)

6) kelbetlik arqalı: Ol **toqıp atırǵan** zatın toqtattı. (M. K.)

7) eliklewish sóz arqalı: At tuyaǵınıń **pıtır-pıtır** dúrsildisi esitildi. (T. Q.)

212-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jupkerlesiwshi anıqlawıshlardıń ózi baylanıslı sózi menen birge astın sızıń. Anıqlawıshlardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin anıqlań.

Bir kúni biziń úyge bir biytanı adam keldi. Onıń qısqa shashı, murtı onı kútá kúlkili etip kórsetip tur. Olar bir nárseler tuwralı sóylesip otırdı. Biytanı adam maǵan qayta-qayta qaray berdi. Men sandıqtıń ústine shıǵıp jattım. Men qalalıq baǵqa kelgenimde ádewir qarańǵı túsken edi. Xalıq júdá kóp. Dógerекке kóp adamlar jıynala basladı. Dógerекtiń hámmesi adam. Ayaq basar orın joq. Hámme azada kiyingen.

213-shunig'w. Gáplerdi oqırń. Jupkerlesiwshi anıqlawıshlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám onıń zattı qanday mánilerde sıpatlap kelgenin túsindiririń.

1. Bul jaqsı istiń baslaması edi. 2. Qalıń toǵaydı tınıshlıq bastı. 3. Salqın gúzdiń sabırsız samalı órden-ıqqa esip, dút toǵaydıń qońırawlı sheńgeli, sókli sarı jantaǵı, ermanı jıńǵılı teńizdey shayqatıladı. (*M. D.*) 4. Ózektiń qasında jigirmalaǵan jılqı jayılp júr. 5. Hárqanday jara pitken menen ornında tır-tıq qala beredi. 6. Kóp adamlar aqıl menen sumlıqtı salıstıradı. (*T. Q.*) 7. Suwǵarıw jumısları sapalı ótkerildi. («*E. Q.*») 8. Jipek kiymesem de boyı-sınım kelisken sulıw qız bolǵanımdı bilemen. (*Sh. A.*)

214-shunig'w. Oylarıńızdan yamasa oqıp atırǵan kórkem shıǵarmalarıńızdan kelbetlik, sanlıq, atlıq, almasıq, ráwısh, kelbetlik feyil hám eliklewish sóz shaqaplarınan bolǵan anıqlawıshqa bir-birden gáp tawıp jazıń.

§53. Úylesiwshi anıqlawısh

Iyelik sepliktegi sóz arqalı bildirilgen anıqlawıshqa úylesiwshi anıqlawısh delinedi.

Úylesiwshi anıqlawısh anıqlanıwshı sóz benen tartım qosımtası arqalı baylanıadı.

Úylesiwshi anıqlawısh iyelik sepliginde qollanılǵanlıqtan **kimniń? neniń? qay jerdiń?** degen sorawlarǵa juwap beredi. Mısalı: 1. **Ábdikárimniń** ǵazı joq bolıp ketken. (*A. B.*) 2. **Araldıń** salqın samalı esip tur. (*A. B.*)

Úylesiwshi anıqlawısh orın tártibi jaǵınan anıqlanıwshı aǵza menen jaqın, qatar turıp ta yamasa aralarında basqa sózler kelip, uzaq turıp ta baylanıadı: 1. **Reyimbaydıń** baylawlı turǵan **eki atı** anda-sanda oqıranıp qoyadı. (*S. S.*) 2. **Jazdıń** búgingi aysız **aqshamı** biráz salqın edi. (*T. Q.*)

Úylesiwshi anıqlawısh tómenдеги sóz shaqaplarınan boladı:

1) atlıqtan: Bul ónimler, ásirese **Qarjawbaydıń** atızınan kóbirek alındı. (*Q. J.*);

2) almasıqtan: Hárbir padashı **ózleriniń** malların túwellep atır. (*Q. J.*)

3) sanlıqtan: Besewiniń minez-qulqı, haqıyqattan da **bir-birine** jaqın.

4) kelbetlik feyilden: **Jıynalǵanlardıń** kewlin alıw ushın hárbirine kewilli juwap qaytarıwǵa háreket etedi. (*S. K.*)

215-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Úylesiwshi anıqlawıshlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin, sorawların hám qalay baylanısıp kelgenin anıqlań.

1. Postınnıń jeńi menen jorǵanıń tumsıǵın hám moynın arttı. 2. Tanabay jorǵanıń awzına bir qısım pishen tuttı. 3. Onıń erinleri qiymıldadı, biraq pishendi qamtıp almadı. 4. Hámme nárseniń de óziniń waqtı saati bar. (*Sh. A.*) 5. Ğarrınıń toqıma sózine úydegilerdiń hámmesi keńkildesip kúlisti. 6. Ishte otırǵanlardıń ekewi sırtqa shıqtı. (*K. S.*)

216-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen dáslep jupkerlesiwshi anıqlawıshı bar gáplerdi, onnan soń úylesiwshi anıqlawısh bar gáplerdi terip kóshiriń. Olardaǵı anıqlawısh anıqlawshı aǵzalardıń astın sızıp, qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin aytıń.

1. Áyyemgi zamanlarda jer júzin qalıń toǵay qaplap, biziń jaqlardı suw basıp jatırǵan máhálde úlken hám salqın suwlı dáryanıń atı Enesay edi. 2. Ol dárya bul jerden alısta, Sibir jaqta boladı. 3. Oǵan barıw ushın atlı úsh jıl, úsh ay jol júriw kerek. 4. Sol waqıtları Enesay dep atı keshken dáryanı házir Enisey deydi. 5. Enesaydıń saǵasında hár qıylı xalıqlar jasaǵan. 6. Baltanıń dáslepki toqıldısı esitildi. 7. Onıń plashınıń shalǵayları putalardı tırnalıp baratır. 8. Mómin ğarrı bolsa súyretilgen aǵashtıń izinen dáldireklep júr.

217-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Anıqlawıshlardı ózi anıqlap kelgen sózi menen birge astın sızıń hám qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın, anıqlawıshtıń qaysı túri ekenine túsiniń beriń.

Toǵayǵa taǵı gúzdiń tásiri urdı. Jasıl dóngen shawqımlı jazdıń sáni taǵı da gúzgi jım-jırtlıqtıń qushaǵında mǵlip qańtarılıp qaldı. Átirapta padalardıń tuyaǵı menen tozańǵıǵan shańlar jerge shóqip, tünlerde jiltıraǵan otlar sónip qaldı.

Eñ biyik bálent shıńlardıń bası túnde jańadan gúmis reńli qar menen sırlanatuǵın boldı. Azanda taw jotalarınıń tarǵıl shoqıları tap qara qońır túlkiniń eńsesinde bolıp kórinbeytuǵın edi. (*Sh. A.*)

§54. Jay, qospa hám keńeytilgen anıqlawıshlar

Anıqlawıshlar dúzilisine qaray jay, qospa hám keńeytilgen anıqlawısh bolıp úshke bólinedi.

1. Jay anıqlawıshlar tómendegi dúzilistegi sózlerden boladı:

a) dara hám birikken sózlerden boladı. Mısalı: 1. Awıldan kelgen **ziyrek**, **aqıllı** balalar menen dos boldım. 2. Jamurat penen ekewin **Aqsuwattaǵı** jılqıǵa jiberdim. (*J. S.*)

b) jup sózlerden boladı. Mısalı: 1. **Súriw-súriw** mallar biriniń izinen biri dizilisip kete beredi. (*Sh. A.*) 2. **Pada-pada** malı, **úyir-úyir** jılqıları qarawsız qalǵan. (*K. S.*)

d) mánili sóz benen tirkewishlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: **Kúni menengi** miynetimiz zayaǵa ketpedi. (*K. S.*)

2. Dizbekli qospa sózlerden, gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan anıqlawıshlarǵa **qospa anıqlawısh** delinedi. Mısalı: 1. **Qızıl júzli** jigittiń qızarǵanı ólgeni. (*Naqıl*) 2. **Orta boylı**, qarapareń jigiti ásten ornınan turdı. 3. Bul qurılısqa pútkil Qaraqalpaqstannıń barlıq jerlerinen **on mınnan aslam** adam jıynaldı. (*N.D.*) 4. Sıdıqtıń **sumlıqqa júyrik** gellesi máseleniń eki jaǵın da oylap úlgergen edi. (*Sh.S.*)

3. **Keńeytilgen anıqlawıshlar** tómendegi feyil toplamları arqalı bildiriledi:

a) kelbetlik feyildiń basqarıwındaǵı feyil toplamlarınan boladı. Mısalı: 1. **Alista ğawdıyıp júretuǵın** kombaynlar da kórinbeydi. (*Sh. A.*) 2. Úlken keń oypattıń ishinde **jelkildesip ırǵalıp ósken** ğawashalar jawdırasıp tur. (*Ó. X.*)

b) atawısh feyillerdiń basqarıwındaǵı feyil toplamınan boladı. Mısalı: 1. **Mallar ushın ot-shóp tayarlaw** isi gújidi. (*T. Q.*) 2. **Meni ózimniń suwǵarıw hám kanal qazıw** jumıslarıma qoyǵanıńız jaqsı bolar edi. (*T.N.*)

218-shınıǵıw. Oqıń. Anıqlawıshlardı tawıp, olardıń dúzilisine qaray qaysı túri ekenin, olardıń sorawların hám qanday sóz shaqabınan bolǵanın aytıń.

1. Gúzgi jańbır betke tikendey qadaladı. 2. Adamlar úyilgen topıraqtı ilǵallı túrde tasıp atır. 3. Bul jaqsı istiń baslaması edi. 4. Ol hár gektar jerden 30 centner paxta aldı. (X. S.) 5. Jas maraldıń kózindey móldir qara kózin dógeresine tońkerip taslap qaranadı. (M. D.) 6. Keń kósheli, baǵ-baqshalı awıl, anaw kóringen aq terekler menen qara tallardıń arasında kórinip turdı. (J. Sap) 7. Dárya boyına aparatuǵın jolǵa shıǵıp, tez-tez júrip kiyatırman. (A. Sh.) 8. Bunnan taǵı da birneshe salmalar alınıp, kóp jerlerdi suwǵarıw isi kózde tutılǵan. (T. Q.)

219-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Jay, qospa hám keńeytilgen anıqlawıshlardıń astın sızıp, olardı sorawları menen birge jazıń hám anıqlawıshlardıń dúzilisi boyınsha ayırmashılıǵın túsindirín.

1. Aqpaǵan suw sasıydı, oylamaǵan miy ashıydı. (Naqıl) 2. Bir kúni Maqsettiń kabinetine orta boylı, tapaltas bir adam kirip keldi. 3. Ishki jap-salmalardı qazıw jumısı qızǵın qolǵa alındı. (Q. J.) 4. Otawdıń keregelerine aq kiyiz tutılǵan. (B. B.) 5. Paroxodtıń kapitani tez-tez dúrmiyin menen ján-jañına qarap tur. (N. D.) 6. Jazdıń aysız aqshamı biraz salqın edi. 7. Ol ashıq minezli jaydarı jigiti edi. (M. D.)

220-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń ishinen keńeytilgen anıqlawıshı bar gáplerdi terip kóshirip jazıń. Keńeytilgen anıqlawıshlardıń qanday sózlerdiń qatnasıwında dúzilgenin hám sorawların anıqlań.

Dáryanıń arǵı júzindegi úylerdiń tusındaǵı toǵaylıq tez kún ishinde gúz kórkine endi. Dáryadan baslap joqarı qaray órlegen qalıń qaraǵaylıq bar. Ásirese, tik jarlardıń üstin qaplaǵan qayıńlar menen osinalar qızǵısh-sarı reńge dónip, lawlap atırǵanday bolıp turadı.

Qalıń qaraǵaylıqtıń arası tap shirkewdiń ishindey túnerip turadı. Qızǵısh-qońır diziliske juwan qaraǵaylardıń tómeni shaqalarınıń ushın qıp-qızıl tikenekli putalıqlar qaplaǵan. Olardıń arasınan jelimdey shayırdıń iyisi ańqıydı.

§55. Ayqinlawish

Eki atliq qatar kelip, biri ekinshisin qosimsha manide túsindirip, ayqinlap kelgen sózler ayqinlawish delinedi. Qatar kelgen eki atliqtin qosimsha maní beriwshi, túsindiriwshi sózi ayqinlawish, al qosimsha manige iye bolgan, túsindiriliwshi sóz **ayqinlaniwshi aǵza** delinedi.

Ayqinlawish **qaysi?** degen sorawǵa juwap beredi. **Mısalı: Bas shıpkaker** Esemurat Tamarawǵa nábwetshi bolıwdı tapsırdı. (*Q. J.*) Bul gáptegi dıqqat etilgen **bas shıpkaker** sózi ayqinlawish, Esemurat sózi ayqinlaniwshi. Bunda **Esemurat** sózin **bas shıpkaker** sózi kásibi boyınsha ayqinlap kelgen.

Ayqinlawish hám ayqinlaniwshi ǵalabalıq hám anıq manili atlıqlardan bolıp kelgende, anıq manili atlıq ayqinlawish boladı da, ǵalabalıq atlıq ayqinlaniwshi boladı. Jazıwda olardıń aralarına defis qoyıladı. **Mısalı: lyotshik-kosmonavt, mexanik-aydawshi, xatker-mashinist-ka, shıpkaker-terapevt, ana-watan, ana-jer** t.b.

Gazeta-jurnal, kórkem ádebiyat, mákeme t.b. men-shikli atları ayqinlawish manisinde qollanıladı. Bunday ayqinlawish manisindegi atlıqlar bas háripten baslanıp, tırnaqshaǵa alınıp jazıladı. **Mısalı: «Erkin Qaraqalpaqstan»** gazetası, «Ámiwdárya» jurnalı, «Qoblan» dástanı, «Nókis» miymanxanası t.b.

Eger ayqinlawishlar adam atlarınan bolıp kelse, tırnaqshaǵa alınbaydı. Bunday jaǵdayda adam atınan keyin atındaǵı sózi qollanıladı. **Mısalı: Berdaq** atındaǵı mektep, Ájiniyaz atındaǵı pedinstitut, Ernazar alakóz gúzarı t.b.

Ayqinlawishlar ayqinlaniwshi aǵzanı kásibi, mamanlıǵı, hámeli, milleti, tuwısqanlıǵı, laqabı, húrmetli ataǵı t.b. belgileri boyınsha ayqinlaydı: Omar **shayır**, Erejep **etik-shi**, Elmurat **zenger**, Ğaniy **palwan**, Dosbergen **traktorshi**, Jiyrenshe **sheshen**, **akademik** Nurmuxammedov, **professor** Nasırov t.b.

Ayqinlawishlar orın tártibi jaǵınan ayqinlaniwshi aǵzadan aldın da, keyin de kele beredi.

Ayqınlawıshlar ayırımnanbağan ayqınlawısh hám ayırımnanğan ayqınlawısh bolıp eki túrge bölinedi. Ayırımnanğan ayqınlawısh ayırımnanğan aǵzalı gáplerdiń quramında úyreniledi.

221-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Ayqınlawısh hám ayqınlanıwshı aǵzalardıń astın sızıń. Olardıń bir-birinen ózgesheligin túsindiriy.

1. Qánigúl jeńgey keshegi ketken jaǵınan ele kelmey atır. 2. Atamurat aǵa da, Qánigúl jeńgey de kelmedi. 3. Dosmırza sawınshı Biybisánem menen sóylesti. (*Q. J.*) 4. Razvedchik Orazbay oń tárepke qarap ketti. (*Á. T.*) 5. Tejen tárepten aq nikellerin künge shaǵılıstırıp, tap-taza «Volga» avtomashinası kórindi. (*B. S.*) 6. Qayıpbergenovtıń «Túsiniksizler» romanında Ernazar alakóz dáwiri súwretlenedi. («*E. Q.*») 7. Ábdimurat telefon-avtomat arqalı úyi menen sóylesti.

222-shınıǵıw. Berdaq Ǵarǵabay ulına ornatılǵan estelikke dıqqat etip qarań. Tómenдеgi jobadan paydalanıp, Berdaq (Berdimurat) Ǵarǵabay ulınıń esteligin súwretlep, 10 — 15 gápten ibarat shıǵarma jazıń. Bul ushın tómendegi maǵlıwmatlardan paydalanıń.

Qaraqalpaq xalqı óziniń milliy maqtanıshı Berdaq shayırga 1977-jılı 27-fevralda Nókis qalasındaǵı kórkem óner sarayınıń

aldına úlken estelik ornattı. Berdaq — ullı demokrat, gumanist hám tereń oyshıl shayır. Berdaqtıń ismi hám qunlı ádebiy miyrasları barlıq tuwısqan xalıqlarğa teńdey qádirli. Berdaqtıń bul estelik tulǵası házir Qaraqalpaqstan Respublikası Joqarǵı Keńesi imaratınıń aldında Respublika orayına sawlat berip tur.

223-shınıǵıw. Oqıń. Ayqınlawıshlardı tawıp, olardıń ne ushın ayqınlawısh dep atalıwın, ayqınlawıshlardıń ayqınlanıwshı aǵzanı qanday mánide ayqınlap kelgenin aytıń.

1. Qádirbay atamnıń úyine Xorezmnen qádirli qonaq keldi. 2. Ullıbaǵtaǵı Sırbay shabarmandı bileseń be? (*A. Bek.*) 3. Traktorshı Úderbay bulardıń kewlin basqa jaqqa burıw ushın jubatıw sózlerin ayttı. (*Á. T.*) 4. Filologiya ilimleriniń kandidatı, docent Genjebay Ubaydullaev qaraqalpaq tilin dáslepki izertlewshilerdiń biri. 5. Ernazar alakóz Ernazar keneges penen zamanlas bolǵan edi. 6. Shaqlı Maral Íssıqkól jaylawların taslap hesh qayda ketpedi. 7. Kópti kórgen adamlar Mómin ǵarrını dálbirek Mómin deytuǵın edi. 8. Mómin ǵarrı hámmege birdey jalbıraqlay bergenlikten, dálbirek bolıp laqabı jayılıp ketken. (*Sh. A.*)

224-shınıǵıw. Ózleriń oyınızdan kúndelikli turmıstan alıp, ayqınlawıshı bar 6 gáp tawıp jazıń. Jazǵan gáplerińizde ayqınlawıshlardıń tırnaqshalı hám tırnaqshasız, defis arqalı jazılatuǵın túrleri bolsın.

§56. Pısıqlawısh

225-shınıǵıw. Oqıń. Qara hárıp penen jazılǵan sózlerdiń bayanlawıshqa qatnaslı qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday máni bildirip kelgenin anıqlań.

1. Jawıngerler **ádewir** kúlisip aldı. (*T. Q.*) 2. Jaylardıń morılarınan burqıraǵan tútinler **joqarı** kóterildi. (*S. S.*) 3. **Kesheden berli** Dármembay ekewi joq. 4. Atlardıń kisnegeni, arbalardıń shıyqıldısı **qattıraq** shıǵadı. (*A. G.*) 5. Hámme Jiyengúlge **tigilip** qaradı. (*Sh. A.*) 6. Jigit oǵan **jorta** kewil awdarmadı. 7. **Miyнет etseń** húrmetke bóleneseń. (*Q. J.*) 8. Ol **albıraǵanнан** bosaqaǵa súrinip ketti. (*T. Q.*) 9. Ol **bile tura** aytpadı. (*T. Q.*)

Is-háreketti (bayanlawishtı) orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje, sebep-maqset hám t.b. mánilerde sıpatlaytuǵın ekinshi dárejeli aǵzaǵa pısıqlawısh delinedi.

Pısıqlawıshlar **qayda? qayerde? qashan? qalay? qáytıp? qansha? qansha ret? ne sebepten? nelikten? ne qılsań? ne qılsa da? ne qılǵan menen?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi. **Mısalı:** 1. **Keshe** (qashan?) usı **fermaǵa** (qayda?) keldim. (*J. S.*) 2. Ol oyın **tez** (qalay?) juwmaqladı. (*T. Q.*) 3. Quyash **kem-kemnen** (qalay?) qızara basladı. (*Sh. A.*) 4. **Teńizden** (qayerden?) balıq **kóp** (qansha) uslandı. 5. Onıń júzi **quwangánınan** (nelikten) qızarıp ketti. (*S. S.*)

Pısıqlawısh tómendegi belgilerge iye boladı:

1) is-hárekettiń isleniwindegi hár túrli ráwıshlik mánilerdi bildiredi;

2) ráwıshlik mánidegi sorawlarǵa juwap beredi;

3) ráwısh, hal feyil, qıya seplik qosımtalı hám tirkewishli atlıq hám t.b. sózlerden boladı;

4) ózi qatnaslı sóz benen jupkerlesiw hám basqarıw usıllarında baylanıadı;

5) bayanlawishtan uzaqlasıp, gáptiń basında kelgende bayanlawısh penen sintaksislik baylanısı kúshsizlenedi.

226-shınıǵıw. Oqıń. Pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenin, sol aǵzaǵa qatnaslı qanday soraw qoyılıp turǵanın túsindiriy.

1. Aliybektiń jası bıyıl qırq úshte. 2. Aralda balıq kóp. 3. Ol fermada sawınshı. (*Ó. A.*) 4. Kesheden berli Dármembay ekewi joq. (*T. Q.*) 5. Bizler túni menen júrdik. 6. Ele ol meniń ushın náreste. 7. Subanqul meni awıldıń shetindegi joldıń boyında kútip turatuǵın edi. (*Sh. A.*)

227-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardı tawıp astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqaplar arqalı bildirilgenin hám sorawların aytıń.

1. Esiktiń aldındaǵı keń maydan búgin adam menen toǵan. (*N. D.*) 2. Men sonda isleymen. 3. Tórende kógis dóńip toǵaylar kórinedi. (*S. X.*) 4. Ráwshan oǵan jalt qaradı. 5. Hámme xalıqtıń tilegi tuwısqanlıqta, doslıqta jasaw. (*J. A.*)

6. Trubashev Tájibay ata menen jaqsı sóylesti. (*J.S.*) 7. Biybijan onıń menen qatarlasa otırdı. 8. Iz tuppa-tuwrı Ámiwdáryağa qaray ketti. (*T. Q.*) 9. Házir ol Qızılnurdağı emlewخانanıń shıpakeri bolıp isleydi. (*Ó. A.*)

228-shınıǵıw. Tómenдеги берілген sózlerdi pısıqlawısh etip gáp dúziń. Olardıń sorawların qawıs ishine alıp, tusına jazıp kórsetiń hám pısıqlawıshtıń qanday sóz shaqabı ekenin túsindiriń.

Sózler: bıyıl, jazda, sheklep, áste, jalt-jalt, túske deyin, túni menen, kewilli, telefon arqalı.

§57. Jay, qospa hám keńeytilgen pısıqlawıshlar

Pısıqlawıshlar dúzilisine qaray **jay, qospa** hám **keńeytilgen** pısıqlawısh bolıp, úshke bólinedi.

Dara sózlerden bolǵan pısıqlawıshqa **jay pısıqlawısh** delinedi.

Jay pısıqlawısh jup sóz hám dara sózlerge tirke-wishlerdiń dizbeklesip keliwinen de boladı. **Mısalı:** 1. **Keshqurın** aǵam **qaladan** úyge keldi. 2. Ol **Taxtakópirde** tuwılıp ósken. 3. Shárigúl **kúndiz** de, **túnde** de isler edi. (*K. M.*) 4. **Kún sayın** emeski samal esedi. 5. Bizler **túni menen** jol júrdik. 6. Quyash **kem-kemnen** qızdıra basladı. (*Sh. A.*)

Qospa sóz yamasa gáp aǵzalarına bólinbeytuǵın sózlerdiń dizbeginen bolǵan pısıqlawıshqa **qospa pısıqlawısh** delinedi. Dara sózlerge atawısh tirkewish (kómekshi atawısh) dizbeklesiwinen qospa pısıqlawısh jasaladı. **Mısalı:** 1. Sultanmurat heshqashan da tırnanı **jaqın jerden** kórmegen edi. Tırnalar áste-aqırın **dónistiń ústine** qonaqlay basladı. (*Sh. A.*) 2. **Bul jerde** de qarawıl bar edi. (*Ó. X.*) 3. **Kóz jeter jerde** kók suwdan basqa hesh nársе kórinbeydi. (*Ó. B.*)

Hal feyil, kelbetlik feyil hám atawısh feyilleriniń basqarıwındaǵı toplamlardan bolǵan pısıqlawıshqa **keńeytilgen pısıqlawısh** delinedi.

1. Hal feyil toplamları arqalı bildiriledi. **Mısalı:** 1. Ol **óziniń tuwılǵan Shıbıqlı awılında oqıp júrip** miynet

etiwge qızıqsındı. (*X. S.*) 2. Olar **bir gramm da paxtani atızǵa qaldırmastan** mámleketke jıynap tapsırdı. (*X. S.*)

2. Kelbetlik feyili toplamlarınan boladı: 1. Kewlimjay **qurılısqa jumısqa kelgende** sarras on jети jasta edi. 2. **Rossiyadan qayıp kelgen soń**, Qılıshbay kóp waqtın úyinde ótkerdi. (*S. A.*)

3. Atawısh feyili toplamınan boladı. Mısalı: 1. **Kinonıń baslanıwına** ele táwir-aq waqt bar edi. (*Sh. S.*) 2. Esikten kire kelgen Aqsholpan **Joldastıń dawısın esitiwden** qushaǵın ashtı. (*J. A.*) 3. Asqar **Oraldıń bas iyzewinen soń** Baymanǵa qaradı. (*Ó. X.*)

229-shınıǵıw. Oqıń. Jay hám qospa pısıqlawıshlardı tawıp, qanday sózlerden bolǵanın hám bir-birinen ózgesheligin aytıń.

1. Jawın azannan keshke shekem quydı da turdı, biraq, eń keyninde keshke qaray tındı. 2. Házir ǵana jawın menen juwılǵan ashıq kók aspanda quyash jarqırıp shıǵa keldi. (*M. K.*) 3. Shańǵıt jaqın kóringen menen kem-kemnen alısladı. 4. Topar-topar qız-jigitler átkónshek betke baratırsa, birewler uydır-juwdır bolıp qayıp baratır. (*T. Q.*) 5. Mine, onnan beri otız jılǵa shamalas waqt ótti. (*K. S.*) 6. Házirgi künde bizge mal da, jan da qádirlı. (*Ó. A.*)

230-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Qospa hám keńeytilgen pısıqlawıshlardı tawıp, astın sızıń. Jazıp baratırıp olardıń sorawların tusında qawıs ishinde kórsetiń. Jáne de neshe sózden dúzilgenin hám qanday sózlerden bolǵanın anıqlań.

1. Mashinalar Tereńqudıqqa keldi. (*X. S.*) 2. Men tawdaǵı awıldı bala waqtımnan biletuǵın edim. 3. Ol sol júrisi menen bir awılǵa keldi. (*M. D.*) 4. Ol kórpege oranıp jatqannan keyin de qaltıray berdi. 5. Kóp waqtqa deyin uyqılay almadı. 6. Mashinalardıń gúrildegen dawısın esitiwden-aq, bala Qarawıl tawındaǵı joldıń burılatuǵın jerine qaray juwırdı. (*Sh. A.*)

231-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi kóshirip jazıń. Keńeytilgen pısıqlawıshlardı tawıp, astın sızıń. Keńeytilgen pısıqlawıshqa awızsha tallaw jasap, olardıń qanday feyillerdiń toplamınan dúzilgenin aytıń.

1. Iri torańgıllar, juwan ermanı jıńgıllar izshilerge jol siltegendey dizilisip artta qalıp baratır. 2. Jaǵadaǵı Jumaǵıldı kórip olar irkildi. (T. Q.) 3. Jańaǵı bir nárselerden qorqqanınan onıń eki dizesi qalt-qalt etedi. (X. S.) 4. Shay-suw iship bolǵannan soń bizler awıldıń baǵına kettik. (N. D.) 5. Hárkim óz jumısın sapalı etip orınlawǵa umtılgan. (N. D.) 6. Seydaxmet bolsa tońlap qalǵan motorlardı jılıtıw ushın suw qaynatatuǵın ıdıstı alıp júrdi. (Sh. A.)

PISIQLAWISHTIŃ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

Pısıqlawıshlar is-háreketti sıpatlaw mánisine qaray **orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje, sebep, maqset, shárt** hám **qarsilas pısıqlawısh** bolıp, 8 túрге bólinedi.

§58. Orın pısıqlawısh

232-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Bayanlawısh penen baylanısıp, onıń isleniw ornın bildiretuǵın sózlerdi tabıń hám olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin túsindiriniń.

1. Batıstan bult kóterilip kiyatır. (T. Q.) 2. Burın bul dógerekte el bolǵan. 3. Vokzal keyinlep izde qaldı. 4. Bul Tórtkúlde bolǵan edi. (Ó. X.) 5. Olar keyin shegindi. (N. D.) 6. Ol toǵaylıqqa qarap ketti. (T. Q.) 7. Aspanda asıqtay bult joq. (N. D.) 8. Biziń elimizde qurılıs isleri keń túrde rawajlanbaqta. (S.S.) 9. Batıstan bult kóterilip kiyatır. (T.Q.)

Is-hárekettiń isleniw ornın bildiretuǵın pısıqlawıshqa **orın pısıqlawısh** delinedi.

Orın pısıqlawısh **qayerde? qayaqqa? qayda? qayerge? qaydan? qayerden? qayaqtan? qayer menen? qalay qaray? qayer arqalı?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Orın pısıqlawısh, kóbinese orın rawıshı, barıs, orın, shıǵıs seplik qosımtalı sózler hám tirkewishli atlıqlar arqalı bildiredi. Mısalı: **Uzaqta** qarawıtıp mallar jayılıp júrdi. (S. A.) Ol **peshtiń artına** jasırındı. (T. Q.) Úlken hawa sharları **aspangá** kóterildi. («E. Q.») **Daladan** dúrsildi esitildi. Olar **seyisxana tárepke qaray** ketti.

233-shunig'iv. Kóshirip jazıń. Orın pısıqlawıshlardıń astın sızıp, sorawların hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın aytıń.

1. Azanda Quwat Aldızbay menen birge jaylawǵa shıǵıp ketti. (*I. S.*) Tap sol waqıtta alıstan atlı kórindi. (*S. A.*)
 3. Ol awılǵa kelgeli pillexananıń baslıǵı. (*N. D.*) 4. Hár jerde qar ılaqtırısıp oynaǵan balalar kórinedi. (*T. Q.*) 5. Dáryanıń ırashınan joqarı shıǵıp, qamıslıqqa kirdik. (*Á. T.*) 6. Bizni elimizde ilim keń rawajlanbaqta. («*E. Q.*») 7. Eshki ılaqların ertip soqpaq penen ketip baratır. (*S. S.*)

234-shunig'iv. Kóp noqattıń ornına orın mánisinde sóz tawıp qoyıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Orın pısıqlawıshtıń sorawın hám qaysı aǵza menen baylanısıp kelgenin túsindirini.

1. ... azıraq tım-tırısıq payda boldı. (*Q. J.*) 2. ... áynektiń aldında qaranlap birew kórindi. 3. ... qızıl jabılǵan stol, úsh-tórt gürsi, bir uzın skameyka tur. (*T. Q.*) 4. Diyqan ... ótip ketti. (*I. Y.*) 5. Qarawıl tawǵa jetkennen keyin jol janbawırdaǵı tar ... joqarı kóteriledi. (*Sh. A.*)

§ 59. Waqıt pısıqlawısh

235-shunig'iv. Oqıń. Bayanlawısh penen baylanısıp, is-hárekettiń isleniw waqtın bildiretuǵın pısıqlawıshlardı anıqlań hám olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın aytıń.

1. Burın bul dógerekte el bolǵan. (*Ó. X.*) 2. Hár kúni birneshe shaqırım aralıqtı kesip ótemiz. 3. Búgin onıń ózi de kewilli edi. 4. Ol bul xabardı keyin esitti. (*Ó. A.*) 5. Jańa ay álleqashan batıp ketken. 6. Esiktiń aldındaǵı keń maydan búgin adam menen tolǵan. (*N. D.*) 7. Qoyshınıń qızı qoy kelgende jún tútedi. (*Naqıl*)

Is-hárekettiń isleniw waqtın sıpatlaytuǵın pısıqlawıshqa **waqıt pısıqlawısh** delinedi.

Waqıt pısıqlawıshı **qashan? qay waqta? qashannan beri? qashanǵa deyin?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Waqıt pısıqlawısh, kóbinese waqıt ráwishinen, waqıt mánili atawıshlardan, atawısh sózler menen kómekshi

atawıshlardıń dizbeginen, hal feyil hám hal feyildiń basqarıwındaǵı sózler arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. Serimbet Shegirkólge **sáskede** keldi. **Búgin** bul ármanǵa jetistim. Bul qosıq **burınnan** bar. (Ó. X.) 2. Qısta bárinen de burın suw ishetuǵın qolaylı jeri bolmasa kelispeydi. (Sh. A.) 3. Liza **juwırıp baratırıp** kóyleginiń jeńine qolın suqtı. (J. A.) 4. **Úsh kúnlükte** balıqshılar ushın tutınw zatları keldi. (Ó. A.)

236-shınıǵıw. Gápılerdi oqıń. Waqıt pısıqlawıshlardı anıqlap, sorawların hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın túsindiriniń.

1. Gúlsánem házir ǵawasha tárbiyasın júrgizip atır. 2. Bunnan úsh kún burın kúnniń júzi táwir edi. 3. Qádirbaydıń keliwine keshki awqat tayın boldı. (J. S.) 4. Shańqay túste hámme túslikke shıqtı. 5. Jazǵa shıqqan soń Jáhángirdiń táshwishleri kóbeyip ketti. 6. Sońǵı kúnlere sayaman shertektin astı payızlı bolıp ketti. (Ó. X.) 7. Abat penen Turdımurat bayaǵı tanısıwdan keyin ayırılmas bolǵan edi. (T. Q.)

237-shınıǵıw. Oyınızdan yamasa kórkem shıǵarmalardan orın hám waqıt pısıqlawıshına úsh gápten jazıń. Olardıń bildiriliwiniń hár túrli sóz shaqaplarınan bolıwın esapqa alıń.

§ 60. Sın pısıqlawısh

238-shınıǵıw. Oqıń. Is-hárekettiń isleniw sanın, sapasın, qalay islengenin bildiretuǵın sózlerdi anıqlań. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip kelgenin hám mánisin túsindiriniń.

1. Jumsaq mebeller tayarlaw cexı jaqsı islep tur. 2. Onıń sózi salmaqlı esitiledi. 3. Hawa rayı ábden buzılǵan. (Ó. A.) 4. Búgin de ol kóp oylanıp bir ángimeni yadtan sóyledi. 5. Ol basın kóterip qaradı. (J. A.) 6. Ol suwıqlaw sálemlesti. 7. Ol tez oyın juwmaqladı. (T. Q.)

Is-hárekettiń isleniw sanın, sapasın, qalay islengenin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **sın pısıqlawısh** delinedi.

Sın pısıqlawıshı **qalay? qáytip? qalayınsha?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Sın pısıqlawış, kóbinese sın ráwishi, kelbetlik, hal feyil, eliklewish sózlerden qıya seplik qosımtalı hám tirkewishli atawışlar arqalı bildiriledi. Mısalı: Jabayı shópleri tazartılıp, ğawasha náleri **tez** rawajlandı. (*Q. J.*) Hawa rayı **ábden** buzıldı. Ol artına **jalt-jalt** qaraydı. (*Ó. A.*) Tájibay ata menen **jaqsı** sóylesti. Trubasher fermada **zoo- texnik bolıp** isleydi. (*J. S.*) Serkebay **tunjrawı menen** otır.

239-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sın pısıqlawışlardıń astın sızıp, olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám bayanlawışqa qatnaslı qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının anıqlań.

1. Stoldıń ústinde ishektey sozılǵan qamshı jatır. (*N. D.*)
2. Qız-jawanlar bir-biri menen jıllı júrekteń sóylesedi. (*J. A.*)
3. Birneshe kúnlik tayarlıq jumısları tez ótip ketti. (*N. D.*)
4. Qandırıp suwǵarılǵan ğawashalar jaqsı rawajlanǵan. 5. Ap-paq paxtalar jawdırasıp ashılıp tur. (*Ó. A.*) 6. Jálmen onıń bul háreketine tańlanıw ornına ğarq-ğarq kúldi. 7. Jálmen kóz astınan Jiyemuratqa qarap otırdı. (*T. Q.*)

240-shınıǵıw. Kóp noqattıń ornına tiyisli sın pısıqlawış mánili sózlerdi qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday sózler arqalı bildirilgenin anıqlań.

1. Úy-ishi bizdi ... qarsı aldı. (*I. Y.*)
2. Kún ... kóterilip, jer-dúnyanı qızdıra basladı. (*N. D.*)
3. Ol ayaqları tońlap qalǵan jılqıday ... qozǵaladı. (*T. Q.*)
4. Ráwshan buǵan ... qaradı. (*J. A.*)
5. Ol qaytıp ... shıǵıp ketti. (*T. Q.*)
6. Qızı kelip aman-esen, ... tastı ana. (*J. A.*)

Kerekli sózler: zorǵa, arqan boyı, miymandoslıq penen, dárya kibi, jalt, til qatpastan.

§ 61. Muǵdar-dáreje pısıqlawış

241-shınıǵıw. Gápplerdi oqıń. Is-hárekettiń isleniw muǵdarın, sanın, shamasın bildiretuǵın sózlerdi anıqlap, sorawların aytıń.

1. Otırıs uzaqqa sozıldı. 2. Men jaslar menen kóp gúrrińlestim. 3. Onıń áńgimesi bir tańǵa tawsılmaydı. 4. Aradaǵı

tım-tırısliq bir kese shay ishimge sozıldı. (*N. D.*) 5. Paroxod az irkildi. (*A. B.*) 6. Bir qatar aldınđı xojalıqlar ġawashaġa tórt ret kompleksli tárbiya berdi. («*E. Q.*») 7. Jas usta bul jerde eki jılġa jaqın isledi. (*J. S.*) 8. Kóp jılġa shekem jurttım-tırıs boldı. (*J. A.*)

Is-hárekettiń isleniw muġdarın, sanın, shamasın bildiretuġın sózlerge **muġdar-dáreje pısıqlawısh** dep ataladı.

Muġdar-dáreje pısıqlawıshı **qansha? neshe? neshe ret? qanshadan?** t.b. sorawlarġa juwap beredi.

Muġdar-dáreje pısıqlawıshı, kóbinese muġdar ráwishinen, san hám awırlıq mánidegi sózlerden boladı. Mısalı: Bizler olardı **kóp** kúttik. Onıń túri **azıraq** ózgergen. Olar az waqt únsiz otırdı. Olar ele **úsh jil** oqıydı. Men alġa qaray **tórt-bes qádem** júrdim. (*J. S.*) Bir jıldıń ishinde paxta atızınınıń zúráátı **3,2 centner** kóbeydi. («*E. Q.*»)

242-shınıġıw. Oqıń. Muġdar dáreje pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin hám ózi qatnaslı sózge baylanıslı qanday sorawlarġa juwap beretuġınlıġın túsindirıń.

1. Paroxod stanciyada az irkildi. (*A. B.*) 2. Bizler posyolkadan 18 kilometrdey alıslap kettik. (*S. S.*) 3. Ol Ústúrtke birneshe ret keldi. (*J. S.*) 4. Biz jún tapsırwdı da keminde eki ese arttıramız. (*X. S.*) 5. Ol hár sıyırdan kúnine 10—12 litrden sút sawıp aladı. («*E. Q.*») 6. Jerdegi balshıq ayaġıńdı jerden tórt eli kótertpeydi. 7. Ol jetpis metrdey kelip qaldı. (*N. D.*) 8. Jas usta bul jerde eki jılġa jaqın isledi. (*J. S.*)

243-shınıġıw. Úyge tapsırma. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerin tawıp, gáplerdi kóshirip jazıń. Olardıń qanday sóz shaqapları arqalı bildirilgenin hám sorawların aytıń.

1. Ağash kesseń ... kes, temir kesseń ... kes. (*Naql*)
2. Ómir adamġa ... beriledi. 3. Qara suw ... aparadı. (*Naql*)
4. Aradaġı tım-tırısliq ... sozıldı. 5. Kún ... jawsa, terek ... jawadı. (*Naql*) 6. Batır jigit ... óledi, qorqaq ... óledi. (*Naql*)
7. Qorqaqtı ... quwsań, batır boladı. (*Naql*)

§62. Sebeb pısıqlawısh

Is-hárekettiń isleniw yamasa islenbew sebebin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **sebeb pısıqlawısh** delinedi.

Sebeb pısıqlawısh **nege? ne sebepten? ne sebepli? ne-likten? ne ushın?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Sebeb pısıqlawıshı xızmetindegi sózler is-hárekettiń isleniwine sebepshi boladı.

Sebeb pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi.

1. Shıǵıs seplik qosımtalı atawısh sózlerden, sebep ráwishinen boladı. Mısalı: 1. Onıń júzi **quwanishtan** qızarıp ketti. (*J. S.*) 2. Eshkiniń qabırǵaları say-say bolıp, **arıqlıqtan** óliwge kelipti. (*Q.x.e.*) 3. Murat **ılajsızdan** qoylardı baydıń úyine aydap keldi. (*S. A.*)

2. **-ıp/-ip,-p** hám **-ǵanlıqtan/-genlikten** qosımtalı hal feyil hám hal feyilli toplamlardan boladı. Mısalı: 1. Ol **qısımp** terley basladı. 2. Bir waqıtta ol **ózine qarsı kiyatırǵan adamdı kórip** gilt toqtadı. (*T. Q.*) 3. Ol **súysi-nip oqıǵanlıqtan** waqıtıń ótip ketkenin de sezbedi. (*J. S.*)

3. Shıǵıs seplik qosımtalı kelbetlik feyil, atawısh feyillerden hám sol feyillerdiń basqarıwındaǵı toplamlardan boladı. Mısalı: 1. Ol **albıraǵanınan** bosǵaǵa súrnigip ketti. 2. **Biytanıs kisini kóriwden** ekewiniń de húreyi ushıp qorqısıp qaldı. (*T. Q.*)

4. Atawıshlar menen tirkewishler dizbeginen boladı. Mısalı: 1. Ol **qurdasın kórgen soń** sóylesip qalǵan shıǵar. (*T. Q.*) 2. Uqıplı basshı dep **sol ushın** aytadı ǵoy. 3. Ol **qıstawlı tapsırma menen** júrip ketti.

244-shınıǵıw. Oqıń. Sebeb pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń ózi qatnaslı sózge baylanıslı sorawlar qoyıp, qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın túsindirini.

1. Gúlnara ılajsızdan sırtqa shıqtı. (*Q. D.*) 2. Men seniń túsınbey júrgenińe hayranman. (*Ó. A.*) 3. Onıń orınsız ashıwlanǵanına basqalar duw kúlisti. (*T. Q.*) 4. Shóllep kiyatırǵan qoylar suwdı kórip juwırıstı. (*J. S.*) 5. Ol usı sebepli burınǵı pikirge kelisim bermedi. (*T. Q.*) 6. Azat kóp juwırǵanlıqtan entigip qaldı. (*J. S.*) 7. Ábdimurat Polatovtıń

kirip keliwi menen bári de orınlarınan órre turdı. (*T. N.*)
 8. Gúdi biyiklegen sayın onıń basına qamıs shıǵarıw, tasıw qıyınǵa tústi. (*Ó .A.*)

245-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Sebep pısıqlawıshlardıń astın sızıń. Olardıń sorawların, qanday sóz shaqaplarınan hám sóz dizbeklerinen bolǵanın aytıń.

1. Annabaydı ıljısqızdan mal baǵıwǵa májbúrledi. 2. Qıdırbaydı unatqanı ushın oǵan jaqsı keńes berdi. (*J. S.*)
 3. Ekewi de jalǵız baladan bolǵanlıqtan márdikardan qalatuǵın bolǵan edi. (*M. D.*) 4. Temirbektiń selk-selk kúlkisi Gúlsimniń kirip keliwi menen tıyıldı. (*T. Q.*) 5. Jiyemurat Serkebaydı qonaq-qopsılardı jayǵastırıp júrgen shıǵar dep irikpedi. (*T. Q.*)
 6. Dostıńnan túye sora, uyalǵanınan biye berer. (*Q.n.m.*) 7. Ol ashıqlıqqa shıǵayın dese qorqadı. (*T. Q.*)

246-shınıǵıw. Berilgen gáplerdiń mánisine qaray kóp noqattıń ornına tómendegi sózlerdiń tiyislinin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın anıqlań.

1. Ol ... jıldıń ótip ketkenin de bilmedi. (*J. S.*) 2. Ol ... terley basladı. (*T. Q.*) 3. ... ógiz ógizden kóredi. (*Naqlı*)
 4. Onıń júzi ... qızarıp ketti. 5. Qalıń torańǵıllardıń sarı túsli japıraqları ... sıldırıp turar edi. (*J.S.*) 6. Ol ... bosaqǵa súrnigip ketti.

Kerekli sózler: qısınıp, albıraǵanınan, súysinip oqıǵanlıqtan, quwanıshtan, jer qattı bolsa, esken samal menen.

§63. Maqset pısıqlawısh

Is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **maqset pısıqlawısh** delinedi.

Maqset pısıqlawısh **nege? ne maqset penen? qanday maqset penen? kim ushın? ne ushın?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Maqset pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi:

1. Maqset pısıqlawısh **arnap, ádeyi, jorta, jortaǵa, biykarǵa, bilqastan, qasaqana, jay, jaysha** t.b. maqset

ráwishleri arqalı bildiriledi: 1. Gúljannıń keliwine **arnap** awqat asıldı. (*Ó. A.*) 2. Jigit oǵan **jorta** kewil awdarmadı. (*T. Q.*) 3. Ózim **bilqastan** sóylesiwge keldim. (*J. A.*)

2. Barıs, orın seplik qosımtalı hám tirkewishli atawıshlardan, atawısh feyil hám sol feyillerdiń basqarıwındaǵı sózlerdiń dizbeginen boladı. Mısalı: 1. Mine, tap usı másele boyınsha Murat Qámekbayǵa **oylasıwǵa** bargan edi. (*J. A.*) 2. **Qoylardı semiz etip baǵıwda** hám **olardıń ónimlilikin arttırıwda** Tájibay ata erinbey isledi. (*J. S.*) 3. Bizler **azatlıq ushın, jer ushın, suw ushın** güresemiz. (*A. Bek.*) 4. Sarıgúl **Jámiylanı alıp qaytıw ushın** Aqdáryaǵa ketti. (*K. S.*)

3. Atawısh sózlerge hám atawısh feyilden keyin **maqsetinde, maqseti menen, niyetinde, niyet penen** sózleriniń dizbeklesiwi arqalı bildiriledi. Mısalı: 1. **Bul isti tezletiw maqsetinde** balıq zavodına Tájেকেńniń ózi ketti. 2. Qurbanıyaz ornınan turıp **doslıq niyet penen** qolın sozdı. (*Ó. A.*)

4. Tilek, shárt, buyırıq hám anıqlıq meyillerge **dep, degendey** kómekshi feyilleriniń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: 1. **Men shashımdı aldırıp qaytayın dep** aǵamdı kútip qaldım. (*Sh. A.*) 2. Toyǵa shaqırtılǵan Tóremurat suwpı **Qonırat sháháriniń bas palwanı bolsın dep** Mırıjqqa mirát salıp jiberipti. (*T. Q.*)

247-shınıǵıw. Berilgen gáplerdi oqıń. Maqset pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń sorawların hám qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın anıqlań.

1. Olar azanǵa shekem qashırmay saqla dep, qasaqana ózime tapsırdı. (*T. Q.*) 2. Biyshara meni oqısın dep ádeyi ákeledi eken. (*T. Q.*) 3. Atımızdı atap arnap shaqırıp otır. 4. Adamlar ádettegishe atız sherteginde dem alıwǵa keldi. (*Ó. X.*) 5. Olar túslenip alıw ushın, jańaǵı úyge kirdi. (*A. Á.*) 6. Ol sózden soqqı bergisi kelip onı shımshıp sóyledi. (*A. D.*) 7. Men segizinshini pitkeriwden Nókiske ketemen dep direktorǵa arza berdim. (*T. Q.*) 8. Bul fermanıń úlgili islerin kóriw ushın tájiriye almasıw maqsetinde qońsılas ferma xızmetkerleri kelip turatúǵın edi. (*J. S.*)

248-shunig'w. Berilgen gáplerdiń ishinen maqset pısıqlawıshı bar gáplerdi terip, kóshirip jazıń. Olardıń ózi qatnaslı sózlerge baylanıslı sorawların, qanday sóz shaqapları hám sóz dizbeklerinen bolğanın aytıp berıń.

1. Qalıń torańgıldıń sarı túsli japıraqları esken samal menen sıldırlap turar edi. (*J. A.*) 2. Jalǵız nar qamısqa aralasıp ósken bir tıp aq sheńgeldiń túbine keledi de, ilajsızdan túyeni shógiredi. (*U. P.*) 3. Ol Bekimbet esitsin degendey juwan dawısın ádeyi darıldata sóyledi. (*Ó. A.*) 4. Shayır qosıqtı sol jigitlerge arnap shıǵarǵan. (*T. Q.*) 5. Ol bul háreketti bilqastan islegen. 6. Ol Awıl xojalıq institutında biykarǵa oqımaǵan bolsa kerek. (*U. P.*) 8. Jas Jıǵa ózi oylaǵan maqsetine jetiw ushın gúrestı. (*J. A.*) 9. Olar súyikli Watan ushın, tuwısqań xalıq ushın gúresip atır. (*A. Bek.*) 10. Ol sózden soqqı bergisi kelip, onı shımshıp sóyledi. (*A. D.*)

249-shunig'w. Úyge tapsırma. Gáptiń mánisine qaray kóp noqattıń ornına tiyisli sózlerin qoyıp kóshirip jazıń. Olardıń qaysısı sebep, qaysısı maqset pısıqlawısh ekenin, sorawların aytıń.

1. Ózim onıń menen ... sóylesiwge keldim. (*J. A.*) 2. Bala ... kónedi. (*Á. T.*) 3. Ol xattı úy-ishine ... jazıptı. 4. Men aldırnan ... alıppan ǵoy. (*Ó. A.*) 5. ... Jumagúldiń júzleri ... gül-gül jaynadı. (*T. Q.*) 6. Qádir qoylardı ... ayday basladı. (*S. S.*) 7. Jigit baydı ... kúlip otır dep gúman etpedi. (*T. Q.*) 8. Men qıstawlı ... Nokiske keldim. 9. Ol ... seskeneyin dedi. (*Ó. X.*) 10. Men shashımdı aldırıp qaytayın ... aǵamdı kútip qaldım.

Kerekli sózler: arnap, quwanıshtan, bilqastan, biykarǵa, ilajsızdan, hawlıqǵanınan, suwǵarmaǵa, jumısım sebepli, jorta, dep.

§64. Shárt pısıqlawısh

1. Islesenı tıslersenı. (<i>Naqlı</i>)	1. Ol bılse de aytpadı.
2. Ol bilgende aytar edi.	2. Azat bile tura aytpadı.
3. Er shekinıspey bekinıspeydi.
(<i>Naqlı</i>)	3. Ol ketken menen qaytıp keledi.

Tapsırma: Baǵana menen bólingen gáplerdegi qara hárip penen jazılǵan sózlerge dıqqat etiń. Olar is-hárekettiń isleniwine qanday mánide qatnaslı ekenine ser salıń.

Is-hárekettiń isleniw shártin bildiretuǵın pısıqlawıshqa **shárt pısıqlawısh** delinedi.

Shárt pısıqlawısh **ne qılsa? ne qılsań? ne qılǵanda? qáytkende? ne qılmay? ne qılmaǵansha?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Shárt pısıqlawısh tómendegi sózler arqalı bildiriledi:

1. Shárt meyil hám shárt meyildiń basqarıwındaǵı sózlerden boladı. Mısalı: **Berseń** alarsań, **ekseń** orarsań. **Eńbek etseń** emerseń. (*Q.n.m.*) Eger **tabılmasa** bul balanıń da, qoydıń da joq bolǵanı. (*S.S.*)

2. Orın seplik qosımtalı kelbetlik feyil hám kelbetlik feyilli toplamnan boladı. Mısalı: Ol **kuzovtıń erneginen asılıp bekkem uslamaǵanda** jıǵılıp ketetuǵın edi. (*J.S.*) **Avtomatlastırǵanda** miynettiń sapası tıp tamırınan ózgeredi. (*«E. Q.»*)

3. **-ǵan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyilge **jaǵdayda** sóziniń dizbeklesiw arqalı bildiriledi. Mısalı: Ol qatań **ashıwlanǵan jaǵdayda** kimdi bolsa da ayamaydı. (*T.Q.*) **Shigitti erte ekken jaǵdayda** onnan mol ónim alıwǵa boladı. (*X.S.*)

4. Hal feyil hám hal feyilli toplamnan boladı. Mısalı: **Sáwir bolmay** táwir bolmas. (*Naqlı*) **Mıńdı tanıǵansha** birdiń atın bil. (*Naqlı*)

250-shınıǵıw. Oquń. Shárt pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń qanday sóz shaqabı hám sóz dizbeginen bolǵanın, ózi qatnaslı sózge baylanıslı sorawların anıqlań.

1. Miynet etseń húrmetke bóleneseń. (*Q. J.*) 2. Eger de bulay bolmaǵanda xalıq olardı áshkara etedi. (*J. A.*) 3. Ol qatal ashıwlanǵan jaǵdayda kimdi bolsa da ayamaydı. (*T. Q.*) 4. Men bilgenimde áshkaralaytuǵın edim. 5. Eger saw bolsań úsh-tórt jıldan keyin sizlerdi de jemiske toydıraman. (*A. B.*) 6. Ol qorıqpay kelmeydi. (*Á. T.*) 7. Eńbek etseń emerseń. (*Naqlı*) 8. Omırawlasam on jigittiń júgin tartaman. (*K. S.*)

251-shinig'w. Kóshirip jazıń. Shárt pısıqlawıshlardı tawıp astın sızın. Olardıń qanday sózlerden bolǵanın hám sorawların aytıń.

1. Men qaraqalpaqtan otjaqqıshım bar dep aytpadım, aytqanda seni de nókerlikke alatuǵın edi. (*T. Q.*) 2. Ğawashanı erte ekseń utasań. («*E. Q.*») 3. Men bilgende kelmes edim. 4. Bárjay etpegenshe seniń kewlıńdi, perzentinmen kewli qarar tappaǵan. (*K. S.*) 5. Tınıshlıq qanday suwdı kór, shaypala berse bilǵanar. (*Naqıl*) 6. Baqırǵan menen argı jaǵadaǵılarga dawısı jetpedi. (*Q. D.*) 7. Wáde berseń orınla. 8. Jasıq ǵayrat jumsamasań bos keter. (*I. Y.*)

§ 65. Qarsilas pısıqlawısh

Is-hárekettiń isleniwine qarsılaslıq mánide aytilatuǵın pısıqlawıshqa **qarsilas pısıqlawısh** delinedi.

Qarsilas pısıqlawısh **ne qılsa da? ne qılǵan menen? ne qılǵanına qaramastan?** t.b. sorawlarǵa juwap beredi.

Qarsilas pısıqlawısh tómendegi sóz hám sóz dizbeklerinen boladı:

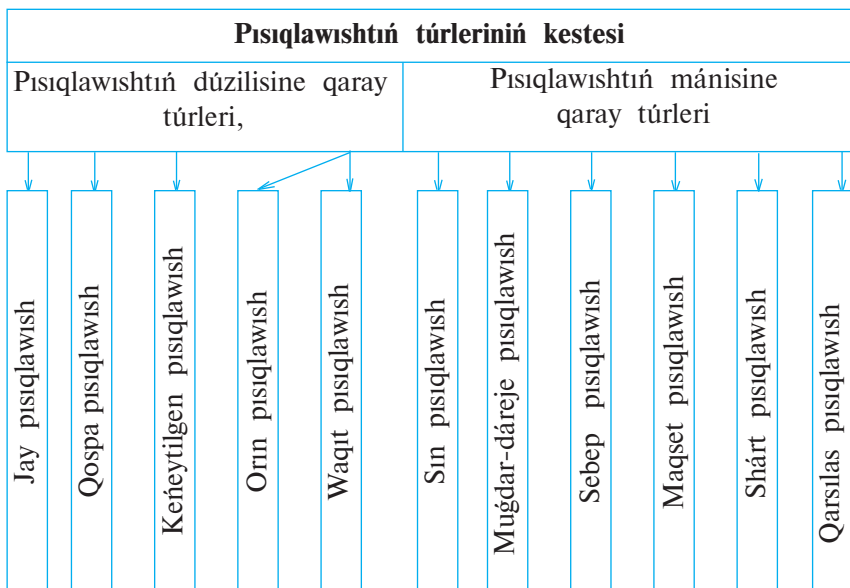
1. Shárt meyilge **da/de** janapayınıń dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: Ol **jatsa da** (ne qılsa da?) uyqılay almadı. (*Ó. A.*) Ol **ketse de** (ne qılsa da?) uzaq tura almadı. (*Ó. A.*)

2. Hal feyil hám hal feyildin basqarıwındaǵı sózlerdin dizbeginen boladı. Mısalı: Ol **esitip turıp** úndemedi. (*G. I.*) Ol **bile tura** aytpadı. Ol **bir aydan beri usı shańaraqtıń muǵallımı bola turıp**, kempir ǵarrı arasındaǵı jánjeldi túsinbegenine ókindi. (*T. Q.*)

3. **-ǵan/-gen** qosımtalı kelbetlik feyil hám kelbetlik feyilli toplamlarǵa tirkewish hám janapaylıq xızmettegi kómekshi sózlerdin dizbeklesiwinen boladı. Mısalı: Ol **kózin ashqan menen** dógeregin ońlap kóre almadı. Olar **kóp bolǵanına qaramay** tım-tıraqay qashtı. (*Á. T.*) **Jayın menen islegeninde** de seni quwıp jibere almaydı. (*T. Q.*)

252-shinig'w. Oqıń. Qarsilas pısıqlawıshlardı tawıp, olardıń bildiriliwin hám bayanlawıshqa qatnaslı sorawların anıqlań.

1. Atiñ shappasa da shulǵısın. (*Naqıl.*)
2. Ol quwǵan menen jete almadı.
3. Artıqtıñ anası balasınıñ izinen kórinbey ketse de qarap turdı. (*T. Q.*)
4. Atamurat jatqan menen uyqılay almadı. (*T. Q.*)
5. Ol óziniñ jaslıǵına qaramay Atamuratqa is buyırıp ta qoyar edi.
6. Jumagúldiñ qarsılıǵına qaramastan, eki jigit Sánemdi kóterip arbaǵa mingizdi. (*T. Q.*)
7. Ol inırsıǵanı bolmasa, awırıwın sezdirmedi. (*A. Á.*)

253-shunıǵıw. **Úyge tapsırma.** Kestedegi pısıqlawishtıñ mánisine qaray túrlerin keltirip hárbirine bir-birden oyınızdan yamasa kórkem shıǵarmadan gáp tawıp jazıń.

254-shunıǵıw. Qarsılas pısıqlawıshı bar gáplerdi terip kóshirip jazıń. Qarsılas pısıqlawıshlardıñ astın sızıp, olardıñ bildiriliwin, qanday sorawlarǵa juwap berip turǵanın túsindiriy.

1. Xojan sharshasa da uyqılamadı. (*X. S.*)
2. Ol sharshaganına qaramastan mennen kem islegen joq. (*N. D.*)
3. Palwan oylanǵan menen sheshe almadı.
4. Egisti qanshama keshiktirsek, alınatuǵın zúraát sonshama kem boladı. (*J. S.*)
5. Jıllı-jıllı sóyleseñ, jılan innen shıǵadı. (*Naqıl*)
6. Kúnniñ jelemekligi bolmasa, onsha suwıq emes edi.
7. Olar házir kelmegen menen

keshletip keliwi múmkin. (*T. Q.*) 8. Ol esitip turip úndemedi. 9. Men de ózimniń jaslıgıma qaramay anaw-mınaw jumıslarǵa kirisip ketetuǵın edim. (*Sh. A.*) 9. Men ózińdi kórmesem de, atıń, familiyań maǵan tanıs bolıp shıqtı. (*A. O.*)

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaların tákirarlaw ushın sorawlar hám shınıǵıwlar

1. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları qanday túrlerge bólinedi? Ne ushın olar ekinshi dárejeli aǵzalar dep ataladı?
2. Tolıqlawısh hám onıń túrlerin aytıń. Olar qanday sep-liklerde keledi?
3. Anıqlawısh degenimiz ne? Anıqlawıshlar qanday sózlerdi anıqlap keledi? Sorawları qanday?
4. Ayqınlawısh degen ne? Mısal keltiriń. Ayqınlawısh óz aldına gáp aǵzası bola ala ma?
5. Pısıqlawısh degen ne? Ol qaysı aǵzanı túsindirip, sıpatlap keledi? Pısıqlawısh mánisine qaray neshege bólinedi?

255-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzalarınıń astın sızıń. Olardıń qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám qanday sorawlarǵa juwap beretuǵının aytıń.

1. Arkadiy qalanıń sırtına shıǵıp ketti. (*A. Ó.*) 2. Jantaqlardı qoylar pıtırlatıp jey basladı. (*M. D.*) 3. Jámiyla kir-piklerin ústi-üstine qaqtı. 4. Hár waqta taqır muzǵa asaydıń girsh etip tiygen dawısı qulaqqa tal-tal keledi. (*K. S.*) 5. Ap-paq paxta jawdırasıp, jarqırasıp ashıldı. (*T. J.*) 6. Bunı sezgen Aqılbek keynine onsha qaray bermedi. (*S. X.*)

256-shınıǵıw. Kóshirip jazıń. Pısıqlawıshlardıń astın sızıp, olardıń bildiriliwin, sorawların, qaysı túri ekenin anıqlań.

Bizler awılǵa jaqınlasa basladıq. Endi jol biraz tegislew edi. Men mashinanı qattıraq aydadım. Bizler tım-tırıs otırmız. Mashina awıldıń arasınan ótip baratırǵan edi.

Otırǵan jerimnen turıp, diywaldan háwlige qaray basladı. Oshaq basında qatın-qalashlar úymelesip júr. Úlken samawrınnan burqasınlap tútin shıǵıp atır.

Ol waqıtları áyne báhár edi. Taw eteklerinde lala gülleri ashılǵan. Bala waqtımnan beri, men bul shoqtay jaynap turǵan güllerdi jaqsı kóretuǵın edim. (*Sh. A.*)

257-shinig'ru. «Biziñ mektep», «Eslew hám qádirlew kúni» degen temaniñ birewin tañlap, kishi kólemli shıǵarma jazıñ. Shıǵarmanıñ jobasın ózleriñ dúziñ. Dúzgen gápleriñizde bas aǵzalar hám ekinshi dárejeli aǵzalar qatnasqan bolsın.

66. Gáp aǵzalarınıñ orın tártibi

258-shinig'ru. Oqıñ. Orın tártibi boyınsha qaysı aǵzanıñ qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenin hám olardıñ ornalasıw tártibin (tuwra tártipte me yamasa orın almasıw tártibinde me) anıqlañ.

Xalıq, ayrıqsha jaslar kitaptı kóp oqıydı, súyip oqıydı. Bul, álbette, jaqsı. Mártlik islerge ruwxlandıratuǵın kitaplar az emes. Kitap óz oqıwshılarına eñ jaqsı, eñ sáre nárse-lerdi úyretedi. Kóp adamlar, ásirese, mádeniyat máselesinde kitapqa elikleydi. Kitapta oqılǵan mádeniyattı ózine, awılǵa endirgisi keledi, meniñshe, bul da jaqsı. Sebebi, kitap jaqsını násiyatlaydı.

— Tuwrı, tuwrı... — dep tastıyıqladı Hasıl Turımbetov.

(Ó. X.)

Gáptiñ grammatikalıq tiykarın, onıñ quramın bas aǵzalar dúzedi. Baslawısh gáptiñ basında, al bayanlawısh baslawısh haqqındaǵı jañalıqtı xabarlap, gápti tıyanaqlaytuǵın bas aǵza bolǵanlıqtan gáptiñ keyninde jaylasadı.

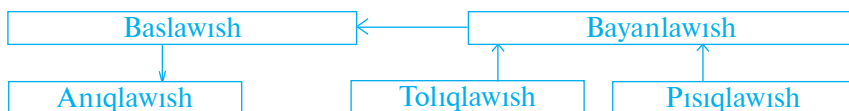
Gáptiñ ekinshi dárejeli aǵzaları, kóbinese bas aǵzalarǵa qatnaslı onı sıpatlap kelgenlikten, bas aǵzalarǵa gárezli onıñ átirapına ornalasadı.

Gáp aǵzalarınıñ orın tártibi eki túrli boladı: **tuwra orın tártip** hám **inversiya**.

Gáp aǵzalarınıñ ádettegi orın tártibin saqlap jaylasıwına tuwra orın tártip dep ataladı. Mısalı: 1. Jaslar qıyın iske eñ jaqsı wákillerin jiberedi. («E. Q.») 2. Ol qoyın qaltasınan saatın aldı. 3. Jap-salmalardan suw burqıp aǵıp tur. (J. A.) 4. Jazdıñ búgingi aysız aqshamı biraz salqın tarttı. (T. Q.)

Bul gáplerdegi bas hám ekinshi dárejeli aǵzalar tuwra orın tártip boyınsha jaylasqan.

Tuwra orin tártiptiń kestesi

259-shınıǵıw. Qosıqtı oqıń. Qosıqtaǵı dıqqat etilgen gáp aǵzalarınıń orin tártibine itibar berip, olardıń qaysı orında kelgenin anıqlań (tuwra orin tártipte me yamasa orni almasıp kelgen be?).

Aralǵa

Táńirim berdi seni bul adamzatqa,
 Íris qazanı bolıp qaynap tursın dep.
 Bendelerim shaǵlap, **jetip muratqa,**
 Bul altın jaǵısta dáwrán súrsin dep.

Qádirine jetpedik, ázizim Aral,
Gúrsingen hawazıń tur qulaǵımda.
 «Úmitiń — joldasıń» degen de sóz bar,
 Tolqırsań zamanıń **kelgen shaǵında...**

(I. Y.)

Gáp aǵzalarınıń tuwra orin tártibiniń almasıp qollanıwına inversiyalıq orin tártip delinedi.

Inversiyalıq orin tártipte baslawısh penen bayanlawısh yamasa gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları tuwra orin tártipten ózgeretilip qollanıladı. Bayanlawısh aldınǵı orında, al baslawısh yaki bayanlawıshqa qatnaslı ekinshi dárejeli aǵzalar keyingi orınǵa ótedi.

Inversiyalıq orin tártip, kóbinese stillik talapqa baylanıslı boladı. Mısalı:

Kúndiz nurın **shashsa tábiyat tańı,**
 Túnde **jarqıraydı elektr shıraǵı.** (X. S.)

— Siz baǵanaǵı jerde, mashinanıń qasında nege toqtadıńız? — dedim. — Sizge járdemlespekshi edim,— dep **juwap berdi ol.** (Sh. A.) Áy, aspanda jarqırıp qalqıǵan quyash, sen jer sharın aylanıp júreseń, buni sen **aytıp ber adamlarǵa!** (Sh. A.). — Qáne, **túrgel ornıńnan.**

Bul gáplerdiń hámмесinde de qara hárip penen jazılǵan sózler inversiyalıq orın tártipte kelgen. Bunday orın tártip gáptiń mánisin kúsheytiw, ótkirlik máni beriw ushın stillik talapqa ılayıq qollanıladı.

260-shınıǵıw. Gáplerdi oqıń. Inversiyalıq orın tártipte kelgen ekinshi dárejeli aǵzalardı tawıp, olardıń qaysı aǵzaǵa qatnaslı ekenin hám qaysı aǵzanıń xızmetinde kelgenin aytıń.

1. Ne joq deyseń, Ceylonda, ájayıp nárselerdiń bári de bar onda. Ózińshe biyǵam júre beriwine de boladı. Biraq sóytip júrgende plantator baylardıń kózine kórinbeseń bolǵanı tek. *(Sh. A.)*

2. — Toqta! — dep dawısladı ol. — Áne kórmey tursań ba aqsap kiyatırǵanın.

— Buǵan sen ayıplısań? — dedi Anatay, qısıńǵanınan ne qıların bilmey.

— Sen edi jarısqa shıqqan!

— Ne bolıp atır sizlerdiń qasıńızda?

— Aqsaqal, bizler sonsha oylap bul attıń ayaǵına qanday zaqım kelgenin bile almay atırmız, ne boldı eken buǵan?

— Onı biliwdiń ne keregi bar! — dedi Shekish gázepten ózin tuta almay qaltırap. *(Sh. A.)*

3. — Tur ornıńnan! — Aldıma túsińler. Túrgel, kiy minanı. *(J. M.)*

261-shınıǵıw. Qosıqtı kóshirip jazıń. Inversiya tártibinde kelgen gáp aǵzalarınıń astın sızıp, olardıń orın almasıp keliw sebeplerin túsindirıń.

1. Ğam juttım qarshaday basımnan,
Kún kórdim jarqırap ashılǵan.
Órletti ómirdiń epkini,
Jasımda kórdim tepkini.
Jıǵılsam, túrgeldim taǵı da,
Baǵındım dúnyanıń zańına.

(T. J.)

2. Qutlı bolsın seniń bálent párwazıń,
Juldız saparına shıqqan zamanlas.

(I. Y.)

3. Kún kózi shıqtı jarqıldap,
Toñlar erip, jer bılqıldap.

(J. A.)

262-shınıǵıw. **Úyge tapsırma.** Berilgen gáplerdi tuwra orın tártip boyınsha kestege túsiriń.

1. Alısta ǵawdıyıp júretuǵın kombaynlar da kórinbeydi.
2. Ańızlarǵa ele mallar jayıлмаған edi. 2. Jaqın waqıtlarda jawın-shashınlı kúnler baslanadı. 3. Sońınan bul jerlerdi qırpıq qar basadı.

TIL ÓSIRIW

263-shınıǵıw. Tómenдеги úzindilerdi dıqqat penen oqıp shıǵıń. Adamlardıń sırtqı kórinisin, is-háreketin hám t.b. belgilerin súwretlewge qanday sózlerdiń qollanılatuǵınına dıqqat etiń.

I

Áziz Shúkúrullaev — arıq-turıqtan kelgen, sulıwshıq qoyıw qaslı, qara kózli shaqqan jigit. Ázizdiń ákesi Shúkúrulla temirshı usta Abdulla degenniń kórigin basıp, kómirin tasıp júretuǵın jumısshı edi.

Tóbesi kúnge kúygen, etegin kir basqan ala taqıyanıń ǵır dógeresine oramaldı orap alıp, qısta da, jazda da bir júrisi edi. Kiyimleri jupını bolǵan menen, buwday reńnen kelgen bardamlı jigit edi. Qolıńnan kelmeytuǵın nársesi joq edi. Saz-sáwbet, oyın-kúlki menen ádep-ikramlı, wádege ıqrarlı bolıw jaqsı ádeti edi.

Hamid zerger tuńǵısh ulı Shúkúrullanı ádep-ikramlı etip saqladı. Kishi jasınan sazendege shákirt etip berdi. Shúkúrulla oǵada jaqsı muzıkanı súygen, duwtar shertkish jigit bolıp ósti. Shúkúrulla duwtar shertkende búlbúlgóyalar da táslim bolar edi.

Shúkúrulla tuǵırǵa qonǵan qarshıǵaday, sol ayaqtıń ústine minip otırar edi. Qumartıp qolıńa duwtar alar edi. Kózleri masaladay jaltıldap, alma beti gúl-gúl janıp qushtarlanar edi.

(J. A.)

II

Aysholpan kámalğa keldi. Múláyim minezli, qıyqash qaslı, qara kóz qız boldı. Onıń qolań shashı tallanğan jipektey jawırınının jawıp tur. Qızgısh dóngen almaday betiniń ústinde turğan noqattay qalı júzikke qas qondırğanday jarasadı. Badam qabağınının astında kóz jiyegine qatara ósken kirpik qıyılğan qasqa sulıwlıqtıń tamğasın basıp qoyğanday kórinedi.

Keń jawırını, ay júzli Aysholpan jımıyıp qarap, mıyıq tartqanda, juldızlar jımıńlap ketkendey bolar edi. Aq tamağı búlkildep, sóylegende sulıw diydarına súysine qaraysañ. Sulıw sımbatı millionlağan adamlardı tań qaldırar edi. Kózinde ıshqınıń otı, miyirbanlıq nurı bar. Ísıq júzine kóziń túskende júregińe jağımlılıq payda bolğanday seziledi.

Hinji marjanday dizilgen tis dodağınan dúr shasha sóylegende jarq-jurq eter edi. Qızıl erni aq júzine jarasıq berip tur. Ay júzli Aysholpandı kórgen jigit júzine bir qaramay ketpes edi. Bir ğana qarap názer salıw emes, sıltawğa sebep tawıp sóylesiwge «Siz, biz»,-degen bir awız sózin esitiwge qushtar edi. (J. A.)

264-shınıǵıw. Joqarıdağı berilgen úzindilerden paydalanıp, ózińizge tanıs adamıńızdıń yamasa óz dostıńızdıń unamlı ádepi-ikramlı háreketlerin bayanlap, súwretleme jazıń.

265-shınıǵıw. Teksti oqıń. Mazmunın sóylep beriń. Teksttegi qara hárip penen jazılğan sózlerge túsindirme jasań.

Qaraqalpaq awılları

Burıńǵı qaraqalpaq awıllarınıń qısta jasağan jeri **qıslaw** dep ataladı. Qıslawlar qamıstan, jıńǵıldan, sheńgelden islenedi. Olardıń túbi jerge kómilip, ortasınan **qıspaq** buwıladı. Bul **qoralar** bir qońsı menen ekinshi qońsınıń qoraları bir-birine tutastırılıp úlken qora islenedi. Oндаy qora keń kólemdi óz ishine aladı. Olar **kóshe-kóshe** boladı. Bunday qalıń qonıslasqan awıldı **bir ğureń awıl** dep ataydı.

Qıslawda qoraladıń ishine **qara úyler** tigiledi. Qıs ayları awıl adamları usı úylerdiń ishinde ómir keshiredi. Qıstıń qattı ayazlı keshelerinde qara úydiń ortasındaǵı **oshaqqa** ot

jağıladı. Qattı ayaz kúnleri balalar kúni menen sol oshaqtıń dógeresinde boladı. Tún bolğanda jatar waqta úy ishiniń hámmesi bir kórpege tıǵıladı. Adamnıń demi menen jatqan kórpeniń ernegine **qıraw** qatadı. Jas balalardıń kiyimi tek ǵana bir kóylekten ibarat boladı. Tünde kórpede jatqanda kóyleklerin sheship jatadı. Azanda balalar jalańash etine suwıq kóylekti kiyiwge jerkenip, apasına:

— Apa, kóylegimdi jılıtıp ber, — dep dawıslaydı. Miyirman ana balasınıń kóylegin janıp turǵan ottıń jalınına **qopsalay** jılıtıp, balasına kiygizedi.

(Q. Á.)

266-shınıǵıw. Berdaqtıń «Balam» qosıǵınan berilgen úzindini oqıp, aqıl-násiyat hám tárbiyalıq áhmiyetine dıqqat etiń hám sol sanap berilgen qosıq qatarlarınıń mánisin túsiniپ alıń.

Altaqlama, taltaqlama,
Birew urdı dep jılama,
Ash bolaman dep oylama,
Jigerli bol jastan, balam.

Óshińdi al dushpanıńnan,
Kúshińdi jıyna jasıńnan,
Xalqıń qalmasın qasıńnan,
Kishipeyil bol jastan, balam.

Belińdi buw, jeńińdi túr,
Dos-dushpanıńdı sınap júr,
Jaqsı sózge qulaǵıń túr,
Jaman sózden qashqıl, balam.

Malım joq dep hesh muńayma,
Berer qudayım mańlayǵa,
Dushpanǵa túspe ońayda,
Kóziń ashıp júrgil, balam.

267-shi'ni'g'i'w. Berilgen tekstti oqıp, mazmunın túsiniپ alıń. Onnan keyin «Doslıq» degen temada gúrriń jazıń. Jazǵan gúrrińińizde ózińniń doslarıńniń turmısınan misallar keltiriń.

Dos dostiñ qasında bolsa da, yaki uzaqta bolsa da, olar bir-birine kózqarasın ózgertpeydi, bir-biriniñ shadlıǵına quwanıp júredi. Ğam kelse birge tartadı, dostına jaqsılıq etse onı umitadı. Dos oǵan jaqsılıq qılsa heshqashan umitpaydı. Eger dostı qáte islep qoysa onı keshiredi. Dostına jaqsılıq etse, ol onı qashan qaytarar eken dep úmidiwar bolıp júrmeydi. Tek ğana dúnyaxor adamlar barlıq nárseni mal-dúnya menen ólsheytuǵın adamlar sonday qıyalda júriwi múmkin.

(Abdulbarakat Kadiriy)

268-shınıǵıw. Tekstti oqıñ. Tekstten paydalanıp, «Awıl hám qalalarımızda Nawrız bayramı» degen temada sóylep beriñ.

Úlkemizde Nawrız bayramı

Búgingi tañ basqasha attı, hápte dawamında tonın teris kiyip, kewillerge biraz ğulǵula qáweter salıp turǵan tábiyatımız da Nawrız sáhárinde kewlin ashıp jiberdi. Erte tañnan ana quyashtıñ ıssı nurları Aral boyınıñ topıraǵınan óz saqawatın ayamadı. Bul tegin emes, bunda ózine tán qásiyet bar.

Usı kúni teberik topıraqta jasawshı kekse analardan baslap júrekleri ğayratqa tolǵan jaslarǵa shekem hámmeniñ kewlinde bir tilek: «Nawrızdan Nawrızǵa jetkere bergey» degen bir tilek boldı.

Nawrız bayramı búgin Qaraqalpaqstan Respublikasınıñ paytaxtı Nókis qalasında úlken siyasiy, ruwxıy hám miynet kóteriñkiligi jaǵdayında belgilendi.

Azanǵı saat 10. Paytaxtımdaǵı Respublika maydanı bayramdaǵıday bezelgen.

Nawrız — ulıwma xalıqlıq bayram húrmetine baǵıshlangan kórkem óner sheberleriniñ «Assalam, Nawrızım — báhár bayramı» dep atalǵan teatrlastırılǵan bayram tamashaları baslandı.

Bayram tamashaları paytaxtımdıñ belgili orınlarında bolıp ótti, olarda kórkem óner háweskeri óz koncert baǵdarlamaların qoyıp berdi.

Mehir-mirúwbet, jaslıq, gózzallıq, jañalanıw, pákleniw bayramı Nawrız barlıq rayon hám qala oraylarında, awıllarda bolıp ótti, ol hárbir shañaraqqa ózgeshe ruwx hám quwanış alıp keldi. (*«E.Q»*)

269-shinigtw. Qosıqtı oqıń. Mazmunın túsınıp alıń. Qosıqtan paydalanıp, «Mehriban ana» degen temada ananı súwretlep kishi kólemli shıǵarma jazıń.

Ana

Sel burshaqtan qorǵap óz palapanın,
Kekilik qus ólipti shıqpay uyadan...
Men seniń shadlıǵıń, demiń, dáwranıń,
Iske asqan ármanıńman, anajan.

Jaralǵansań meni jaratıw ushın,
Dúnyaǵa tirishilik taratıw ushın,
Men dep uyqı kórmey tań atıw ushın,
Dúnyaǵa kelgenseń óziń, anajan.

Aq sútińdi qarıstırıp qanıńa,
Háyyiw aytıp kóterdiń alaqańıńa,
Aqsham aq besikti qoyıp janıńa,
Tún uyqıńdı tórt bólgenseń, anajan.

Men ketsem ómirdiń quwıp qızıǵın,
Sen jatarsań joyıtılǵanday júzigiń,
Kırpigiń ushında oynap uzın tún,
Uyqıńdı urlawshı mendur, anajan.

Sen miywalı daraq, mendur jemişiń,
Boylarımdı kórseń piter kemisiń,
Hárbir alǵan ǵániybetli dem ushın,
Máńgi minnetdarman saǵan, anajan.

(I. Y.)

OQÍW JÍLÍ AQÍRÍNDÁ ÓTILGENLERDI TÁKIRARLAW

KÓMEKSHI SÓZLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa juwap beriń

1. Mánili sóz shaqapları neshew? Olardı atap aytıp beriń.
2. Kómekshi sóz shaqabı neshew? Olardıń atın atap aytıń.

3. Komekshi sózler menen mánili sózlerdiń ayırmashılıǵı qanday? Olar ne ushın kómekshi sózler dep ataladı?
4. Tirkewishler dep nege aytamız? Olar qanday xızmet atqaradı? Tirkewishlerge mısál keltiriń.
5. Dánekerler dep nege aytamız? Olar neshege bólinedi? Atap aytıń.
6. Dizbeklewshi hám baǵındırıwshı dánekerlerdiń xızmetlerin aytıń.
7. Janapaylar degen ne? Olardıń xızmetin aytıń. Ma/me, ba/ be janapaylarınıń jazılıwın aytıń, mısál keltiriń.

270-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Kómekshi sózlerdi tawıp, olardı túrlerine ajratıń hám qanday xızmet atqarıp kelgenin aytıń.

Tereze jerden onsha biyik emes edi. Birinshi bolıp Aydar sekirdi. Onnan keyin iqtıyatlıq penen Abdulla túse basladı. Aydar onı eki qolı menen qushaqlap, ayaǵı jerge tiygen-she járdemlesti. Eń sońında Yakup sekirdi. Ol qulap ketip, qaraǵaydıń qattı tamırına dizesin urıp aldı. Ayaǵı júdá qattı awırdı, biraq Yakup, hátteki waq demedi.

Balalar dógerekke bir qarasıp aldı da, toǵayǵa qaray juwırısıp ketti. Adamlardıń kózlerinen azmaz tasa bolǵan soń, olar toqtadı hám Aydar qustıń sayraǵanına usatıp, sozıp ısqırdı. Wázirdiń qulaǵına bul ısqırıq jaǵımlı saz sıyaqlı esitildi. Biraq solay bolsa da, joldaslarınıń bergen xabarına, otırǵan ornınan birden turıp kete qoymadı. (M. K.)

271-shınıǵıw. Oqıń. Dánekerlerdi tawıp, olardıń dánekerdiń qaysı túri ekenin, baylanıstırıwshılıq xızmetin hám mánisin (olar jay gáplerdegi sózlerdi baylanıstırıp kelgen be yamasa qospa gáplerdiń quramındaǵı jay gáplerdi me) anıqlań.

1. Qorıqtaǵı jalǵızaqlar adamnan qorqpaydı, sonlıqtan onı jaqsı baqlawǵa boladı. (V. B.) 2. Bala atasın kútken menen, biraq ol juwıq arada kele qoymadı. 3. Maraldıń kózleri ya jıpılıqlamaydı, ya jumılmaydı. 4. Arbakesh otıratuǵın jer eki adamǵa boladı daǵı, al úsh adam otıra qoysa tarlıq etedi. 5. Al, endi bul arbaǵa jegilgen atlar eń saylandı, kúshli hám júyrik qıylısınan edi. (Sh. A.) 6. Bunıń ushın seni ayıplawǵa bolmaydı, nege deseń sen ele kóp nárselerdi kórgeniń joq. (Sh. A.)

272-shuniqiw. Tómendegi berilgen dánekerlerdi keste boyınsha túrlerge ajıratıp, kóshirip jazıń.

Dánekerler: hám, hám de, jáne, jáne de, tađı, tađı da, menen (benen, penen) da/de, eger, eger de, sebebi, óytkeni, biraq, lekin, al, sonda da, solay da, sóytse de, degen menen, nege deseń, sonlıqtan, sol sebepli, ya, yaki, yamasa, bolmasa, ya bolmasa, ne, álle, meyli, yaki bolmasa, sol ushın, sonıń ushın, negedur, nátiyjede, sonıń nátiyjesinde, gá, gáhi, geyde, gáde, bazda, bir, birese, birde, ári.

Dizbklewshi dánekerler	Bağındırıwshı dánekerler
hám, ...,	sebebi, ...

273-shuniqiw. Berilgen gáplerdegi kóp noqattıń ornına berilgen tirkewishlerdiń tiyislin qoyıp, kóshirip jazıń. Olardıń qanday seplik qosımtalı yamasa qosımtasız qollanılıw ózgesheligin túsindirıń.

Tirkewishler: sayın, arqalı, menen, keyin, benen, qarsı, tárizli, qaray.

1. Bađdıń aynalası diywal ... qorshalğan. (*N. D.*) 2. Kárgan jollar usı Qońırat ... ótedi eken. (*N. D.*) 3. Jıl ... balıq awlaw jobasın asırıp orınladı. (*K. S.*) 4. Bizler Tashkentke poezd ... bardıq. 5. Jigitler apatshılıqqa ... pidákerlik penen gürestı. («*E. Q.*») 6. Bular jıynalısta kóriskenen ... bir-eki ret ushırası. (*Ó. X.*) 7. Shertek qaçıra ... qurılğan. (*J. A.*) 8. Azıraqtınsıpadan ... ol qattı júrip ketti. (*Ó. A.*)

274-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Janapaylardı tawıp, astın sızıń. Olardıń qanday mánde qollanılıp turğanın aytıń.

1. Sultanmurat quwanğanınan ne derin bilmey qaldı. Quwanbasqa bola ma, aqırı. 2. Bunıń qashannan beri qalağa bargısı kelip júrgenin ákesi qalay bile qoydı eken-á. 3. Sultanmurat degen ele qalağa barıp kórgen joq góy. Mine, jolı bolıp qaldı endi ... (*Sh. A.*) 4. Balalıq ómir de óz aldına bir ótkinshi qızıq ómir góy. (*K. S.*) 5. Usını esitiwden-aq Qanlıqılıshtıń túrleri tebendey shansılıadı. (*Sh. S.*)

MODAL SÓZLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa juwap beriń

1. Modal sózler dep nege aytamız?
2. Modal sózler qanday mánilerdi bildiredi?
3. Modal sózler gáp aǵzası bola ma?
4. Modal sózler qanday jaǵdayda kiris aǵza bolıp keledi?

275-shıńǵıw. Oqıń. Modal sózlerdi tawıp, olardıń sóylewshiniń pikirine qatnaslı qanday mánide qollanılıp turǵanın túsindir.ń.

1. — Meyli, onda men baslıqlar menen sóylesip kóremen, — dedi. 2.— Demek, barmaytuǵın boldım ba? — dep oyladım men. 3. Itimal, ol úyinde shıǵar. 4. Ol anası tárep-ten biraz jaqın eken, shaması, bóleleri bolsa kerek. 5. Múmkin, Hasıldıń awılınan shıǵar. (*Sh. A.*) 6. Álbette, bilmewińiz itimal, Rámet aǵay. 7. Xojalıqtıń sanı kóbeyip, fermanıń sáni kirip qalıptı, qullası. (*G. I.*) 8. Báلكim, olar dım úndespey, til biriktirip júrgen shıǵar. (*Ó. X.*)

276-shıńǵıw. Tómenдеги modal sózlerdi qatnastırıp gáp dúziń. Gápтеги pikirge olardıń qanday mánide qatnas jasap turǵanın aytıń.

Modal sózler: mümkün, báلكim, álbette, mäselen, shınında da, itimal, sózsiz.

TAÑLAQ HÁM ELIKLEWISH SÓZLERDI TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriń

1. Qanday sózlerdi tańlaq sózler deymiz? Olar qanday sózlerdiń toparına kiredi?
2. Tańlaqlardıń quramına qaray túrlerin aytıń.
3. Tańlaqlardıń mánisine qaray bóliniw túrlerin aytıń.
4. Qanday sózler eliklewish sóz boladı?
5. eliklewish sózlerdiń quramına qaray túrlerin aytıń.
6. Eliklewish sózler qanday túrlerge bólinedi?

277-shuniqiw. Oqin. Tañlaqlardı mánisine qaray ajıratıp aytıń.

1. Ah, Dolan, Dolan. Tyan-Shannıń aybatlı asırımı.
 2. Yapırmay-a, zor ekenseń góy, — dep tańırqandı birew.
 3. — Bay-buw, muzlap qalıpsań góy. Toqta, jılıtıp jibereyin, — dep qolımdı paltosınıń qoynına tıqtı. 4. — Haw, bunıń ne, jora. 5. Yapırmay-á, bul bir qolaysız boldı-aw. (*Sh. A.*) Pay, ózińiz kútá qayırqom, teńi joq adamsız dağı. 7. Bárekella, jábir shekken adamlar, shıdańlar. 8. Átteń, usı waqıtta Zerxan bolar ma edi. 9. İlayım, ala awızlıq bolmağay, shırağım.

278-shuniqiw. Kóshirip jazıń. Tañlaqlardıń astın sızıp, aytılıw intonaciyasına qaray tiyisli irkilis belgilerin qoyıń hám olardıń sintaksislik xızmetin anıqlań.

1. Haw Sapar ağa, usınday dúbeleyde qayda júrsiz. 2. Raxmet balalarım raxmet. 3. Eh balam-aw, aytıwğa ańsat-aw. 4. Astapıralla, Sapar ağa jatıp qaldı ma?—dep dawıslap soradı. 5. Táwbe keshe gána sap-saw júr edi góy. 6. Alla yar bolsın ağa... . 7. Áwmiyin aytqanıńız kelgey. (*Sh. S.*) 8. Pah-pah qanday gózzallıq. Úwh Júmagúl bir gúrsindi. (*T. Q.*) 9. Pay mına janıwarlardıń shad bolıwın-ay—dep qoyadı kempir apam. 10. Pa-a-ay eger meniń qarındasım bolğanda ma ... (*M. K.*)

279-shuniqiw. Oqin. Eliklewish sózlerdi tawıp, olardıń mánisi boyınsha qaysı túri ekenin hám morfologiyalıq qurılısın, irkilis belgilerin hám sintaksislik xızmetin aytıp berin.

1. Nege turıpsań, qáne zuwla. Jeńilgen gewdesin kernep dem aladı da: Zuw-zuw-zuw... 2. Qáne, gewdeńdi kernep dem al! — dedi. — Uff! — dep úpledim men onıń betine. 3. Ülken maral moynın sozıp, shaqın arqasına qayırdı da, tap dawısın trubadan shıgıp atırğanday etip: Ba-o! Ba-o! — dep mónirep jiberdi. 4. Onıń dawısı menen dáryanıń salası da A-o! A-o! — degendey jańgırıp ketti. (*Sh. A.*) 5. «Wajj, wajj, bijj, bijj!!!» Ábden tislenip alğan ol jip penen qos qolınıń da kúyip atırğanın sezdi. (*A. S.*) 6. Tań tolıq atqan máhálde gewishiniń tıqıldısı esitildi. (*Ğ. S.*)

7. Qos búyregi sıqlıdap,
 Kóziniń jası móltıldep,

Sol waqları Barshın jan,
Ağajan dep sóyledi.

(«Alpamis»)

GÁPTIŇ BAS HÁM EKINSHI DÁREJELI AĞZALARIN TÁKIRARLAW

Sorawlarǵa awızsha juwap beriñ

1. Jay gáppler degenimiz ne? Jay gápplerdiñ anıqlaw belgilerin aytıñ.
2. Jay gápplerdiñ grammatikalıq tiykarın qaysı aǵzalar dúzedi?
3. Gáp aǵzaları dep nege aytamız? Gáp aǵzaları sintaksislik xızmetine qaray neshege bólinedi?
4. Olar ne ushın bas aǵza hám ekinshi dárejeli aǵzalar bolıp bólinedi?
5. Bas aǵzalardı aytıñ. Baslawısh penen bayanlawıshtıñ baylanısıw usılı qanday?
6. Gáptiñ ekinshi dárejeli aǵzalarınıñ túrlerin aytıñ. Toliqlawısh, tiykarınan qaysı sóz shaqaplarınan boladı hám qaysı sepliklerde keledi?
7. Anıqlawısh qanday sózlerdi sıpatlap keledi hám qanday sóz shaqapları arqalı bildiriledi?
8. Pısıqlawısh, kóbinese qaysı aǵzaǵa qatnaslı boladı. Pısıqlawıshlar is-háreketti qanday mánilerde sıpatlaydı?

280-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Gáptiñ grammatikalıq tiykarların (bas aǵzalardıñ) tallaw úlgisi boyınsha astın sızıp kórsetiñ. Olardıñ qanday sóz shaqaplarınan bolǵanın hám sorawların aytıñ.

1. Jáhánde eki nárese bar. Sol eki nárseden hesh nárese jaqsı emes. 2. Birinshi — quwanısh. Ekinshi — biyazarlıq. 3. Hárkim qolında barına qanaat etip, quwanıshlı jasasa, ol heshkimge jalınıshlı bolmaydı. 4. Hárkim ózin jaqsılıq jolına salsa, barlıq jamanlıqtan aman boladı. 5. Sabırlılıq hám shıdam barlıq múshkillerdi jeñillestiredi. 6. Kishi peyillik hám meniñ háwesin hám húrmetin jaqsılaytuǵın ádetlerden sanaladı.

281-shınıǵıw. Kóshirip jazıñ. Gáptiñ ekinshi dárejeli aǵzalarınıñ astın tallaw úlgisi boyınsha sızıñ. Olardıñ qanday sóz shaqabı arqalı bildirilgenin, sorawların hám ózi qatnaslı aǵza menen sintaksislik baylanısın (qanday usılda baylanısıp kelgenin) túsindiriyñ.

1. Hawa rayı azannan beri ashıq. Kún jadırap kúlip tur. Ádettegishe shımırı ayaz betińdi qarpydı.

Samolyot túsetuǵın maydansha mektep-úyden qashıq emes jerde. Adamlar hár jerde shomlar buwıp qoydı. Biraq samolyot onda da, on birde de kelmedi.

Aybergen aǵa úyinen shıǵıp maydanshaǵa qaray júre basladı. Samolyot tuw uzaqtan sarqılıp kelip, maydanshanıń dál ortasınan ótip, argı bastan aylana berip, bir shetirek qonadı. (Ó. X.)

282-shınıǵıw. Tekstti oqıń. Olardıń bas aǵza hám ekinshi dárejeli aǵzalardıń qatnasına qaray jay gáptiń qanday túri dúzilgenin anıqlań.

Jańa ay jadırap kóp turǵan joq, teńizge taslanǵan aybal-taday álleqashan batıp ketken. Girbińsiz kókте úmit ushqın-larınday juldızlar ǵana jiltıraydı. Shoqalaq qumlar shókken botaday qarawıtıp qalıp baratır. Ushi-qıyırı joq qulazıǵan sheksiz jaziyra. Ya jortqan ańnıń qorsıldısı, ya ushqan qus-tıń qanatınıń sestı esitilmeydi. Bunnan sál ǵana burın názik ayaqlardaǵı qasań gewishtiń sılpıldısı esitiler edi, házir ol da tınǵan. Pitegene salqın tartqan qum kúndizgıdey ayaqtı kúy-dire bermes edi, onıń ústine súrniktirer shónge de joq. Jasarın jasap qaqsan seksewil tomarları qashshan artta qalıp ketken. (Sh.S. «Qashqın»).

283-shınıǵıw. Oqıń. Toliqlawısh pısıqlawıstı tawıp, onıń qaysı basqa qatnaslı ekenin hám sol aǵzanı túsindiriw xızmetin aytıń.

Biziń awıl onıńday bir úlken awıl emes, ol Tazasuwdıń jaǵasındaǵı keń toǵaylıqta qatar qonıs basqan. Tańlanatuǵını joq, biziń tawlı elatımızda hátte kishkene bulaqtıń da óz atı boladı. Biziń ata-babamız sáykes kelmeytuǵın attı suwǵa da qoymaǵan eken. Tazasuwdan alıs emes jerde Kóksuw ózeni aǵadı. Onıń suwı kók-kónbek, tap muzday kók-kónbek. Al, biziń Tazasuwdıń suwı tap-taza, oǵan qarap tursań hátteki túbinde júzip júrgen balıqları da alaqanda turǵanıday ap-anıq bolıp kórinedi.

(S. Kapaev)

SABAQLIQTA QOLLANILGAN TIYKARGI TERMINLER SÖZLIGI

Awıspalı dәнеkerler — birgelkili aǵzalardı yamasa jay gáplerdi awıspalı baylanıstıratuǵın dәнеkerler.

Ayırırw-sheklew janapayları — ózi dizbeklesken sózdiń mánisin ayırırw-sheklep kórsetetuǵın janapaylar.

Bagındırırwshı dәнеkerler — óz ara bir-birine baǵınıńqı qatnasta bolǵan gáplerdi baylanıstırırw ushın qollanılatuǵın dәнеkerler.

Biriktiriwshı dәнеkerler — birgelkili aǵzalardı hám teń mánili gáplerdi óz ara biriktiriwshı dәнеker.

Dәнеker — gápтеgi birgelkili aǵzalardı hám qospa gápтіń quramındaǵı jay gáplerdi bir-biri menen baylanıstıratuǵın kómekshı sózler.

Dizbeklewshı dәнеkerler — birgelkili aǵzalar hám gáplerdi óz ara teń mánide baylanıstırırwshı dәнеkerler.

Eliklewish sózler — turmıstaǵı hár túrli kórinis hám seslerge eliklep aytılatuǵın sózler.

Gezekles dәнеkerler — birgelkili aǵzalardı yamasa jay gáplerdi gezekleslik mánide baylanıstıratuǵın dәнеkerler.

Janapaylar — sóz yamasa gáplerge hár túrli qosımsha máni júkleytuǵın sóz yaki qosımtalar.

Kómekshı sózler — jeke turǵanda leksikalıq máni ańlatpaytuǵın, belgili sorawǵa juwap bermeytuǵın hám gáp aǵzası xızmetin atqara almaytuǵın sózler.

Kúsheytiw janapayları — gápтеgi ayırım sózlerdiń yamasa pütün gápтіń mánisin kúsheytip kórsetetuǵın janapaylar.

Qarsılas dәнеkerler — mánileri óz ara qarama-qarsı bolǵan birgelkili aǵzalar yaki jay gáplerdi baylanıstırırwshı dәнеkerler.

Modal janapaylar — gápтеgi pikirge yamasa ayırım sózlerge boljaw, ótinish-tilek, gúman buyırırw, mısqıllaw máni júkleytuǵın janapaylar.

Modal sózler — sóylewshiniń aytılgan pikirge isenim, biykarlaw, tastıyıqlaw t.b. mánide qatnas jasaytuǵın sózler.

Mánili sózler — leksikalıq máni bildiretuǵın, belgili sorawlarǵa juwap beriwshı hám gáp aǵzası xızmetin atqaratuǵın sózler.

Soraw janapayları — sóz yaki ózi qatnaslı gápтіń mazmunına sorawlıq máni júkleytuǵın kómekshı sózler.

Tańlaq — tańlanıw, quwanıw, buyırıw, shaqırıw t.b. sıyaqlı tuyǵı-sezimlerdi bildiretuǵın sózler.

Tirkewish — atlıq hám atlıq ornında qollanılatuǵın sózlerge dizbeklesip, olardı basqa bir mánili sózlerge baǵına baylanıstıratuǵın sóz.

Túpkillikli tirkewishler — jeke turǵandaǵı leksikalıq mánisinen birotala ayrılgan, ózi tirkesken sózdi basqa sózge baǵındıra baylanıstıratuǵın tirkewish sóz.

Sintaksis boyınsha

Anıqlawısh — zat hám zatlıq mánidegi sózlerge qatnaslı, onıń belgisin anıqlaytuǵın aǵza.

Ayqınlawısh — eki atlıq qatar kelip, biri ekinshisin qosımsha mánide túsindiretuǵın sózler.

Bas aǵzalar — gáptiń tiykarın dúzetuǵın baslawısh hám bayanlawıshlar.

Baslawısh — gáptiń kim ya ne haqqında ayılǵanın bildiretuǵın bas aǵza.

Bayanlawısh — bayanlawıshtıń kim, ne haqqındaǵı isháreketin, jaǵdayın bildiretuǵın bas aǵza.

Eki bas aǵzalı gápler — grammatikalıq tiykarı eki bas aǵzanıń qatnasınan dúzilgen gápler.

Gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları — gáptiń tiykarın dúze almaytuǵın, bas aǵzalarǵa qatnaslı bolıp kelgen aǵzalar.

Gáp aǵzaları — gáp dúziwge qatnasqan tolıq mánili sózler.

Gáp aǵzalarınń orın tártibi — gáptiń quramındaǵı sózlerdiń bir-birine qatnaslı belgili orın tártip penen jaylasıwı.

Inversiya — gáp aǵzalarınń tuwra orın tártibiniń almasıp qollanılıwı.

Jay gáp — grammatikalıq tiykarı bir gáplik oray dúzilip tiyanaqlı pikir bildiretuǵın gápler.

Jay feyil bayanlawısh — betlik formadaǵı dara feyilden bolǵan bayanlawısh.

Jupkerlesiwshi anıqlawısh — zattıń sın-sıpatın, sapasını bildiretuǵın aǵza.

Keńeytilmegen gápler — tek bas aǵzalardıń qatnasınan dúzilgen gápler keńeytilmegen gáp.

Keñeytilgen gápler — gáptiń ekinshi dárejeli aǵzaları menen keñeyip kelgen gápler.

Qarsilas pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniwine qarsılıq máni bildiretuǵın pısıqlawısh.

Qospa feyil bayanlawısh — eki yamasa birneshe sózlerdiń dizbeginen dúzilgen qospa feyil bayanlawısh.

Qıya tolıqlawısh — barıs, shıǵıs, orın seplik formaları hám geypara tirkewishler arqalı bildiriletuǵın tolıqlawısh.

Maqset pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw maqsetin bildiretuǵın pısıqlawısh.

Muǵdar-dáreje pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw muǵdar-dárejesin, shamasın bildiretuǵın pısıqlawısh.

Orın pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw ornın bildiretuǵın pısıqlawısh.

Pısıqlawısh — is-háreketti orın, waqıt, sın, muǵdar-dáreje t.b. mánilerdi bildiretuǵın ekinshi dárejeli aǵza.

Sebep pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw ya islenbew sebebin bildiretuǵın pısıqlawısh.

Sın pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw sının, sapasın, qalay islengenin bildiretuǵın pısıqlawısh.

Tolıqlawısh — bayanlawıshqa qatnaslı onı zatlıq (obyektlik) mánide túsindiretuǵın ekinshi dárejeli aǵza.

Tuwra tolıqlawısh — awıspalı feyilden bolǵan bayanlawıshqa qatnaslı tabıs sepliktegi tolıqlawısh.

Tuwra orın tártip — gáp aǵzalarınıń ádettegi orın tártibin saqlap jaylasıwı tuwra orın tártip.

Úylesiwshi anıqlawısh (izafet) — iyelik, sepliktegi sóz arqalı bildiriletuǵın aǵza.

Waqıt pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw waqtın bildiretuǵın pısıqlawısh.

Shárt pısıqlawısh — is-hárekettiń isleniw shártin bildiretuǵın pısıqlawısh.

SHÁRTLÍ QÍSQARTÍWLAR

- «A.» — «Alpamıs» dástanı
 A. Á. — Abat Áliyev
 A. B. — Asan Begimov
 A. Bek — Aytbay Bekimbetov
 A. D. — Abbaz Dabılov
 A. G. — Arkadiy Gaydar
 A. Q. — Abdulla Qahhar
 A. M. — Ayapbergen Muwsaev
 As. M. — Asqad Muxtar
 A. O. — Aman Orazov
 Ájiniyaz — Ájiniyaz
 Á. A. — Ábdimurat Atajanov
 Á. Á. — Áskerbay Ájiniyazov
 «Á.» j. — «Ámiwdárya» jurnalı
 Á. Q. — Ábdibay Qarlıbayev
 Á. N. — Álisher Nawayı
 Á. T. — Ádenbay Tájimuratov
 Á. Sh. — Ámet Shamuratov
 B.B. — Bazargúl Bekniyazova
 Berdaq — Berdaq
 B.S. — Bazarbay Seytekov
 D.Sh. — D. Sherniyazova.
 «E.Q.» — «Erkin Qaraqalpaqstan»
 G. E. — Genjemurat Isemuratov
 G. I. — Genjemurat Izimbetov
 Ğ. S. — Ğalım Seytnazarov
 I. Q. — Ismayıl Qurbanbayev
 I. Y. — Ibrayım Yusupov
 «J.» — «Jetkinshek»
 J. A. — Jolmurza Aymurzaev
 J. D. — Joldas Dilmuratov
 Jiyeñ Jıraw — Jiyeñ Jıraw.
 J. M. — Jubatxan Muratbaev
 J. S. — Joldas Seytnazarov
 J. S. — Jañabay Saparov
 J. Sh. — Jumaniyaz Sháripov
 K. A. — Keñesbay Allambergenov
 Kúnxoja — Kúnxoja
 K. M. — Kamal Mámbetov
 K. S. — Karamatdin Sultanov
 «Q.» — «Qırq qız» dástanı
 «Q. x. e.» — Qaraqalpaq xalıq er-
 tekleri
 Q. J. — Qalıy Jumaniyazov
 «Q. x. l.» — Qaraqalpaq xalıq
 legendaları
 «Q. n. m.» — «Qaraqalpaq naqıl-
 maqalları»
 L.T. — Lev Tolstoy
 Maqtumqulı — Maqtumqulı
 M.D. — Mırzağaliy Dáribaev
 M.K. — Mustay Kárim
 M.S. — Máten Seytniyazov
 M.T. — Mırza Tursınzada
 M.Sh. — Mixayl Sholoxov
 N. B. — Nábiy Bórekeshv
 N. D. — Nájim Dáwqaraev
 N. J. — Nawrız Japaqov
 N. S. — Názir Saparov
 Ó. B. — Orazaq Bekbawlov
 Ó. A. — Ótegen Ayjanov
 Ótesh — Ótesh Alshınbay ulı
 Ó. X. — Óserbay Xojaniyazov
 S. A. — Sadritdin Ayniy
 S. A. — Saparbay Arıslanov
 S. X. — Sapar Xojaniyazov
 S. J. — Saylawbay Jumağulov
 S. K. — Súyin Kapaev
 S. M. — Seyfulğabit Májitov
 S. N. — Sadıq Nurimbetov
 S. P. — Seydulla Pirjanov
 S. S. — Saparbay Saliyev
 T. X. — Tashkenbay Xalmuratov
 T. J. — Tilewbergen Jumamuratov
 T. Q. — Tólepbergen Qayıpbergenov
 T. Q. — Tolıbay Qabulov
 T. M. — Tólepbergenov Mátmuratov
 T. N. — Turdımurat Nájimov
 T. S. — Tajetdin Seytjanov
 U. P. — Uzaqbay Pirjanov
 V. B. — Volentin Boshin
 Z. V. — Zoya Voskresenskaya
 Sh. A. — Shingıs Aytmatov
 Sh. R. — Sharap Rashidov
 Sh. S. — Shawdırbay Seytov

MAZMUNI

Kirisiv.....	5
--------------	---

MORFOLOGIYA HÁM IMLA

Kómekshi sóz shaqapları.....	12
§ 1. Kómekshi sózler haqqında túsiniq.....	12

TIRKEWISHLER

§ 2. Tirkewish haqqında túsiniq.....	14
§ 3. Tirkewishlerdiń túrleri.....	16
§ 4. Túpkillikli tirkewishlerdiń qollanılıwı hám mánileri.....	18
§ 5. Atawish tirkewishlerdiń qollanılıwı hám mánileri.....	20
§ 6. Feyil tirkewishlerdiń qollanılıwı hám mánileri.....	21

DÁNEKERLER

§ 7. Dáneker haqqında túsiniq.....	25
§ 8. Dizbeklewshi dánekerler haqqında túsiniq.....	27
§ 9. Biriktiriwshi dánekerler.....	28
§ 10. Qarsilas dánekerler.....	30
§ 11. Awıspalı dánekerler.....	31
§ 12. Gezekles dánekerler.....	32
§ 13. Bağındırıwshi dánekerler haqqında túsiniq.....	34
§ 14. Sebep dánekerleri.....	35
§ 15. Nátiyje dánekerleri.....	36
§ 16. Shárt dánekerleri.....	37
§ 17. Dánekerlik xızmette qollanılatusın sózler.....	38

JANAPAYLAR

§ 18. Janapay haqqında túsiniq.....	42
§ 19. Soraw janapayları.....	44
§ 20. Ayırırw-sheklew janapayları.....	46
§ 21. Kúsheytiw janapayları.....	47
§ 22. Modal janapayları.....	49
§ 23. Janapaylardıń jazılıwı.....	51

MODAL SÓZLER

§ 24. Modal sózler haqqında túsiniq.....	55
§ 25. Modal sózlerdiń mánileri.....	57
§ 26. Modal sózlerdiń sintaksislik xızmeti.....	59

TAÑLAQ

§ 27. Tañlaq haqqında túsiniq.....	62
§ 28. Tañlaqlardıń qurılısı boyınsha túrleri.....	63
Tañlaqlardıń mánisine qaray túrleri.....	65
§ 29. Tuyǵı-sezim tañlaqları.....	66
§ 30. Buyırq tañlaqlar.....	67

§ 31. Turmıs-salt tañlaqları.....	68
§ 32. Tañlaqlardıń intonaciyası, gáptegi xızmeti hám irkilis belgileri	69

ELIKLEWISH SÓZLER

§ 33. Eliklewish sózler haqqında túsiniq.....	73
§ 34. Eliklewish sózlerdiń mánisine qaray túrleri.....	75
§ 35. Eliklewish sózlerdiń grammatikalıq ózgeshelikleri.....	77
§ 36. Eliklewish sózlerdiń sintaksislik xızmeti.....	79

SINTAKSIS HÁM PUNKTUACIYA

§ 37. Jay gáp haqqında túsiniq.....	83
-------------------------------------	----

EKI BAS AĞZALÍ GÁPLER

GÁP AĞZALARÍ

§ 38. Gáp aғzaları tuwralı túsiniq.....	85
---	----

GÁPTIŃ BAS AĞZALARÍ

§ 39. Baslawısh.....	88
§ 40. Jay, qospa hám keñeytilgen baslawıshlar.....	90
§ 41. Bayanlawısh.....	92
§ 42. Jay feyil bayanlawısh.....	94
§ 43. Qospa feyil bayanlawısh.....	95
§ 44. Jay hám qospa atawısh bayanlawıshlar.....	97
§ 45. Baslawısh penen bayanlawıshtrıń sintaksislik baylanısı.....	99
§ 46. Baslawısh penen bayanlawıshtrıń arasına sıziqsharıń qoyılıwı.....	101

GÁPTIŃ EKINSHI DÁREJELI AĞZALARÍ

§ 47. Tolıqlawısh.....	105
§ 48. Jay, qospa hám keñeytilgen tolıqlawısh.....	108
§ 49. Tuwra tolıqlawısh.....	110
§ 50. Qıya tolıqlawısh.....	111
§ 51. Anıqlawısh.....	113
§ 52. Jupkerlesiwshi anıqlawısh.....	115
§ 53. Uylesiwshi anıqlawısh.....	116
§ 54. Jay, qospa hám keñeytilgen anıqlawıshlar.....	118
§ 55. Ayqınlawısh.....	120
§ 56. Pısıqlawısh.....	122
§ 57. Jay, qospa hám keñeytilgen pısıqlawıshlar.....	124

PÍSİQLAWISHTIŃ MÁNISINE QARAY TÚRLERI

§ 58. Orın pısıqlawısh.....	126
§ 59. Waqıt pısıqlawısh.....	127
§ 60. Sın pısıqlawısh.....	128
§ 61. Muğdar-dáreje pısıqlawısh.....	129
§ 62. Sebep pısıqlawısh.....	131
§ 63. Maqset pısıqlawısh.....	132
§ 64. Shárt pısıqlawısh.....	134
§ 65. Qarsılas pısıqlawısh.....	136
§ 66. Gáp aғzalarınıń orın tártibi.....	139
Til ósiriw.....	142
Oqıw jılı dawamında ótilgenlerdi tákirarlaw.....	146

**Mádenbay Dáwletov, Abatbay Dáwletov,
Zulfiya Ismaylova, Aruxan Dáwletova**

QARAQALPAQ TILI

7-klass

«Bilim» baspası
Nókis — 2017

Redaktor *S. Baynazarova*
Xud. redaktori *I. Serjanov*
Tex. redaktori *Z. Allamuratov*
Operator *G. Serimbetova*

Licenziya: Al-108, berilgen waqti 2008-jil 15-iyul.

Original-maketten basiwǵa ruqsat etilgen waqti 5.07.2017-j.
Formatı 60x90 ¹/₁₆ Kegl 11. Ofset usulında basıldı.
Kólemi 10,0 b.t. 12,54 esap b.t. Nusqası 10010.
Buyırtpa № 17-389.

Elektron mánzil: bilim.baspa@bk.uz

«Bilim» bäs pásı. 230103. Nókis qàlasi,
Qàràqalpàqstàn kóshesi, 9.

Ózbekistan Baspasóz hám xabar agentliginiń
«O‘zbekiston» baspa-poligrafıyalıq dóretiwshilik úyi.
100011, Tashkent q., Nawayı kóshesi, 30.

Ijarağa berilgen sabaqlıq jaǵdayn kórsetetuǵın keste

T.s	Oqıwshınıń atı Ákesiniń atı	Oqıw jılı	Sabaqlıqtıń alıńandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qohı	Sabaqlıqtıń tapsırılǵandaǵı jaǵdayı	Klass basshı- sınıń qohı
1						
2						
3						
4						
5						
6						

**Sabaqlıq ijaraga berilip, oqıw jılı aqırında qaytarıp
alıńanda joqarıdaǵı keste klass basshısı tárepinen tómendegi
bahalaw ólshemlerine tiykarlanıp toltırıladi**

Jańa	Sabaqlıqtıń birinshi ret paydalanıwǵa berilgendegi jaǵdayı
Jaqsı	Muqabası pútin, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen ajırılmaǵan. Barlıq betleri bar. Jırtılmaǵan, betleri almastırılmaǵan, betlerinde jazıw hám sıziqlar joq.
Qanaatlan- dırarlı	Muqaba jelingen, bir qansha sızilıp, shetleri qayırılǵan, sabaqlıqtıń tiykarǵı bóliminen alınıp qalıw jaǵdayı bar, paydalanıwshı tárepinen qanaatlanarlı qa'lpine keltirilgen. Alınǵan betleri qayta jelimlengen, ayırım betlerine sızilǵan.
Qanaat- lanarsız	Muqabaǵa sızilǵan, jırtılǵan, tiykarǵı bólimnen ajırılǵan yamasa pútkilley joq. Betleri jırtılǵan, betleri tolıq emes, sıziıp, boyap taslanǵan. Sabaqlıqtı qayta tiklew múmkin emes.